

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’DE YURTDIŞINA ÖĞRENCİ
GÖNDERME OLGUSUNUN SOSYOLOJİK
ÇÖZÜMLEMESİ**

AYNUR ERDOĞAN
2501060089

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. İSMAİL COŞKUN

İSTANBUL 2009

TÜRKİYE’DE YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSUNUN SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİ

Aynur Erdoğan

ÖZ

Bu çalışmada yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun Türk modernleşme tarihindeki konumu ve etkisi incelenmiştir. Öğrenci gönderme uygulamasının başlangıcına kadar olan Osmanlı modernleşmesi söz konusu uygulamaya geçişin tarihi arka planını göstermek için ve uygulamanın gerekçelerinin anlaşılması için değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Modernleşmenin kurumsal düzeyde devlet politikası haline geldiği Tanzimat dönemi Avrupa’ya öğrenci gönderilmeye başlanmasının da miladı olarak Osmanlı eğitim sisteminde meydana gelen reform ve gelişmeler bağlamında ele alınmıştır. Özellikle okul tarihinde yaşanan gelişmelerle yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması arasındaki paralellik gösterilirken yurtdışında tahsilin Osmanlı modernleşmesine/Batılılaşmasına etki derecesine ayna tutmak amaçlanmıştır.

Araştırmada ana kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanılmıştır. Yapılan belge taramasında öğrenci gönderme olgusunun genel fotoğrafını verecek 165 belge seçilmiştir. Bu belgelerin verdiği bilgi düzeyinde gönderilen öğrenciler hakkında istatistik bilgi verilmiştir. Öğrencilerin gönderildiği Avrupa şehirleri, eğitim gördükleri alanlar, masraf maddeleri tahlil edilmiştir. Bunun yanı sıra öğrencilerin seçilme usulleri, toplumsal profilleri, idare-disiplin yolları, istihdam edildikleri alanlar ve uygulamanın verimliliği değerlendirilmiştir. Sonuç olarak yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun modernleşme tarihi içinde önemli bir dinamik olduğu, Osmanlı Devleti’nin muazzam masrafına rağmen yurtdışında öğrenci okutarak Batılı bilgi ve tekniği aktarıp devlet bünyesinde yeniden üretmeyi amaçladığı ifade edilmiştir. Osmanlı modernleşme literatüründen beslenen tarihi algıların derinlemesine ve çok boyutlu yapılacak araştırmalarla test edilmeye muhtaç olduğu da varılan genel bir kanaat olarak kaydedilmiştir.

THE SOCIOLOGICAL ASSESSMENT OF THE CASE FOR THE SENDING STUDENTS ABROAD IN TURKEY

Aynur Erdoğan

ABSTRACT

The position in the history of Turkish modernization and the effect of the case for the sending of students abroad is analyzed. Modernization became government policy activity as an institutional level in the Tanzimat period. The sending of students to Europe also started and that is discussed in the context of the Ottoman educational system reforms and developments. With the aim of providing an impact, rating of the policy of the effect of Ottoman modernization/westernization, and the showing of a parallel between the developments in the history schools and the policy of sending students abroad was examined in particular.

The main source of the study is the Ottoman archive documents. By the scanning of the documents, 165 documents that reflect the general view of the phenomenon of sending students abroad were selected. The statistical information was given about students as far as the documents showed.

The European cities that the students were sent to the subjects of their education, and their costs of materials are analyzed. However the election way of students, their social profile, the method's their management and discipline, and their employing areas and the efficiency of this policy was assessed. The conclusion furnishes the case for the sending of students abroad as an important dynamic in the history of Ottoman modernization. The Ottoman government purposed to transfer western science and techniques and they reproduced with this policy at an enormous expense.

ÖNSÖZ

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi Türkiye'nin yakınçağ tarihi araştırmalarında merkezi bir yere oturmaktadır. Türkiye modernleşmesini konu eden literatürde bu döneme dair oluşturulan algının ana kaynaklardan hareketle niteliksel ve niceliksel araştırmaların bulgularıyla test edilmesi elzem görünüyor. Bu doğrultuda modernleşmenin saiklerinin, yön verici dinamiklerinin ve somutlaştığı uygulamalarının tespiti ve analizi tarihsel süreci aydınlatırken sosyolojik çözümlemesini kolaylaştırarak sağlam bir zemine oturmasını sağlayacaktır.

Elinizde bulunan bu tez çalışması modernleşmenin bir uygulaması olarak yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun Türk modernleşme tarihi içindeki yerini ve eğitim tarihi içindeki etkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız tarama sonucunda ulaşılan, uygulamanın başladığı tarihten itibaren yurtdışına gönderilen öğrencilerle ilgili belgeler ana kaynak olmuştur. Belgelerden hareketle yaklaşık 360 öğrencinin farklı düzeylerde bilgilerine ulaşılmıştır. Buna dayanarak yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının tarihi serüvenine ayna tutulmuştur.

Tezin meydana gelmesinde teşekkür borçlu olduğumuz birçok kişi var. Öncelikle öğrencilik yıllarımızda bize devamlı bir şekilde sosyolojik bir çalışmanın toplumun asıl sorunlarından beslenmesi gerektiğini ısrarla hatırlatan ve araştırmanın faydalı olması için gerekli yolları gösteren değerli hocam, dekanımız Prof. Dr. Korkut Tuna'ya şükran borçluyum.

Çok değerli bilgilerini bizimle paylaşan Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a teşekkür ederim. Yine tezin tarihi ayağına ilişkin çalışmalar esnasında, hemen her aşamada görüşlerine başvurduğum saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'a teşekkür ederim.

Bu çalışmada danışmanlığımı Doç. Dr. İsmail Coşkun üstlendi. Öğrenciliğim ve tez çalışmam süresince düşünsel gelişimimdeki önemli katkısının, her ihtiyacım olduğunda esirgemediği insanî paylaşımının karşılığı bir teşekkürden çok daha fazlası eder. Kendisine şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

1. MODERNLEŞME POLİTİKALARI VE YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI..... 7

1.1. Batılılaşma siyasetine yöneliş.....	9
1.1.1. Yeniliğin habercisi; Matbaa.....	11
1.1.2. III. Ahmet dönemi ve Batı Etkisi.....	15
1.2. Batı modelinde modernleşme başlıyor.....	22
1.2.1. III. Selim ve Nizamı Cedid.....	27
1.2.2. Batının Yeni Etki Kanalları.....	31
1.3. Osmanlı Batılılaşması ve Yurtdışına Öğrenci Göndermeye Başlanması....	35
1.3.1. Tanzimat.....	42

2. YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSU VE TARİHÇESİ..... 45

2.1. Osmanlı öğrencileri Avrupa’da.....	48
2.1.1. Tanzimat okulları ve gönderilen öğrenciler.....	50
2.1.2. İdari Reformlar ve Devlet Kurumlarından Gönderilen Öğrenciler....	61
2.2. Avrupa’da Osmanlı Okulları.....	65
2.2.1. Mekteb-i Osmanî.....	67
2.2.2. Mısır Okulları ve Mekteb-i Muradyan	75
2.3. Osmanlı Yüksekokulları ve Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler.....	80

2.3.1. Yüksekokullar, Meslekî ve Teknik Okullar.....	81
2.3.2. 1845'ten Sonra Gönderilenler.....	87

3. YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME UYGULAMASININ SİYASİ VE TOPLUMSAL ÇÖZÜMLEMESİ..... 93

3.1. Uygulamanın Kurumlaşma Aşamaları ve Usul.....	96
3.1.1. Öğrencilerin Seçilme Usulleri.....	98
3.1.2. Öğrencilerin Toplumsal Profilleri.....	104
3.1.3. Öğrencilerin İdare ve Disiplin Yolları.....	110
3.2. Gönderildikleri Avrupa Şehirleri ve Eğitim Alanları.....	118
3.2.1. Uluslararası Siyasetin Yansımaları.....	118
3.2.2. Eğitim Merkezleri ve Alanları.....	125
a) Paris.....	125
b) Londra.....	127
c) Viyana.....	129
d) Berlin.....	129
e) Liège.....	130
3.3. Uygulamanın Ekonomik Boyutu.....	131
3.3.1. Öğrencilerin Gider Kalemleri.....	131
3.3.2. Uygulamanın Mâlî Kaynakları.....	137
3.4. İstihdam Edildikleri Alanlar, Etkileri ve Verimlilik.....	139

SONUÇ.....	149
-------------------	------------

KAYNAKÇA.....	158
----------------------	------------

EK.....	172
----------------	------------

TABLO, GRAFİK, FOTOĞRAF LİSTESİ

Ek 1: Hürsev Paşa'nın gönderdiği öğrencilerin 5 kişi olduğunu gösteren belge...	172
Ek 2: Hürsev Paşa'nın Paris'e gönderdiği öğrencilerden dördünün fotoğrafı.....	173
Ek 3: Öğrencilerin idare şeması.....	174
Ek 4: Polişe örneği.....	175
Tablo 1: Paris'teki öğrencilerin masraf maddeleri.....	176
Tablo 2: Londra'daki öğrencilerin masraf maddeleri.....	179
Tablo 3: Viyana'daki öğrencilerin masraf maddeleri.....	188
Grafik 1: Öğrencilerin gönderildikleri kurumlar.....	190
Grafik 2: Öğrencilerin dinî/etnik oranı.....	190
Grafik 3: Öğrencilerin gönderildikleri Avrupa merkezleri.....	191
Grafik 4: Dönemsel olarak öğrenci gönderme yoğunluğu.....	191

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.AMD: Sadaret Âmedî Kalemi
A.M: Sadaret Müteferrik Belgeler
A.MKT.MHM: Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi
A.MKT.NZD: Sadaret Dairesi Nezaret-Devâir Giden Defteri
A.MKT.UM: Sadaret Dairesi Vilayât Giden Defteri
A.MKT: Sadaret Mektubî Kalemi
Bkz: Bakınız
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.AS: Cevdet Askeriye Belgeleri
C.BH: Cevdet Bahriye Belgeleri
C.MF: Cevdet Maarif Belgeleri
Der: Derleyen
DPT: Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.: Editör
HAT: Hatt-ı Hümayun
HR.MKT: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri
HR.TO: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri
İ.DH: İrade Dahiliye
İ.HR: İrade Hariciye
İ.HUS: İrade Hususi
İ.MVL: İrade Meclis-i Vala
İ.Ü.E.F.: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri
t.y.: Tarih yok
TTK: Türk Tarih Kurumu
Y.PRK.ASK: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y.PRK.NMH: Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar
Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Osmanlı modernleşmesinin ivme kazandığı ve kurumlaştığı Tanzimat dönemini (1839–1876) içeren 19. yüzyıl, tarihimizin anlaşılıp anlamlandırılmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Modernleşme tarihi Osmanlı klasik sisteminde değişimin baş gösterdiği 18. yüzyıla kadar götürülse de modernleşme çabalarının kurumsallaşması 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Osmanlı modernleşmenin hem tezahürü hem yürütücüsü olan bir uygulama olarak yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması da Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştır. Söz konusu politikayı modernleşmenin bir olgusu olarak ele almak için ilk örneklerine gitmenin isabetli olacağından hareketle araştırma dönemimizi Tanzimat süreciyle sınırladık. Fakat Tanzimat'ı hazırlayan sürecin II. Mahmut döneminde başlaması gibi bu uygulama da 1830 yılında baş göstermiştir. Bu sebeple araştırma dönemimizi 1830'dan başlatarak uygulamaya son verme kararıyla birlikte gelen I. Meşrutiyet'le (1876) sınırladık. Diğer taraftan öğrenci gönderme uygulamasını tarihsel perspektifle izlememize izin vermesi bağlamında, çalışmamıza Tanzimat öncesi modernleşme politikalarıyla giriş yaptık.

Bu sürece dair modernleşme literatüründe artık ders kitaplarına kadar giren bazı kabuller söz konusudur. 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleri karşısında tamamen gücünü kaybettiği ve onların diplomatik oyunlarının bir aracı haline geldiği yargısı¹ bu kabullerden biridir. Avrupa karşısındaki yenilgiyi Osmanlı ilim hayatının daha 16. yüzyıldayken dinamizmini kaybetmesine, Batı'daki ilmi ve teknik gelişmelerin takip edilmemesine bağlamak söz konusu yargının bir parçası olarak yerini alır. Bu ilmi gerilik ise Osmanlı devlet matbaasının açılış tarihi üzerinde yapılan polemikle ortaya konmaya çalışılmaktadır². Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı askeri yenilgilerden dolayı kendini reforma tabi

¹ Modernleşme literatürünün en belirleyici örneklerinden biri olarak bkz.: Berkes, 2003: 41.

² Bu yaygın kanaati dillendirenlerden biri olarak bkz.: Ülken, 2005: 26. Ülken, Osmanlı Devleti'nin gerileme sebebi olarak özellikle Osmanlı'nın Batı medeniyetindeki gelişmelerden uzak kalışı üzerinde önemle durmaktadır. Bu durumun Osmanlı'nın güçlü olduğu 16. yüzyıla kadar izini sürmesi ise şayanı dikkattir.

tuttuğu ve bu saikle toprak, sanayi, ticaret gibi alanlarda modernleşmeye gidileceği yerde³ reformların askeri alanla sınırlı kaldığı da söylenegelen diğer bir yargıdır.

Söz konusu dönemin modernleşme politikalarının başarısı/başarısızlığı değerlendirmelerinde reformları uygulayacak yetkinlikte yetişmiş kadronun olmayışı Osmanlı modernleşmesinin başarısızlığına gerekçe olarak gösterilmektedir⁴. Yapılan reformlar ise şekilde/sathi kaldıkları yönünde eleştirilmektedir. Buna göre yenilikler teknik bilginin nakledilmesinden ibaret kalmıştır ve yüzeyseldir, zihniyet ve dünya görüşü halini alamamıştır (Tanpınar, 1997: 64). Dolayısıyla bu algıya göre, hayatın her alanını kapsamayan “yeni”, bütün şartlara uygun düşecek bir şekilde tam olarak alınamamıştır (Turhan, 2002: 177).

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin en başat politikalarından biri yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasıdır. Çünkü söz konusu uygulama ile modern dünyanın merkezi Avrupa ile doğrudan ilişki kurulmaktadır. Yurtdışına öğrenci gönderme, Avrupa’nın bilim ve tekniğini Osmanlı Devleti’ne taşımanın en önemli kanallarından biri olmuştur. Böyle olunca Osmanlı yönetiminin bu politikaya yönelmesinin sebepleri arasında modernleşme politikalarına yönelmesinin sebeplerini bulmak mümkündür. Aynı zamanda yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının başarısı/başarısızlığı Osmanlı modernleşmesinin başarısı/başarısızlığının bir parçası haline gelmektedir. Bu sebeple söz konusu uygulamanın Osmanlı modernleşmesinin sınıandığı bir mihenk taşı olduğunu söylemek bir abartı olmayacaktır. Buradan hareketle bu konuyu ele alırken uygulamanın modernleşme tarihi içindeki yerini tespit etmeye çalıştığımız gibi yukarıda bahsi geçen modernleşme literatürlerindeki kabulleri de konumuz üzerinden sınama çabası içinde olduk.

Yurtdışına öğrenci gönderme olgusunu modernleşme tarihimiz içinde ele alan monografik eser yok gibidir. Aslında genel olarak da yurtdışına gönderilen öğrencileri konu eden tek çalışma Adnan Şişman’ın (2004) doktora tezi olarak kaleme aldığı *Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri: 1839–1876* adlı eserdir. Bu çalışma hem sadece Fransa’ya gönderilen öğrencileri konu etmekte ve hem de amacı söz konusu olgunun sosyolojik değerlendirmesi olmayıp gönderilen öğrencilere dair belgesel döküm vermektir. Bu haliyle olgunun

³ Örnek olarak bkz.: Karal, t.y.: 144.

⁴ Diğer modernleşme yazarlarının da hemfikir olduğu bu yargı için bkz.: Lewis, 2002: 104.

sosyal boyutlarını ele almayan “tarihi” bir çalışmadır. Yoğun öğrenci gönderilerinin gerçekleştiği İngiltere ve Avusturya’yla ilgili ise ne sosyolojik ne tarihi monografik eser vardır. Ercüment Kuran’ın (1967) Osmanlı elçiliklerinin Batılılaşmadaki etkisini konu ettiği makalesinde Londra’ya giden ilk öğrenci kafilesıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Yine Şişman’ın (2003) kaleme aldığı başka bir makalede ise Paris’te açılan Mısır ve Ermeni okullarında okuyan Osmanlı öğrencileri konu edilmiştir. Bu çalışma da özellikle Paris’e giden Ermeni öğrenciler hakkında tarihi veri sunmaktadır.

Yurtdışına gönderilen öğrencilerle ilgili çalışmalar bağlamında değinilmesi gereken bir çalışma da elektronik veri tabanı geliştirme çabası olarak ortaya çıkan bir projedir⁵. Türkiye’nin yenileşme sürecinde gönderilen öğrenciler için oluşturulmuş bilgi sisteminde Tanzimat dönemine ait veriler henüz işlenmemiş görünmektedir.

Öğrenci gönderme uygulamasına ilişkin çalışmanın olmayışı, gönderilen öğrencilerle ilgili yukarıda saydığımız eserlerin sınırlı sayıda oluşu ve olgunun genel fotoğrafını vermeyişleri çalışmamız açısından bir kısıtlılık oluştururken ana kaynaklarımızın birincil kaynaklar olarak arşiv belgelerinden meydana gelmesi araştırmayı güçlendiren bir unsur haline gelmiştir.

Olguya dair monografik eserin olmayışı bazı yanlış/eksik bilgilerin literatürde tekrarlanmasına da sebep olmuştur. Ana kaynaklardan, Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle yaptığımız çalışmada bu tür bilgileri tashih etmeye çalıştık. Uygulamanın miladı olarak yurtdışına ilk gönderilen öğrencilerin masraflarının Hüsrev Paşa tarafından karşılanmış olması ve bu öğrencilerin sayısının literatürde geçtiği gibi dört değil beş olduğu tashih edilen bilgiler arasındadır.

Diğer taraftan yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması a) Türk modernleşmesini konu eden eserlerde, b) 19. yüzyıl Türk siyasi tarihlerinde, c) Eğitim tarihlerinde, d) Türk modernleşmesinde (tıp tarihi gibi) dar alanda derinleşen eserlerde dolaylı olarak konu edilmektedir. Bu eserlerde Osmanlı Devleti’nin yurtdışına öğrenci gönderme politikasını uygulamasına dair dört temel ihtiyaç öne çıkmaktadır:

⁵ Yediyıldız, 2003.

1. Orduya ehliyetli subay ihtiyacı bunlardan öne çıkanıdır. Osmanlı Devleti'nin Batı örnekliğinde reforma tabi tutmayı istediği ilk kurum ordudur. Avrupa'nın yenemediği bir güç haline gelmesi üzerine Devletin kendine yönelik yaptığı özeleştirinin hedefi ordu olmuştur ve Osmanlı Devleti siyasi, ekonomik yapılanmalarından, eğitim kurumlarından önce askeri gücünü ıslah etmeyi gündemine almıştır. Ordunun Batı modelinde yeniden yapılanması için Avrupa askeri bilgisine sahip, talim usulünü görmüş subay ihtiyacından dolayı yurtdışına askeri öğrenciler göndermiştir.

2. Osmanlı Devleti yurtdışına öğrenci gönderirken içerde modern okullar açarak öğrenci yetiştirme yoluna da gitmiştir. Bununla modern bilginin devlet bünyesinde üretilmesi amaçlanmıştır. Fakat bu okullarda modern bilgi ve teknikle donanmış eğitmen ihtiyacı söz konusu girişimin ana sorunu haline gelmiştir. Yurtdışından eğitmen getirtilerek geçici bir çözüm bulunsa da bu okullara eğitmen temin etmek için yurtdışına öğrenci gönderme yoluna da gidilmiştir.

3. Tanzimat'la birlikte bürokraside de reforma gidilmiştir. Bu yüzyılın devletlerarası ilişkilerinde baskın olan tarza uygun bir şekilde devlet büroları modernleştirilmiştir. Durum böyle olunca devlet bürolarında yabancı dili iyi bilen ve Batılı diplomatik kurallara vakıf memurlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu kadroların sağlanması için başvuru olan yollardan biri yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması olmuştur.

4. 19. yüzyılda Osmanlı sanayinde gelişmeye tanık olunmuştur. İstanbul'un ve İmparatorluğun muhtelif yerlerinde sanayi tesisleri inşa edilmiştir. Bu alanda ihtiyaç duyulan ehliyetli kadro ihtiyacına binaen yurtiçinde okullar açılmıştır. Aynı zamanda teknik bilginin uygulanması çerçevesinde Avrupa sanayindeki uygulamaları görmeleri için öğrenciler gönderilmiştir. Dolayısıyla sanayi dallarında yetişmiş kadro ihtiyacı da literatürde zikredilen sebepler arasına girmektedir.

Olguyu ele alırken yararlandığımız birincil kaynak Osmanlı Arşiv Belgeleri olmuştur. Bu noktada karşımıza çıkan güçlük Avrupa merkezlerindeki Osmanlı kayıtlarını içeren arşiv belgelerinin tasnifinin halen tamamlanmamış olmasıydı. Yurtdışına gönderilen öğrencilerin idarelerini sağlayan elçilikler bu öğrencilerin her türlü işlemlerini de yapan merkezler olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla hangi

öğrencilerin nereye, hangi eğitimi almaları için gönderildiklerine ve yurtdışındayken yaşadıkları serüvene dair her türlü kayıtların bu elçilik arşivlerinde olması kuvvetle muhtemeldir. Öğrencilerin hastalıklarından eğitim durumlarına kadar her türlü gelişmelerini elçilerin İstanbul'a yazmış olmaları bu eksikliği bir nebze giderici olsa da elçiliklerdeki belgelerle uygulamanın daha anlaşılır olacağı şüphesizdir.

Osmanlı Arşivi'ndeki Paris elçiliğine ait belgelerin az bir kısmı araştırmaya açılmıştır. Londra elçiliği belgeleri getirilmiş ve fakat tasnifi devam ettiği için henüz araştırmaya açılmamıştır. Arşiv'den aldığımız bilgiye göre, Viyana elçiliği belgeleriyle ilgili halen bir girişim söz konusu değildir. Bu elçilik belgelerinin araştırmaya açılması durumunda şüphesiz yurtdışına öğrenci gönderme olgusuna dair fotoğraf daha fazla netlik kazanacaktır.

Çalışmamızda faydalandığımız ikincil kaynaklardan biri Adnan Şişman'ın eseri olmuştur. Paris'teki arşivden de faydalanılarak hazırlanan eser bizim Osmanlı Arşivinde belgelerine rastlayamadığımız özellikle uygulamaya son verilip öğrencilerin geri getirildiği süreçle ilgili kaynak olmuştur. Ayrıca Türk modernleşmesine ve eğitim tarihine dair literatür söz konusu olgunun tarihi serüven içine yerleştirilmesinde ve Osmanlı modernleşmesi açısından rolüne dair çözümlemelerimizde faydalandığımız ikincil kaynak olmuştur.

Osmanlı Arşivi'nde uygulamanın milat tarihi olduğunu gösterir bir biçimde 1830 tarihinden itibaren uygulamaya ara verilen I. Meşrutiyet sürecine kadar olan döneme ait yurtdışına gönderilen öğrencilerle ilgili yüzlerce belge bulunmaktadır. Birçoğu öğrencilerin masraflarıyla ilgili olan bu belgelerden bize olgunun genel görünüşünü verebilecek miktarda belgeyi inceleyerek kurgumuz içinde kullandık. Türk modernleşmesinin en önemli dinamiklerinden biri olarak yurtdışına eğitim amacıyla gönderilenler üzerine daha derin ve çok boyutlu araştırmaların yapılması gerektiği muhakkaktır. Biz bu çalışmada olgunun sosyolojik olarak çözümlemesinin yapılması ve anlaşılması yönünde bir adım atmış olduk. Yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına dair genel bir fotoğraf vererek Osmanlı modernleşmesinin saiklerini, yönünü tespit etmeye ve söz konusu uygulamanın bu bağlamdaki yerini belirlemeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞME POLİTİKALARI VE YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

1. MODERNLEŞME POLİTİKALARI VE YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Modernlik en geniş anlamıyla “ekonomik, politik ve kültürel değişimdeki karmaşık süreçlerle karakterize edilen, yeni tipte bir toplumun ortaya çıkmasıdır” (Swingewood, 1998: 9). Batıda ortaya çıkan bu yeni toplum tipinin tarihini Berman (2002: 29) üç evreye ayırır. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın başına kadar olan evrede insanlar modern hayatı algılamaya yeni başlamışlardır. 1790’ların büyük devrimci dalgasıyla başlayan ikinci evrede ise, özellikle Fransız Devriminin ardından büyük modern kamu bir anda ve dramatik bir şekilde doğar. 19. yüzyılın modern dünyası, modern olmayan dünyada yaşamının madden ve manen neye benzediğini hatırlamaktadır ve bu ikilik modernleşme ve modernizm düşüncelerinin doğup gelişmesini sağlar. Üçüncü evre olan 20. yüzyılda ise, modernist dünya kültürü *gözcü* başarılar sağlayarak bütün dünyayı kaplamıştır.

Batı Avrupa’da, modern hayatın kendini hissettirmeye ve yeni algılanmaya başladığı birinci evrede -17. yüzyıl civarlarında- büyük bir kültürel dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşümün sonucu olarak uzmanlaşmış teknik gelişmenin üretimin önkoşullarını dönüştürmesiyle Sanayi Devrimi, sosyal ilişkilerde öncesi olmayan normlar tesis edildiğinde de Fransız Devrimi meydana gelmiştir (Hodgson, 2003: 91). Berman’ın taksimiyle ikinci evreye denk düşen 19. yüzyıla gelindiğinde uluslararası arenada güç dengelerinin değiştiği ve Avrupa’nın dünya hegemonyasını tesis ettiği görülür. Bu hegemonya kendi dışındaki toplumları modernleşmek zorunda bırakmak suretiyle nüfuzunu genişletmeye devam edecektir. Bunun sonucu olarak Avrupa dışı bütün halklar yönetimlerini modern Avrupa tarzı uluslararası siyasi düzene, ekonomilerini teknik olarak sanayileşmiş Avrupa’nın rekabetine ve tabi ki zihin ve fikir dünyalarını da modern bilimin meydan okumasına göre ayarlamak zorundadırlar (Hodgson, 2003: 92).

Batı, kendi yaşadığı tarihi serüveninin sonucunda “modern toplumlar” haline gelmiştir. Diğer taraftan Batı dışı toplumlar ve özellikle Avrupa devletlerinin sıcak cephesi Osmanlı Devleti, Avrupa hegemonyasında yeniden şekillenen uluslararası

siyasi düzende eski gücünü korumak ve devam ettirebilmek için siyasi, ekonomik ve kültürel alanda modernleşme politikalarını uygulamaya yönelmişlerdir.

1.1. Batılılaşma Siyasetine Yöneliş

Osmanlı yönetimini devletin işleyişinde reform yapma düşüncesine iten saikleri anlamak için 18. yüzyılın başlarına yolculuk yapmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti 18. yüzyıla Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarının meydana getirdiği olumsuz atmosferle girmiştir. Tahtta III. Ahmet ve onun yenilikçi sadrazamı Damat İbrahim Paşa vardır. Söz konusu antlaşmaların sonucu olarak Osmanlı Devleti Hristiyan devletlerden aldığı haraçtan vazgeçmek zorunda kalmıştır ve bundan sonra Avrupa devletleri arasında yönlendirici bir politika izleyemeyecektir. Damat İbrahim Paşa 1719'da Viyana'ya bir elçilik heyeti ve 1721'de de Paris'e Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi'yi gönderir. Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi gönderiliş amacını Sefaretnamesinde “vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesb-i ıtıla ederek kabil-i tatbik olanların takrirı⁶” (Karal, 1940: 19) olarak açıklar.

Karlofça ve Pasarofça Antlaşmalarından sonra Budin ve Belgrad kaybedilmiş ve Rusya büyük bir tehdit olarak devletin karşısına dikilmiştir. Bu durumda Paris'e giden Osmanlı elçisinin kitabının her satır arasında Osmanlı Devleti-Fransa karşılaştırması gizlidir. Artık devletin işleyişini iyileştirme politikalarında 'Batı' bir model olarak Osmanlı bürokratinin zihninde yer etmeye başlamıştır. Bu haliyle Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi'nin *Sefaretnamesinde* bütün bir yenileşme programı içkindir (Tanpınar, 1997: 44).

Damat İbrahim Paşa uzun süren savaflara barış antlaşmalarıyla son vererek devlete çekidüzen vermek istemiştir. Bu süreçte bir önerinin dışında Batı modelinde reformlara rastlanmamaktadır. Bu öneri, 1716 yılında Rochefort⁷ adlı bir Fransız subayının Sadrazama, Osmanlı ordusunda yabancı mühendis subaylar kıtasının oluşturulması için sunduğu bir projeden ibarettir (Lewis, 2000: 47). Rochefort'un

⁶ Medeniyet ve eğitim araçlarına layıkıyla vakıf olarak uygulanması mümkün olanları rapor etmek.

⁷ Berkes (2003: 46) Rochefort'un, Fransa'da Katoliklikten ayrılıp Protestan olan *Huguenot*'lardan İstanbul'a gelen grubun başında bulunan kişi olduğunu söylemektedir.

sunduğu projede yeni bir asker kıtası birimi kurulması teklifinin yanı sıra iki husus daha dikkati çekmektedir. Birincisi, Osmanlı Devleti’nde, Eflak ya da Boğdan’da veya başka bir yerde yerleşme izni verilirse kendilerinden Müslümanlara hiçbir zarar gelmeyeceğine işaret edilmesidir. Çünkü Rochefort’a göre Protestanlık Katoliklikten daha çok Müslümanlığa benzemektedir ve Katoliklerin zulmüne uğradıkları halde başka dinden insanlara hoşgörü göstermekle ün kazanmış olan Osmanlı Devleti kendilerine yer verecektir. Rochefort’un dikkat çektiği ikinci husus ise Osmanlı Devleti’nin çektiği malî sıkıntının başlıca nedeninin Avrupa ile yapılan ticaretteki dengesizliktir. Avrupalılar Osmanlı Devleti’nin yetiştirdiği hammaddeleri ucuza alıp kendi sanayilerinde işledikten sonra daha pahalıya satmaktadırlar. Bu durum hem doğal zenginliğin çalınmasına hem de halkın servetinin Avrupa’ya akmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple, Rochefort’a göre, kendilerinin getireceği teknik bilgilerle yerli hammaddeleri kullanılarak yerli bir sanayi kurulmalıdır ve bu, ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlayacak tek çaredir (Berkes, 2003: 48).

Rochefort’un projesi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiş ve Lale Devri olarak bilinen bu süreçte (1718–1730) askeri reform yapılmamış olsa da onun özellikle uluslararası ticaret hakkındaki görüşleri o dönemde sömürgecilik politikalarına karşı geliştirilen bilinci göstermektedir. Fakat Osmanlı Devleti’nde bu süreçte gemicilik ve denizcilik alanlarında yenilenmeye gidilmiştir. Bu dönemde üç ambarlı kalyon tipi gemi geliştirilmiştir ve kadirganın Osmanlı donanmasındaki hükümlanlığı sona ermiştir (Lewis, 2000: 47). Aslında Osmanlılar ilk kalyonu 17. yüzyılın ortalarında, 1644 yılında inşa etmişlerdir (Bostan, 2006: 186). Osmanlı denizcilik tarihinde gemiciliğin gelişim çizgisini üç evrede ele almak mümkündür. Devletin kuruluşundan 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürede kürekli gemiler (çektiri veya kadirga), 19. yüzyılın ortalarına kadar yelkenli gemiler (kalyon) ve devletin yıkılış tarihine kadar olan süreçte de buharlı gemiler yaygın olarak kullanılmıştır (Bostan, 2006: 184). 1650–1662 yılları kalyona geçişin ilk aşaması olsa da kadirgaya geri dönmüş ve kalıcı olarak kalyon kullanılmaya 1682 tarihinde başlanmıştır (Bostan, 2006: 187). Mevcut gemi teknolojisine kendi tarzını uygulayan Osmanlı denizciliği denizlerdeki ve özellikle Akdeniz’deki hakimiyetini 18. yüzyıl sonlarına kadar sürdürmüştür.

İbrahim Paşa İran savaşı patlak vermeden imkan bulduğu bu yenileşme sürecinde ilmi ve fikri gelişmeye de önem vermiştir. Dürri Efendi gibi alimler, Raşit ve Sami gibi tarihçiler, Durmuşzade Ahmet Bey gibi hattatlar bu devrin mümbit havasında yetişirken devre damgasını vuran birçok şairin olduğu malumdur. İbrahim Paşa o devirde öne çıkmış isimlerden oluşan ilmi encümenler oluşturarak ciddi eserleri kısa sürede tercüme ettirmeye muvaffak olmuştur. Şair Nedim, Nilî Ahmet Seyit Vehbi, Mirza Efendizade, Mehmet Salim ve Nahifi gibi isimler söz konusu encümenlerde çalışan önemli isimlerdendir (Ahmet Refik, t.y.: 68).

Mimari alanda yaşanan gelişme ise, devrin ruhuna uygun olarak çinicilik sanatının yeniden canlanmasını getirmiştir. Çinicilik I. Selim'in Çaldıran zaferinden sonra İran'dan birkaç kâşigeranı İznik'e yerleştirmesinin ardından rağbet kazanmıştı (Ahmet Refik, t.y.: 71). İbrahim Paşa Tekfur Sarayında bir çini fabrikası inşa ettirerek çiniciliğin gelişmesini sağlamış ve kullanım alanının genişlemesine ön ayak olmuştur.

Denizcik ve sanattaki ilerlemenin dışında bu dönemin diğer büyük yeniliği 'matbaa'dır. Matbaanın kuruluşu Osmanlı tarihi yazımında devletin yenilikler karşısındaki tutumu açısından önemli bir yer tutmaktadır.

1.1.1. Yeniliğin Habercisi; Matbaa

Türk modernleşme literatüründe Osmanlı Batılılaşmasının izi sürülürken Damat İbrahim Paşa dönemine kadar geri gidilmektedir ve Osmanlı için Batıdan gelen bir yenilik olduğundan hareketle matbaa bir mihenk taşı olarak değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Ders kitaplarına kadar giren bu yaygın kanaate göre, Osmanlının matbaaya verdiği tepki yeniliğe ve modernleşmeye karşı takındığı tutumu göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlının Batı karşısında geri kaldığı ve yenilikleri takip edemediği iddiası da bu olgu üzerinden ölçülmeye çalışılmaktadır.

Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi Paris'e seyahatinde edindiği izlenimlerini anlattığı sefaretnamesinde hızlı bir değişim sürecinden geçen Fransa'nın yeni kurumları hakkında bilgi vermektedir. Askeri okulları, hastaneleri, rasathaneyi, anatomi laboratuvarını, limanları, hayvanat bahçelerini, parkları, tiyatro ve opera

salonlarını anlatmaktadır. Uygulanmaya başlanan karantina yöntemini ve yeni teknik gelişmeleri tasvir etmektedir. Sait Efendi'nin oradayken ilgilendiği teknik gelişmeler arasında kitap basma sanatı da vardır. Daha öncesinden söz konusu sanat hakkında bilgisi olduğu anlaşılan Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi daha oradayken konuştuğu *Mémoires* yazarı Duc de St. Simon'a Osmanlı Devleti'nde bir basımevi açılacağını haber vermiştir (Berkes, 2003: 56).

Nitekim kendisiyle beraber Paris seyahatine katılan oğlu Sait Çelebi seyahatten dönüşlerinin ardından 1727'de açılacak matbaanın iki kurucusundan biri olmuştur. Diğeri ise 1719 yılından beri bu amaç peşinde bazı denemeler de gerçekleştiren İbrahim Müteferrika'dır.

İlk kitabını 1729'da yayınlayan matbaa kapandığı tarih olan 1747'ye kadar on yedi kitap basmıştır. Bunlardan altısı pozitif bilimleri, diğerleri tarih ve coğrafyayı konu eden kitaplardan ve lügatlerden oluşmaktadır. Bu kitapların arasında I. Mahmut'un tahta çıktığı sene İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan *Usulül-Hikem Fi Nizamıl-Ümem* adlı kitabın konumuz bağlamında ele alınması yerinde olacaktır.

Bir bölümünü askerlik için önemli gördüğü coğrafya bilimine ayıran İbrahim Müteferrika kitabının başında Latince bildiği için Avrupalılar hakkında malumat sahibi olduğunu söyleyerek idare tarzlarını üç başlık altında ele almaktadır. Bunlar; monarşi, aristokrasi ve demokrasidir. Eski ve yeni tarz askerliği karşılaştırarak yeni tarz askerliğin faydalarını saymakta ve Avrupa'nın yeni açılımlarını bu yeni tarz askerliğe borçlu olduğunu söylemektedir. Övgüyle bahsettiği yeni tarz askerliğe dair teklif mahiyetinde açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre düşman arazisini iyi tanımak istihbarat toplamak, hızlı hareket kabiliyetine sahip küçük birlikler oluşturmak, tek tip üniformalı ve aynı tip silahla mücehhez bir subay kadrosuna sahip olmak ve bu özellikleri barındıran ordunun itaatkar olması önemlidir (Tanpınar, 1997: 47).

Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi'nin Sefaretnamesinden sonra bu eser de Osmanlı batılılaşma politikalarına geçişi hazırlayan bu süreçte söz konusu geçişin saiklerinin ve yol haritasının Osmanlı düşüncesindeki yansımalarına dair ipuçları

içermektedir. Müteferrika, ordunun yenilgisine çözüm arayışı olarak Osmanlı idari yapısında ve toplumda yenilenme öngörmektedir. Osmanlı ile Avrupa arasında süregelen savaşlardaki dengenin değişmesini Avrupalıların savaş tekniklerinde ilerlemelerine ve onların akla dayalı idarelerine bağlamaktadır ve Avrupa medeniyeti hakkında bilgi vermektedir (Kaçar, 1995: 209).

18. yüzyılla birlikte Batı sınırındaki Avusturya cephesinde dengeler değişmeye başlamıştır. Daha önce Avrupalı devletler karşısında yenilgi görmeyen, tahta oturacak krallar düzeyinde bile iç politikalarında etkin olan Kanuni Sultan Süleyman döneminin Osmanlı Devleti Viyana bozgununu yaşamış ve toprak kaybına sebep olan Karlofça Antlaşmasını (1699) imzalamıştı. Yaşanan askeri yenilginin gözleri ordu üzerine çevirmesi doğal bir süreç olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla İbrahim Müteferrika da eserinde Avrupa’da gelişen yeni tip askerlik üzerinde durarak Osmanlı ordusunun bu modele göre yenilenmesi yönünde teklifte bulunmaktadır.

Osmanlı modernleşme tarihçilerinin üzerinde durduğu bir konu olarak Osmanlı Devleti’nin Batıdaki gelişmeleri takip etmediği ve bu gelişmelerden habersiz olduğu kanısı, modernleşmenin habercisi olarak görülen matbaa üzerinden değerlendirilebilir. Zira Osmanlı Devleti’nin Batıdaki gelişmelerden habersiz olduğu kanısı matbaanın Osmanlı Devleti tarafından kullanılmasının geciktiği kanısını da beraberinde getirmektedir. Peki, aslında durum böyle midir?

Osmanlı Devleti’ne matbaayı ilk defa Yahudiler getirmiştir. II. Beyazıt döneminde Osmanlıya sığınan Yahudilerden daha önce basma tekniğini bilen birinin bu matbaayı kurduğu tahmin edilmektedir. Matbaa ilk kitabını 1494 yılında basmıştır. Avrupa’daki engizisyon zulmünden kaçan ve Osmanlı tarafından saygıyla karşılanan Yahudiler, İstanbul dışında Selanik, Edirne ve İzmir’de de matbaalar kurmuşlardır.

Osmanlı Devleti’yle ticari ilişkileri bulunan Venedik Avrupa matbaacılığının merkezlerinden biridir. Osmanlı Ermeni tebaasından Abgar Venedik’te bu sanatı öğrenerek gerekli araç ve gereci getirmiş ve 1565’te de ilk Ermeni matbaasını kurmuştur (Ersoy, 1959: 20). Bundan sonra matbaa Ermeniler arasında

yaygınlaşmıştır. 17. yüzyılda Rumlar tarafından da matbaa kurulmuşsa da Cizvitlerin engellemesi yüzünden faaliyeti bir sene kadar sürebilmiştir.

Gayrimüslimler tarafından kurulan bu matbaalar Türkçe ve Arapça eserler basmamıştır. Fakat Avrupa'daki matbaalarda bu dillerde eserler basılarak Osmanlı Devleti içinde satılmıştır. Avrupa'da matbaa kurulduktan sonra ilk Arapça eser İtalya'nın Fano kasabasında 1514 tarihinde basılmıştır. Bu eserlerin pazarlanmasında güçlük çeken Avrupalılar, bir zorlamayla karşılaşmadan, III. Murat'tan izin fermanını alarak bu fermanı 1594'te Doğuya gönderdikleri *Tahrir-i Usulül-Öklid* kitabının nüshalarının başına koymuşlardır (Ersoy, 1959: 22).

1728 yılına gelindiğinde dünya üzerinde 23 devlette toplam 96 matbaa vardır. Almanya: 5; İtalya: 8; İsviçre: 1; Çekoslovakya: 1; Fransa: 4; Hollanda: 1; Macaristan: 2; Belçika: 2; Polonya: 1; İspanya: 1; İngiltere: 5; Avusturya: 2; Danimarka: 1; İsveç: 2; Portekiz: 1; Romanya: 3; Meksika: 2; Hindistan: 1; Rusya: 1; Litvanya: 1; Çin: 1; ABD: 1; Osmanlı Devleti: 39 matbaaya sahiptir (Ersoy, 1959: 51-53). Sadece bu rakamlara bakıldığında bile Osmanlı Devleti'nde matbaanın bir direnişle karşılaşmadığı ve Batıda gelişen tekniğin uygulanmasında bir sorun olmadığı görülmektedir. Bizzat İbrahim Müteferrika'nın basımın faydalarını anlatmak için kaleme aldığı *Vesiletüt Tıbaa* adlı risalenin kendisi de konuya dair bilinci göstermesi açısından önemlidir.

Diğer taraftan Türkçe ve Arapça eserlerin Osmanlı Devleti'nde basım tarihinin 1728 olduğu gerçeğinden hareketle bir gecikme olduğu söylenebilir. Fakat bu olguyu değerlendirirken o süreçte Osmanlı ve Avrupa'daki kitap ve kitap okuma oranının karşılaştırılması gerektiği aşıkardır.

Matbaanın Avrupa'da ortaya çıktığı 15. yüzyılda ve geliştiği 16. yüzyılda Osmanlı kültür seviyesi Avrupa'dan çok ileridir. Okuryazar oranı Avrupa'yla mukayese edilemeyecek kadar yüksektir. Avrupa'da bin yazma eseri bir araya getirebilen hükümdar sayısı yok denebilecek kadar azken Doğuda on binlerce yazma eserden oluşan kütüphaneler vardır. 16. yüzyılda Avrupa'da basılan kitap sayısından çok daha fazlasını Osmanlı'da hattatlar ortaya koymuşlardır. Her bireri bir sanat eseri de olan bu eserler şehir ve kasabalardaki evlere kadar girmiştir. 17. yüzyılda gelişme

göstermekle birlikte Avrupa’da basılan kitap sayısı matbaanın Osmanlı’da Türkçe kitap basmaya başladığı 18. yüzyılda artmıştır. Müteferrika matbaası açıldığında ise Avrupa’daki kitap tirajı şüphesiz hattatların yazdıklarını aşmıştır (Öztuna, 1978: 291).

Özellikle Batılı modernleşme tarihçileri tarafından matbaanın kuruluşunun din adamları ve hattatlar tarafından direnişle karşılandığı ve bu yüzden geciktiği ifade edilmektedir⁸. Matbaanın şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle ulema tarafından kitap basılmasına izin verilmediği iddiasını kanıtlayacak tarihi bir veri olmadığı gibi aksine yönelik bulgular vardır. Zira Şeyhülislam Abdullah Efendi din dışındaki konularla ilgili kitapların basılmasına dair fetva vermiştir. Ayrıca 11 alim ilk basılan kitabın başına o dönemde adet olduğu üzere *takriz* (kitap hakkında değerlendirme) yazmışlardır. Ve bu değerlendirmede basımın şeriata aykırı olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır (Berkes, 2003: 57). Matbaada basılmasına yasak konan Kuran-ı Kerim, Hadis, Fıkıh gibi dinin birincil kaynakları ise hattatlar tarafından yazılmaya devam etmiş ve onların gelir kaynakları korunmuştur. Dolayısıyla ilk devlet matbaasının 1728’de kurulmasında Osmanlı’nın ilimle kurduğu ilişki ve Batıdaki gelişmeleri takip etme etkenlerinden daha çok ihtiyacın doğmasının ve sosyal koşulların olgunlaşmasının etkin olduğunu söylenebilir.

III. Ahmet devrinin sona erip I. Mahmut’un saltanat süresinin başlamasıyla (1730) birlikte; Pasarofça Antlaşmasıyla Damat İbrahim Paşa’nın yapacağı düzenlemeler için fırsat bulduğu savaşızsız süreç de son bulmuştur. Batı cephesinde imzalanan antlaşmayla sular durulmuş ve fakat çok sürmeden Doğu sınırında İran cephesi açılmıştır. 1730’da İran savaşından gelen olumsuz haberler bir halk ayaklanmasına sebep olmuştur. İsyan, sadrazam ve diğer önde gelen devlet adamlarının başını alırken tahtın da el değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Söz konusu isyandan sonra yeniliklerin korunmuş olması ve reform alanının genişlemesi isyana cepheden gelen olumsuz haberlerin sebep olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Tahta oturan I. Mahmut Lale devrinin matbaa ve denizcilik alanındaki yeniliklerini korurken askeri alanda reform için harekete geçmiştir. Bu ilk askeri

⁸ Örneğin Bkz.: Lewis, 2000: 51.

reformlara geçmeden önce “sefahat dönemi” olarak anılan III. Ahmet döneminin modernleşme tarihi açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.1.2. III. Ahmet Dönemi ve Batı Etkisi

Sadrazam Damat İbrahim Paşa’nın yaptığı yeniliklerin damgasını vurduğu bu süreçte ‘Modern Batı’yla ilk temaslar gerçekleşmiştir. Osmanlı yönetimi Pasarofça Antlaşmasının ardından Batının önemli merkezlerine gönderilen elçiler üzerinden de 18. yüzyıl Avrupa’sının sosyal, kültürel ve askeri yapısı hakkında bilgi sahibi olmuştur. Bu, *devleti aliye-i ebed müddet* (sonsuzca kadar sürecek olan ulu devlet) olan Osmanlı Devleti’nin Viyana bozgununu yaşadktan sonra girdiği arayışın bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir. İşe yenişemediği düşmanındaki değişimi anlamaya çalışarak başlaması doğal bir süreç olarak gelişmiştir.

Batı 15. yüzyıldan itibaren denizaşırı ticarete gelişmeler yaşamıştır ve Amerika kıtasının ele geçirilmesiyle (1492) kıta Avrupa’sına akan altın ve gümüş yeni zenginliklerin doğmasına yol açmıştır. 1498’de Ümit Burnundan dolanılarak Hindistan’a ulaşmanın yeni yolunun keşfi ise uzak Doğunun zenginliklerini Batı’ya dolaysız aktarmanın yolunu açmıştır. Böylece Osmanlı Devleti’nin hakim olduğu geleneksel baharat yolu üzerinden işleyen ticari yola alternatif deniz yolu Batının lehine işlemeye başlamıştır.

16. yüzyılda Portekizliler Cava, Sumatra ve Molük adalarına ayak basmışlar ve Hindistan’da sömürge şirketleri kurmuşlardır. Portekizlilerin ve özellikle İspanyolların Amerika kıtasını ele geçirmeleriyle boya nebatatı, abanoz ağacı, endigo, tütün ve kahve gibi daha önce bilinmeyen ürünler ve yine pamuk, ipek, baharat ve şeker doğrudan üretici memleketlerden temin edilmeye başlanmıştır. Sağladıkları bu imkanla kısa sürede deniz aşırı ticaretten %200–300 oranında olağanüstü kâr sağlamışlardır. Çünkü kendilerini korumaktan aciz üretici milletleri kolonileri haline getirmişlerdir ve kolonilerdeki yerli halkı zorla çalıştırmak suretiyle zenginlik yolunu açmışlardır. Bu sebeple Amerika’da yerli halkın nüfusu azalmış ve yerlerine çalıştırılmak üzere Afrika’dan zenciler getirilerek köleleştirilmiş ve bu da büyük kârlar elde edilmesini sağlamıştır (Sée, 2001: 55). Aslında köle ticaretinin

tarihi daha eskiye dayanmaktadır. Müslümanların İberya Yarımadasından kovulmasının ardından ve 'kara ölüm' veba hastalığının etkisiyle özellikle Güney Portekiz'deki nüfus eksikliği bu yolla kapatılmaya çalışılmıştır. Daha Columbus 1492'de Atlantik'i geçmeden önce Siyah köle ticareti Güney Avrupa'nın da ihtiyacını karşılayacak şekilde genişlemiştir (Arnold, 2001: 25).

16. yüzyılda kolonilerdeki toprakların işletmeye açılarak yerli halkın zorla çalıştırılması sonucu denizaşırı kolonyal ticaret Avrupa'da muazzam bir sermayenin birikmesini sağlamıştır. Modern kapitalist ekonomi için bu temel gelişmeden sonra kapitalist ekonomi asıl canlılığını 17. yüzyılda İngiltere'nin denizlerdeki yayılışıyla yaşamıştır. Bu süreçte çok uluslu şirketlerin sayısının artmasıyla kapitalist organizasyon konusunda ilerleme kaydedilirken özellikle Doğu Hint Adaları Şirketi 1680'lere doğru kâr oranını %380'e çıkarmıştır (Sée, 2001: 81). İngiltere'ye oranla 17. yüzyılda az gelişmiş sayılan Fransa ise 18. yüzyılda, ihtilalin arifesinde kolonizasyon yolunda önemli adımlar atarak Antiller'den şeker, kahve, tütün, (yüzyılın ikinci yarısında pamuk) ve köle ticaretiyle parlamaya başlamıştır (Sée, 2001: 103). Yeni palazlanan sanayilerine sömürgeleştirdikleri bu bölgelerden ucuz hammadde temin etmeleri kâr oranlarını yükseltmiştir. Aynı yüzyılın başında Fransa Osmanlı Devleti'nden de hububat, pamuk ipliği, kahve sanayi için gerekli diğer hammaddeleri satın almıştır (Ahmet Refik, t.y.: 75). Yeni olan ise Osmanlı Devleti'nin hamiliğini yaptığı Doğunun haricinde kalan ve haklarını koruyamayan zayıf bölgeleri keşfetmeleridir. Diğer bir deyişle teknik gelişmenin ardından denizaşırı ticarete yaşanan gelişmeyle Osmanlı engeli aşılarak ucuz hammadde elde etmenin yolları açılmıştır.

Diğer yandan 18. yüzyılda fiyatların yükselişe geçtiği görülmüştür. Bu durumun kapitalizmin yaygınlaşmasıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Bunun yanında mamul ürünlerin fiyatlarının düşüşü endüstriyel gelişmenin başladığını göstermektedir (Sée, 2001: 111). Avrupa devrimlerin arifesindedir. Ekonomik hayatta meydana gelen endüstrinin gelişmesi ve muazzam hacimde sermayenin birikmesi gibi gelişmelerin sosyal ve siyasal hayatta da değişimi tetiklemesi kaçınılmazdır. Bütün Avrupa'yı etkileyip şekillendiren söz konusu *devrime* ev sahipliği yapan ve Osmanlı Devleti'nin bu süreçte ilişki kurduğu ülke olarak öne

çıkan Fransa'nın sosyo-ekonomik durumunu ele almak bize genele dair bir fikir verecektir.

Ticaretin gelişmesi, Avrupa'da ekonomik ve sosyal sınıflarda farklılaşma meydana getirmiştir. Denizaşırı ticarete soyunan maceraperestlerin ön ayak olduğu sermaye birikimi geniş arazilere sahip soyluların ve ruhban sınıfının tahtını sarsmaya başlamıştır. Yeni bir sosyal sınıf olarak burjuvanın yanında serflikten kurtulan ve kentlere göç eden köylüler *üçüncü kesimi* oluşturmaktadır. Soylular ve ruhban sınıfı ayrıcalıklığa sahiptir. 18. yüzyılda Fransa yönetimi zenginleri vergilendirmeyip yoksullardan vergi almaktadır ve Rahipler ve soylular sıradan insanlar gibi vergi vermemektedir (Huberman, 2002: 164). Kendilerine *üçüncü kesim* denilen halk ayrıcalıksız sınıftır ve o zaman 25 milyon olan Fransa nüfusunun yüzde 95'ini bunlar oluşturmaktadır. Burjuva sınıfı 250 bin kadardır ve *üçüncü kesimin* geriye kalanlarına oranla daha müreffettir. Şehirlerde oturan zanaatkar nüfusu 2.5 milyon iken geriye kalan köylüler 22 milyondur. Bunlar toprak üzerinde çalışmakta ve devlete vergi, ruhbanlara ondalık, soylulara da feodal haraçları ödemektedirler (Huberman, 2002: 165). Bu durum Ortaçağ feodal düzenini anımsatsa da artık çok şey değişmiştir. 18. yüzyıl Fransa'sında 18 milyon köylüden sadece 1 milyonu eski anlamıyla serftir. Ötekiler serflikten kurtulup özgür olmuşlardır. Fakat üzerlerindeki feodal vergi hizmetlerinin tümü kalkmış değildir. Feodal beyler krala artık askeri hizmet de vermemektedir ama köylülerden haraç ve hizmet talep etmeye devam etmektedirler (Huberman, 2002: 167).

Nüfusun yüzde 95'ini oluşturan *halkın* ağır vergiler altında ezildiği bu sistemde ayrıcalıklı sınıflar vergi vermemektedir. Köylüler gelirinin yüzde seksenini vergi olarak vermek zorundadır. Geriye kalan yüzde yirmi ile de geçimini sağlamak durumundadır (Huberman, 2002: 168). Söz konusu sistem bir halk devriminin patlak vermesine zemin oluşturmuştur. Nitekim aynı yüzyılın sonuna doğru gerçekleşecek devrimin lokomotif gücü burjuva olurken arkalarındaki asıl taşıyıcı güç bu köylüler olmuştur.

18. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun genel görünüşüne gelince; Anadolu, Balkanlar ve Arap dünyasının çoğunda hakim olan İmparatorluğun nüfusunun 25 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. 18. yüzyılın ortalarına kadar

Avrupa nüfusunda görülen nüfus artışı Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmemiştir (McGowan, 2004: 770). Nüfusta görülen durağanlık diğer alanlarda da kendini göstermektedir. 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun birkaç yüzyıldır yerleşip gelişen devlet yapısında önemli bir değişim kaydedilmemiştir. Bu açıdan karşılaştırıldığında aynı süreçte sancılı değişimler yaşayan Avrupa devletleriyle makus bir tarih çizgisinde olduğu söylenebilir. Zira 14. yüzyılda siyasi bir birlik olan ve 16. yüzyılda, özellikle İstanbul'un fethinden sonra imparatorluk haline gelen Osmanlı ekonomik alanda, bürokratik ve hukuki düzende muazzam bir gelişme yaşamıştır ve söz konusu süreçte yerleşik bir düzene sahiptir. Farklı etnik yapıdan ve dinlerden insan gruplarının oluşturduğu devlet, İslam Medeniyeti havzasından beslenmiştir.

18. yüzyılda Fransa'da ve kısmen Prusya'da giderek rasyonel bir niteliğe bürünen bürokrasinin ilk örneği aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde gelişmiştir. Yine Prusyalıların ordu-ulus'u, Osmanlı tarafından 16. yüzyılda çok geniş bir imparatorluk ölçeğinde hayata geçirilmiş modelin daha sistemli ve modern uyarlamasıdır. Fakat Osmanlı eğitiminde zamana ayak uyduracak şekilde yenilenmeye gidilememiştir. Üst düzey bürokrasiye kadro sağlayan eğitim mekanizmalarında da durum aynı olmuştur. Yetkin bir Osmanlı bürokrasisi olmasına rağmen bu bürokrasi 18. yüzyılın gereklerine cevap verebilmesi yönünde bir ıslaha tabi tutulmamıştır (McGowan, 2004: 763). Aslında bu süreçte daha sonra reformların ana hedefi haline gelen ordu klasik dönemdeki başarı çizgisini devam ettirmektedir. Yüzyılın ilk yarısındaki savaşlarda ciddi sayılabilecek bir yenilgi görülmemektedir. Avrupa'daki komşularının hepsinin müttefik olarak cephe oldukları 15 yıl süren savaşta (1683–1698) Osmanlı, uğradığı toprak kayıplarını büyük ölçüde gidermeyi başarmıştır (Genç, 2005: 211). Oysa Berkes'e (2003: 41) göre söz konusu savaşın ardından yapılan Karlofça Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti diplomatik önemini kaybettiği gibi bu tarihten sonra Avrupa devletlerinin birbiriyle çarpıştığı diplomasi mekanizmasında amaçlarına göre itilen veya tutulan bir araç haline gelmiştir.

Osmanlı Devletinin uluslararası gücünü bu yüzyılın başında tamamen kaybettiği yorumu, gerçeği yansıtmasa da ulus devletlerin oluşmaya başladığı ve

Osmanlı karşısında müttefik bir güç haline gelmeyi başaran Avrupa karşısında savunma pozisyonu aldığı söylenebilir. Ancak yüzyılın sonuna doğru, 1760 yıllarından sonra ekonomide meydana gelecek daralma ve buhran belirtilerine rağmen yüzyılın başında hemen hemen bütün sektörlerde gözle görünür bir genişleme yaşanmıştır (Genç, 2005: 212). Yüzyılın başında vergi sistemi ıslah edilmiştir ve hazinede önemli stoklar birikmesini sağlayacak mâli uygulamalara gidilmiştir (McGowan, 2004: 763). Fakat bu değişmelerin Avrupa’da ortaya çıkan modern ekonomiye paralel gelişmeler olduğunu söylemek mümkün değildir. Söz konusu uygulamalar o süreçte teamülde olan klasik Osmanlı ekonomisinin uzantısı olarak meydana gelmiştir.

Mehmet Genç’in (2005: 60) kuramlaştırdığı klasik Osmanlı ekonomisinin ilkelerinden biri *provizyonizm*dir. Bu ilke kısaca üretici ve tüketici eksenli meydana gelen çıkar çatışmasında tüketicinin merkeze alındığı bir ilkedir. Buna göre, insanların ihtiyacının karşılanması esastır. Dolayısıyla üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması amaçlanır. Bu sebeple Osmanlı Devleti ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için müdahaleci ve denetleyici olmuştur. Diğer taraftan Avrupa’da üreticinin ve hizmet sunucunun kâr etmesinin esas hedef olduğu mâli kapitalizm yaygınlaşmaktadır. Söz konusu klasik ilkeye sahip olması Osmanlı Devletinde benzer bir kapitalist gelişmenin yaşanmamasını açıklar mahiyettedir. Avrupa’da ulus devletler henüz oluşmaktadır ve piyasayı tüketici (halk) lehine düzenleyecek merkez güçlü değildir. Yüzyılın sonuna doğru hukuki düzenlemeler yapabilecek siyasi güçler meydana gelse de bunların yanında güçlü sermaye sahipleri (burjuva) vardır ve söz konusu düzenlemeler bunlar lehine gerçekleşecektir. Osmanlı Devleti’nde ise merkez hep güçlü olmuştur ve yerleşik sosyo-ekonomik ilkelerin uygulanması yönünde piyasaya müdahildir.

Görüldüğü üzere Batı devletleri ve Osmanlı Devleti’nin temsil ettiği Doğu farklı tarihi serüvenlerden geçmektedirler. Batı dünyasında uluslararası ticaretten muazzam zenginlikler biriktiren bir burjuva sınıfı oluşmuştur ve bunlar ticarete, endüstride karşılarına çıkan kısıtlama ve baskılardan hoşnutsuzdurlar. Ağır vergiler altında ezilen halk yığınlarının da haklarının talebi noktasında burjuva gibi eğitilmiş

ve güçlü bir sınıfın öncülüğüne ihtiyacı vardır. 18 yüzyılda mevcut sistemden hoşnut olmayan bu toplum sınıflarının mücadelesiyle büyük değişimlere tanık olunmuştur.

Söz konusu yüzyılın sonlarına kadar klasik düzenini devam ettirmiş olsa da Osmanlı Devleti'nin de dünyadaki yeni gelişmelerden etkilenmemiş olması imkansızdır. Yüzyılın başında hızlı değişim yaşayan Avrupa karşısında Osmanlı Devletinin yenilenme uygulamalarında Batı etkisi kültürel ve sosyal alanla sınırlı kalmıştır. Avrupalılarla kurulan temasla yeni bir zevk anlayışı doğmaya başlamıştır. Ticaret ve sanat eşyalarıyla, hediyelerle iki dünya birbirini tanımaya başlamıştır ve zihniyet farkının izin verdiği ölçüde Fransa ve Avrupa modası Osmanlı topraklarına girmiştir (Tanpınar, 1997: 44-45). Nitekim III. Ahmet'in sarayın önüne yaptırdığı çeşmenin simgesel değerinin bu durumu örneklendirmesinden geldiği söylenebilir. Zira çeşmede çevre ve süslemeleriyle Batı etkisi gözlense de (Ahmet Refik, t.y.: 25) Tekfur Sarayında yapılan çinileri, saçakları ve yaldızlı süslemeleriyle klasik Türk sanatının bir örneğidir.

Sanata ve imara çok önem veren III. Ahmet'in sadrazamı Damat İbrahim Paşa padişahın bu merakını takdir ederek İstanbul'un her köşesine her biri bir sanat eseri olan çeşmeler, kasırlar, havuzlar, kütüphaneler, medreseler inşa ettirmiştir (Ahmet Refik, t.y.: 25). En meşhuru ve gösterişlisi ise Nedim'in şiirinde *Sadabat* adını verdiği Kağıthane'de inşa edilenidir. Bu kasırlar ve şehirde yaygınlaşan lale bahçeleri dönemin sanat, debdebe ve ihtişam içinde zevk ve safa havasında geçirildiği yorumlarının yapılmasına sebep olmuştur. Dönemi kültürel değişimler açısından ele alan Mümtaz Turhan'a (2002: 135) göre daha önce Avrupa'yla ilişkiler, ruhî engeller yüzünden resmi sınırlamalar içinde ticaret, siyaset ve savaş alanlarıyla sınırlı coğrafi bir mahiyet taşımaktadır ve bu dönemde psikolojik setlerin çökmesi sonucunda etkileşme manevi alanlarda da gerçekleşmiştir. Bu süreçte plansız ve sistemsiz bir değişim yaşandığını savunan Turhan (2002: 147), sanat ve ihtişama, debdebeye dalınmasıyla Osmanlı Devletinin acı realiteden kaçarak adeta başını kuma soktuğunu ifade etmektedir. Ona göre *idare-i maslahatçılık ve vaziyeti kurtarma* olarak bilinen karakteristik siyasetin menşei bu tavidir.

Bu süreçteki yaşanan değişimin plansız ve sistemsiz bulunuşundaki asıl sebebin her alanı kapsayan bir reforma gidilmemesinden olduğu açıktır. Daha önce

de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti klasik sistemini devam ettirmektedir ve o dönemin yöneticileri bu sistemi değiştirme ihtiyacı hissetmemektedirler. Sanıldığı gibi 17. yüzyılın sonuna denk gelen savaşların hemen ardından Osmanlı Devleti bütün gücünü kaybetmiş ve önemini yitirerek gerileme sürecine girmemiştir. Avrupa'daki değişimin ne kadar farkında olduklarını bilmesek de artık bir koalisyona karşı savaş veriyorlardır ve Avrupa merkezlerine elçiler göndererek değişimi anlamaya çalışmaktadırlar. Ayrıca yaşanan ekonomik gelişmeler onların topyekun bir arayış içine girmelerini gerektirmeyecek kadar parlaktır. Zira 1710–11 yılı Osmanlı bütçesinde gelir 10.840.971,5 ve gider 8.339.041 kuruş (Osmanlı gümüş parası) iken 1746 yılı bütçesinde gelir 12.857.190 ve gider 9.278.000 kuruştur (Genç, 2005: 222). Buradan 1710–11 yılında bütçenin 2.501.930 kuruş ve 1746 yılında 3.579.190 kuruş fazla verdiği anlaşıyor. O devirde yaşanan göz kamaştırıcı gelişmeler de bu durumu resmetmektedir. Ahmet Refik (t.y.: 61-62) dönemi şöyle tasvir etmektedir:

“... Fikirlerde bir nezahet, edebiyat ve sanatta bir terakki, ahlak ve muaşerette bir değişme hasıl oldu. Herkes zinet ve sanata inhimak ediyor, Boğazın veya Haliç'in suları üstünde, rengarenk atlas döşeli kayıklarla Sadabat'a Kandilli bahçesine, Çubuklu'ya veya Büyükdere sahillerine gitmek için birbirleriyle rekabet eyliyordu. Her tarafta altın ve gümüş eğerler, elmaslar ve yakutlarla müzeyyen alınlıklar, gayet ağır koşum takımları görülmeye başladı. Kağıthane mevsimi gelir gelmez herkes servetini zinet ve ihtişama sarfetmek hissine kapıldı. İbrahim Paşa bu sefahate mani olmak için her zümreye mahsus kıyafetler tayin ettirdi. Sadrazam tarafından konulan nizam mucibince, âhâdinas ve esnaf, havassa mahsus kakım kürkleri giymeyeceklerdi. İbrahim Paşanın en ziyade nazarı dikkatini celbeden, kadınların kıyafeti idi. Binaenaleyh, hanımların kıyafetini tahdit etmek istedi. Hanımlar, fimabaat uzun yakalı ferace giymeyecekler, üç değirmiden fazla yemeni, muayyen miktarından fazla ende kordele bağlamayacaklardı.”

Payitahtta birçok yeniliğe imza atan sadrazam İbrahim Paşa'nın sonu hazin olmuştur. “Patrona Halil isyanı” olarak bilinen halk ayaklanmasının sonucunda Padişah tahttan indirilirken sadrazam isyanın faturasını canıyla ödemiştir. Tahtın yeni sahibi I. Mahmut döneminde ise askeri alanda reformların ilk örnekleri görülmektedir.

1.2. Batı Modelinde Modernleşme Başlıyor

1730 yılında tahta çıkan I. Mahmut'un saltanat döneminde askeri alanda ilk reforma tanık olunmuştur. Önceden esasları tespit edilip planlanmadan meydana getirilen askeri yeniliklerden ilk iz bırakanı da bu döneme rastlamaktadır (Turhan, 2002: 139).

1729 yılında Türkiye'ye gelen Fransız subayı Comte de Bonneval Müslüman olduktan sonra Ahmet adını almıştır. 1731 yılında sadrazam tarafından çağırılarak humbaracı kıtalarını ıslah etmekle görevlendirilmiştir. Ömrü çok uzun olmasa da (Erim, 1940: 477) 1734'te Üsküdar'da Mühendishane açılmıştır. Ertesi yıl Bonneval iki tuğlu paşa yapıp kendisine Humbaracıbaşı rütbe ve unvanı verilmiştir (Lewis, 2000: 48) ve Humbaracı Ahmet Paşa olarak anılmaya başlanmıştır. Bu okulun açılması Batı teknik ve bilgilerinin girmeye başladığı anlamına gelmektedir. Aynı yıllarda Batılı kaynaklardan faydalanılarak yazılmış olan *İlm-i Kıyas-ı Müsellesat* ve Montecuccoli'nin askerlik ve kumanda bilgilerini içeren eseri Türkçeye tercüme edilmiştir (Tanpınar, 1997: 48).

Faik Reşit Unat (1964: 129), aynı yıllarda (1731–32) Padişahın saraydaki erkânından birinin müzik eğitimi için Avrupa'ya gönderildiğini ve döndükten sonra müzik öğretmeni olarak tayin edildiğini söylemektedir. Kendisi de iyi bir bestekâr ve usta bir tamburi olmasına ve bizzat kendisi sarayda cariyelere musiki hocalığı yapmış olmasına rağmen (Özalp, 2000: 408) I. Mahmut'un musiki eğitimi için Avrupa'ya öğrenci gönderdiğine dair teyit edici bir bilgiye ulaşamamıştır. Ayrıca o dönemin musikişinaslarından biyografilerine dair bilgi sahibi olunanlar arasından Avrupa'da eğitim alan görünmemektedir⁹.

Humbaracı Ahmet Paşa'nın I. Mahmut'un saltanatı sürecinde (1730–1754) İstanbul'da bulunuşu ve padişaha bir nevi danışmanlık yapışı Batıyla ve özellikle Fransa'yla ilişkilerde bir yakınlaşma doğurmuştur. Lale Devrinde başlayan ilişkiler gelişmiş ve batıcılık temayülü yerleşmeye başlamıştır (Tanpınar, 1997: 48). Ama bu

⁹ 18. yüzyıl musikişinaslarının biyografileri için bkz.: Özalp, 2000.

anlamdaki ciddi teşebbüslerin III. Mustafa döneminde (1757–1773) başladığı söylenebilir.

III. Mustafa, Türkçeyi incelemek üzere gelen Macar asıllı ve Fransız uyruklu bir topçu subayı olan Baron de Tott’tan orduda gerçekleştirdiği bir takım yeniliklerde yardım almıştır. 1773’te denizcilik için yeni bir matematik okulu açılmıştır. Bu okul Abdülhamit zamanında Mühendishane-i Bahri Hümayun adı altında ıslah edilmiştir (Erim, 1940: 478). Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa’nın isteği üzerine kurulmuş olan Mühendishane-i Bahri Hümayun’da Avrupa kaynaklarına dayalı matematik ve istihkam dersleri verilmeye başlanmıştır (Kaçar, 1996: 154). Tott, yeni istihkâm ve topçu kıtalarının oluşturulmasında ve eğitilmesinde rol almış ve top dökümhanesini yeniden düzenleyerek Mühendishanede ilk bir veya iki yıl düzeyde trigonometri ve diğer konuları okutmuştur (Lewis, 2000: 50). Baron de Tott’un bu okulda verdiği dersler Osmanlıların Avrupa bilimiyle ilk resmi temasıdır (Tanpınar, 1997: 48) ve III. Selim zamanında ve sonrasında kurulacak okullara örneklik etmiştir.

Tanpınar (1997: 48), bazı yabancı seyyahların III. Mustafa döneminde Avrupa’ya tahsil için birkaç öğrenci gönderildiğini yazdığını aktarsa da bunu destekleyen kesin bir malumata sahip değiliz. Tanpınar, Şanizade’nin *Şanizade Tarihi* olarak bilinen kitabının üçüncü cildinde (s.135) Reisületibba Mustafa Mesud Efendi’nin tahsil için Viyana’ya gittiğini söylediğini ve aynı kitabın ikinci cildinde başka bir vesileyle aynı şahsın ciddi bir tahsil yapmayarak kaçıp geldiğini ifade ettiğini aktarmaktadır.

III. Selim zamanında İstanbul’a gelen Castellan, *Lettres sur La Moree* isimli kitabının ikinci cildinde (s.132) İshak Bey’den bahsetmektedir. Kaptan Küçük Hüseyin Paşa’nın mutemedi olan İshak Bey, Castellan’ın söylediğine göre üç arkadaşıyla birlikte III. Mustafa tarafından Avrupa’ya tahsil için gönderilmiştir (Tanpınar, 1997: 48-49). İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın *Selim III’ün Veliahd İken Fransa Kralı Lui XVI ile Muharebeleri* yazısına istinaden Tanpınar (1997: 49) bu bilginin yanlış olduğunu söylese de gerçeklik payının olduğu söylenmelidir. Zira İshak Bey Castellan’ın mutemedi olduğunu söylediği Kaptan Küçük Hüseyin Paşa gibi Şehzade Selim’in yakınları arasındadır (Shaw, 1971: 13) ve 1789–1807 yılları arasında donanmada tersane tercümanı sıfatıyla çalışmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1989:

225). Ve bu İshak Bey, Şehzade Selim'in XVI. Louis'le mektuplaşmalarında aracı olmuştur (Kara, 1998: 16).

Padişahın peşkir ağası iken 1769'da o zaman devam etmekte olan Rus savaşına katılan İshak Bey Kaptanı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın dikkatini çekerek onun hizmetine girmiştir. Fakat savaşta esir düşerek Yedikule'de hapsedilen ve barıştan sonra serbest bırakılan Rus Binbaşı Zorich'le kurduğu dostluk Gazi Hasan Paşa'nın öfkesini üzerine çekmesine sebep olmuştur. Bir de bu Binbaşını Müslüman kıyafetleri içinde Ayasofya Camiine götürmesiyle "Rus" kelimesine bile tahammül edemeyen Paşa'nın kendisini idamla cezalandırılma istemiyle karşılaşmıştır. Bu cezadan kurtulmak isteyen İshak Bey bir zamanlar öğrencisi olduğu Baron de Tott'un tavsiyesi ve yine Fransa'nın İstanbul büyükelçisinin yardımıyla 1776'da Paris seyahatine çıkmıştır. Büyükelçi İshak Bey'in Paris'e gitmesini bir Türkün Fransızca öğrenmesini sağlayarak Tercüme Odasında Rusların lehine çalışan Rumların nüfuzunu kırmak için istemektedir. Fakat İshak Bey Fransızların bu ümidini boşa çıkarmış ve 10 ay kaldığı Paris'te iyi derecede dil öğrenmek yerine eğlence hayatına dalmıştır (Uzunçarşılı, 1938'den aktaran Seyitdanlıoğlu, 1989: 220-223). İstanbul'da kalmanın Paşa tarafından kendisi için tehlike arz ettiğini anlaması üzerine 1783 Aralıkta Londra üzerinden ikinci kez Paris'e giden İshak Bey'in üçüncü gidişi Şehzade Selim'in görevlendirmesiyledir. Bu süreçte Fransa'nın İstanbul büyükelçisi Gouffier'le yazışarak İshak Bey'in Paris'e gitmesini sağlayan Şehzade Selim gönderiş amacını şöyle izah etmektedir:

"Avrupa devletlerinin durumları ve birbirleriyle olan iyi, kötü münasebetleri, birçok seneden beri icadolunan kara ve deniz harplerine dair bilgiler ona anlatılacak ve öğretilcektir. Bu zat sonra Fransa'nın en muteber kalelerine, tophanelerine, tersanelerine ve sair kârhanelerine gönderilecek ehemmiyetsiz veya ehemmiyetli işler tertip ve nizamlar kendisine öğretilcektir. İyi nizam ve zabıtlara tam saygı ile elde edilerek sefer esnasında düşman ile muharebe edeceklere talim ve terbiye, her ne ise, sulh günlerinde devamlı olarak o talim ve terbiye taklit olunup İshak Bey kullarına gösterilecektir. Şöyle ki, her bir marifetten malumat sahibi oldukça harp sefineleri ve silahları vesair aletler ve posatların resimleri ve nümuneleri kendisine verilir. İshak Bey akıllı ve zeki ve yüksek hizmetlerinizde çalışmak arzusuyla yandığından layıkıyla tahsil ve terakki göstereceği şüphesizdir" (Belleten (5-6) levha II'den aktaran Kara, 1988: 15).

Selim'in Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri öğrenmesi, Avrupa devletlerinin ilişkileri, savaş usulleri ve denizciliği hakkında malumat edinmesi amacıyla gönderdiği İshak Bey'in Castellan gibi bazı yazarlar tarafından Avrupa'ya tahsil için gönderilen öğrencilerden sayıldığı anlaşılmaktadır. Aslında Selim'in yazdığı iki mektubu XVI. Louis'e götüren İshak Bey kendisinin eğitimi ile görevlendirilen Ruffin ile çalışacağı yerde yine zevk ve eğlence hayatına dönmüştür. Hâlbuki orada kendisini eğiterek Selim'in ilerde yapacağı reformları için bilgi edinmesi gerekmekteydi (Uzunçarşılı, 1938'den aktaran Seyitdanlıoğlu, 1989: 224).

I. Abdülhamit'in kız kardeşi Saliha Sultan ile Deli Hüseyin Paşanın oğlu (Uzunçarşılı, 1938'den aktaran Seyitdanlıoğlu, 1989: 220) olduğu için kendisine Sultanzâde denilen İshak Bey'le Mühendishane baş hocası matematikçi İshak Efendi'nin karıştırıldığı ve aynı kişi olduğunun ileri sürüldüğü görülmektedir. Faik Reşit Unat bu iki kişi arasında ilişki kurarak ikisinin aynı kişi olduğunun kuvvetle muhtemel olduğunu iddia etmiştir (İhsanoğlu, 1989: 4). Bu iki İshak'ın karıştırılmasında isim benzerliği ışığında iki kayıttın etkisi olmuştur. Birincisi Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicül Vukuat* (s. 212) isimli eserinde 1807'de İngilizlerle yapılan görüşmeye katılan “ünlü matematikçi İshak Efendi” kayıdır. İkincisi ise Mehmet Süreyya'nın *Sicilli Osmani* (s. 328) isimli eserinde Başhoca İshak Efendi hakkında tersane tercümanı iken 1807'de İngiliz donanması geldiğinde görüşmeye katılarak büyük hizmette bulunduğuna yönelik kayıdır. Birinci kaydın olaydan 70 yıl sonra ikinci kaydın ise 83 yıl sonra kaleme alındığı göz önünde tutulursa isim benzerliğinden kaynaklanan bir karışıklığın olduğu kuvvetle muhtemeldir. Her şeyden önce bu iki kişi arasındaki karakter farklılığı bile aynı kişi olmadıklarını güçlendirmektedir. Birisi kendisine verilen görevi bile layıkıyla yerine getirmeyen bir maceracı iken Başhoca İshak Efendi hayatını bilimsel faaliyetlere adanmış bir şahsiyettir. Ciltler dolusu eser vermiştir. Bu eserler 1816–1835 yılları arasında yazılmış olsalar da genç yaşlardan itibaren çalışarak kazanılacak ilmi bir donanımı gerektirirler. İshak Bey'in macera dolu hayatında böyle bir birikimi sağlamış olması mümkün görünmemektedir. Ayrıca İshak Bey sadece Fransızca'yı iyi derecede bilirken İshak Efendi Farsça, Arapça, Yahudice, Latince ve Fransızca'yı da çok iyi bilmektedir (Seyitdanlıoğlu, 1989: 227). Buradan hareketle fen bilimlerinin Osmanlı

Devletindeki öncüsü kabul edilen Mühendishane-i Berri Humayun Başhocası İshak Efendinin Avrupa'ya tahsil için gönderilenler arasında olduğu çıkarımının yanlış olduğu söylenebilir. Zira Paris'e Avrupa'daki siyasi, askeri, teknik ve bilimsel duruma vakıf olması amacıyla gönderilen Sultanzâde İshak Beydir. O ise dil öğrenmek ve Şehzade Selim'in mektuplarını iletme dışında bir yararlılık gösterememiştir.

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla sonuçlanan 1768–1774 Osmanlı Rus savaşının ardından tahta çıkan I. Abdülhamid'in sadrazamı Halil Hamit Paşa savaş sonrası sekteye uğrayan ıslah çalışmalarına hız vermiştir. Savaş sonrasında daha önce Baron de Tott'un oluşturduğu topçu sınıfı, fazla masrafa sebep olması gerekçe gösterilerek lağvedilmiştir. Halil Hamit Paşa ordunun talimi ve teknik eğitimi için Fransa'dan uzmanlar getirtmiştir. Rusya'nın lehine sonuçlanabilecek bir antlaşma olarak Küçük Kaynarca'nın imzalanması Avrupa'da kültürel ve siyasal nüfuzunu tesis etmeye çalışan Fransa'yı endişelendirmiştir (Turhan, 2002: 143). Osmanlı İmparatorluğunun Rusya karşısında güçlü bir set olması Fransa'nın da çıkarlarını desteklemektedir.

Kalelerin tahkimine ve deniz kuvvetlerinin ıslahına önem veren Halil Hamit Paşa Hendese okulunu yeniden düzenlemiştir. Okulda Fransa'da tahkimat umum müfettişliğinde bulunmuş Jean de Laffite Clavé'in de aralarında bulunduğu önemli miktarda yabancı uzman ders vermiştir (Turhan, 2002: 143). I. Mahmut döneminde ve bu dönemde Avrupa tıp kitaplarından çeviriler yapılmıştır (Adıvar, 1939'dan aktaran Ülken, 2005: 28). Henüz modern tıp okulları kurulmamıştır ama hem Arapça hem İtalyanca ve Fransızca dillerini bilen ve iki dünyayı da tanıyanlar “tıbb-ı kadim” ve modern tıbbı uzlaştırma çabası içinde olmuşlardır (Ülken, 2005: 28). 1784 yılında Sadrazamın Fransız Büyükelçisi Choiseul Gouffier ile 30 gencin Fransa'da tahsil görmeleri için bir anlaşma yaptığı rivayet edilmektedir (Unat, 1964: 129).

Fakat başta Halil Hamit Paşa olmak üzere ıslahat yanlısı zümre Padişahın bu konudaki girişimlerini yetersiz ve fazla ihtiyatlı görmüşlerdir. Hatta tam kesin olmamakla birlikte I. Abdülhamit'in yerine reform yanlısı Selim'i tahta çıkarmak için bazı tertibatlar meydana gelmiştir. Padişah bunu duyunca sadrazam Halil Hamit Paşa'yı görevden uzaklaştırmıştır (Karal, 1998: 13). Ne var ki, 1787'de Rusya'yla

tekrar savaşa girilmiştir. Rusya'nın Kırım'ı istila etmesi ve Özi halkını tamamen katletmesi Padişahın sonunu da hazırlamıştır. Bu hazin habere dayanamayan Padişah felç olarak ölmüş ve yerine yeğeni Selim geçmiştir.

1.2.1. III. Selim ve Nizam-ı Cedid

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi tarihi Batıyı derinden sarsan Fransız Devriminin meydana geliş tarihi olan 1789'la başlatılabilir. Bu tarih aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde Batı modelinde reform girişiminde bulunan III. Selim'in tahta çıkış tarihidir. Devrim Fransa'da ortaya çıkmakla beraber bütün Avrupa'yı siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerden derin bir değişime uğratmıştır (Uçarol, 2000: 34). Osmanlı Devleti'nin bu değişimden etkilenmemesi ve yöneticilerinin bu değişime kayıtsız kalması mümkün olmamıştır.

Bu tarih Yakınçağda Avrupa'da meydana gelen değişim için bir milat kabul edilmekle birlikte Osmanlı modernleşme tarihi için de önemli bir evreye geçişi ifade etmektedir. Ordunun Batılı tarzda reforma tabi tutulması yönünde önemli bir adım atılarak "Nizam-ı Cedid Ordusu"nun kurulması daha önceki değişim projelerinden hem alan olarak hem tarz olarak farklılık arz etmektedir. Bu, aynı zamanda asıl değişim çağı olan 19. yüzyıl reformlarına temel teşkil edecek bir yeniliktir. Bu sebeple Turhan (2002: 148), söz konusu süreci "serbest kültür değişimleriyle mecburi değişimler arasında bir intikal devresi" olarak tanımlarken Tanpınar (1997: 52), "Avrupalılaştırma fikrinin asıl kökleşme zamanı" olduğunu söylemektedir.

III. Selim şehzadeliği sırasında başına geçeceği devletin durumuyla ve değişimin merkezi Avrupa'yla ilgili malumat toplamıştır (Karal, 1998: 13). Daha önce bahsi geçen İshak Bey aracılığıyla Fransa Kralıyla mektuplaşma çabası da onun değişimden haberdar olduğunu ve devletiyle ilgili değişim kaygıları taşıdığını göstermektedir. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla sonuçlanan Rus Savaşıyla halkı Müslüman olan Kırım'ın kaybedilmesi, Osmanlı'da büyük üzüntüye sebep olmuştur. Nitekim bu genel durum karşısında üzüntüsünü gizleyemeyen Selim "Devleti Aliyye'ye bu rehavet neden iktiza ediyor, ben şimdi saltanatta olsam işler başka türlü olurdu" (Cevdet Paşa Tarihi'nden aktaran Karal, 1998: 13) diyerek

kafasındaki değişim planını uygulamak için tahta çıkmayı beklediğinin ipuçlarını vermiştir.

Avrupa'daki değişimi ve başına geçeceği devletin durumunu daha tahta çıkmadan yakından takip eden III. Selim'in reform düşüncesine sahip olmasında dünyayı sarsan bu değişimin yanı sıra babasının etkisi büyüktür. III. Mustafa Baron de Tott'un yaptığı çalışmaları teftiş ederken o zaman henüz on yaşında olan Şehzade Selim'i yanında götürmüş ve bununla kalmayarak birçok kez oğluyla yapılması gereken reformları müzakere etmiştir (Karal, 1998: 12). Devletin işleyişinde reform yapılması düşüncesi Şehzade Selim'in küçük yaştaki eğitiminin bir parçası olmuştur.

Padişah III. Selim'in yapmak istediğı ve yaptığı yenilikler "Nizam-ı Cedid" (Yeni Düzen) olarak anılmaktadır. Bu kavram dar ve geniş olarak iki anlama işaret etmektedir. Dar anlamıyla Avrupa usulünde yetiştirilmek istenen talimli askeri ifade ederken geniş anlamıyla yeniçeriliğı kaldırmak veya faydalı duruma getirmek, yeni kurulacak askeri birlik ile Avrupa talim usulünü benimsetmek, Avrupa'nın ilim, sanat, ticaret, ziraat, teknik ve sanayide yaptığı ilerlemelere Osmanlı Devletini ortak etmek anlamında kullanılmıştır (Çataltepe, 1999: 241). Karal (1988: 30), söz konusu kavramın Fransız Devriminin getirdiğı 'yeni düzen' anlamında alındığını söylese de aynı kavramı İbrahim Müteferrika'nın kullanmış olması (Berkes, 2003: 92) ve yine Rochefort'un İbrahim Paşa'ya sunduğı ıslahat projesinin tercümesinde bu kavrama yer verilmiş olması öteden beri kullanılageldiğı izlenimini vermektedir.

Sultan Selim tahta çıktığında Kırım'ın ilhakı üzerine Rusya ve Avusturya ile girilen savaş (1788–1791) devam etmektedir. Cepheden gelen mağlubiyet haberleri veya ordunun bulunduğu yerde hareketsiz kalışı Padişah III. Selim'i savaştan sonra orduyu ıslah etme yönünde harekete geçirmiştir. Daha ordu Silistre'de iken Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya herkesin devlet düzenine dair görüş ve önerilerini içeren rapor yazmasını emretmiştir (Tanpınar, 1997: 53). Böylece devlet adamlarının hem devlete ait düşüncelerini ve askeri ıslahat hakkında görüşlerini almış olacak hem de onların bilgi derecesini ve kabiliyetlerini öğrenerek hangi konularda kimden faydalanacağına dair fikir edinecektir (Cevdet Tarihi, 1891'den aktaran Çataltepe, 1999: 241).

Padişahın emri üzerine devlet düzeni hakkında ikisi Hristiyan olmak üzere 22 kişi rapor (layiha) hazırlamıştır (Karal, 1988: 35). Bunların bazıları bürokrasiden bazıları ilmiyedendir. İki Hristiyan’dan biri Osmanlı ordusunda görev yapan Bertrano isimli bir Fransız subayıken (Karal, 1998: 36) diğeri Osmanlı Ermeni reayasından olup İsveç elçiliği için tercümanlık yapan M. D’Ohosson’dur¹⁰ (Beydilli, 1984: 249-251). Bu raporlardan üç ana görüşün öne çıktığı anlaşılmaktadır. İlk görüşü savunan grup, Osmanlı Devletinin güçlü olduğu Kanuni döneminin kanun ve nizamlarına dönüldüğü takdirde ordunun düzeleceğini düşünen “muhafazakar” gruptur. İkinci görüş, Avrupa savaş usullerini ve talimlerini “eski kanun ve nizamdır” diye almayı teklif eden “telifçi” denebilecek gruba aitken üçüncü görüşü savunan ve “inkılâpçılar” olarak bilinen grup Yeniçerilerin asla ıslah edilemeyeceğini ve yeni bir ordunun kurulması gerektiğini kaydetmiştir (Çataltepe, 1999: 242). III. Selim’in bu görüşler içerisinde orta bir yol tutarak (Berkes, 2003: 92) radikal bir girişimle orduyu tamamen feshetmek veya Kanuni dönemi uygulamalarını yeniden hayata geçirmek yerine eski ordudan ayrı Avrupa usulünde talim yapan yeni bir ordu kurarak eskisiyle karıştırmama yoluna gittiği görülmektedir.

III. Selim kendisine layiha sunan devlet adamlarından çok doyurucu malumat alamamış olacak ki, reform çalışmalarını yürütecek yeni bir ekip kurmuştur. Ekibin başına da Rumeli Kazaskeri İsmail Paşazade Es-seyyid İbrahim İsmet Bey’i getirmiştir. Daha sonra açıklanacağı üzere bu reform ekibini oluşturan kişilerin arasında elçi olarak Avrupa’daki merkezlere gönderilerek oradan malumat aktaranlar da vardır. Ayrıca Fransa’dan General Menard başkanlığında, Prusya’dan da subay ve danışmanlar da bu ekibe katılmışlardır (Çataltepe, 1999: 242). Yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusunun askeri eğitimi için 1793’te 15 uzman subay talebiyle Fransa Hariciyesine başvurulmuştur. Yine İsveç, Prusya ve İngiltere’den de getirtilen askeri uzmanlarla askerler eğitilmeye başlanmıştır (Turhan, 2002: 151). İlk kurulan alay için Levent Çiftliği bölgesi seçilmiştir. Su bentlerine yakın olan bu bölgede en güvenilir eski ocak olan Bostancılar’dan erler seçilerek işe başlanmıştır. Diğer

¹⁰ Modernleşme tarihlerinde D’Ohosson’un kimliği konusunda farklı görüşler olduğu gözlenmektedir. Birçok kaynak D’Ohosson’un İsveç elçiliğinde tercümanlık yapmasından dolayı kendisini Avrupalı bir Hristiyan olarak sunmaktadır (Bkz.: Karal, 1988:36). Fakat Kemal Beydilli’nin (1984: 249-251) onun kimliği ve siyasi hayatına hasrettiği makalesinde İstanbul doğumlu bir Ermeni olduğu ve babası Johannes Mouradgea gibi İzmir’deki İsveç elçiliğinin tercümanlığını yaptığı görülmektedir.

Karadeniz Boğazı istihkamları yenilenerek modern topçu mevzileriyle takviye edilmiştir (Berkes, 2003: 97). İlk alay için seçilen mevki, devletin Rusya'yı öncelikli tehlike olarak algıladığını göstermektedir. Kırım'ın kaybedilmesinin yaptığı etki ve ardından Avusturya-Rusya ile girilen savaşta Kırım'ın durumunun düzeltilmemesi Padişahı Rusya tehlikesi üzerine düşündürtürken onun Osmanlı ordusunu rakip ordular karşısında tahkim etme hevesini kamçulamıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında ekonomik göstergelerde meydana gelen iyileşme ve gelişmenin aksine 1760'lı yıllardan itibaren daralma ve buhran yaşanmıştır. Batı Avrupa'da yaşanan Sanayi Devriminin Osmanlı yerli endüstrisi üzerindeki yıkıcı rekabet tesirleri hissedilmeye başlanmış ve bariz bir gerileme başlamıştır. Batı endüstrisinin gelişmesine paralel olarak aynı tarihlerde pamuk gibi hammaddelerin ihracında artış olması da gelişme ve gerileme yaşanan bölgelerin adresini verir mahiyettedir (Genç, 2005: 171, 172'deki tablo G1). Dünya ekonomisinde Osmanlının aleyhine gelişen bu durumun haricinde üst üste özellikle Rusya ile girilen savaşlar da Osmanlı ekonomisini sarsmıştır. Savaş maliyetlerinin artmasında, savaşların uzun sürmesi ve düşman imkanlarındaki gelişmelerin yanı sıra savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin miktar itibarıyla artmış olmasının etkisi de büyüktür. Güçlü rakibe yetişebilmek için gittikçe daha çok kaynak seferber edilmiştir. Savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin piyasa fiyatının yüzde 200'ün üzerinde arttığı gözlenen bu süreçte, 1760–1800 arası dönemde; (Genç, 2003: 217, 218) savaşlardan da yenilgiyle çıkılması reforma tabi tutulacak alan olarak ordunun hedef tahtasına yerleştirilmesini açıklar mahiyettedir.

18. yüzyılın sonu itibarıyla Osmanlıdaki Batı etkisinden bahsedildiğinde veya başka bir deyişle Batı etkisinin Osmanlıya giriş kanalları söz konusu edildiğinde bu kanalların ve etkinin hissedildiği kurumların başında şüphesiz ordu olacaktır. Fakat modern dünyada askerliğin gittikçe profesyonelleşmesi etki alanlarının da çeşitlenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla modernleşmenin devlet politikalarına nüfuz etmeye başlamasıyla ordunun haricinde etki alanları da çeşitlenmeye başlamıştır.

1.2.2. Batının Yeni Etki Kanalları

III. Selim'in reform uygulamalarına başlamadan önce önde gelen isimlerden devlet düzenine dair görüşlerini içeren rapor istediğini belirtmiştik. Bu raporlardan çok reform uygulamalarında III. Selim'in yararlandığı diğer kaynak Avrupa'nın önde gelen merkezlerine gönderdiği elçilerin yazdıkları sefaretnameler olmuştur.

1792'de kurulmasına karar verilen daimi elçiliklerin ilki Avusturya ve Prusya elçilikleridir. Bir yıl sonra da Londra ve Paris elçilikleri kurulmuştur. Elçilerin gittikleri yerde en az üç yıl kalmaları kararlaştırılmıştır. Avusturya'ya eskiden kethüda katipliği yapmış olan Anadolu muhasebecisi İbrahim Afif Efendi, Prusya'ya Belgrat defterdarlığında bulunmuş olan Giritli Ali Efendi ve Londra'ya kalyonlar eski katibi Yusuf Agâh Efendi gönderilmiştir (Karal, 1988: 167, 175). Viyana, Berlin ve Londra'ya daimi elçi gönderilmesi Fransa hükümetinin dikkatini çekmiştir. Fransa yıllardan beri İstanbul'da bir elçi bulundurmaktadır. 1796 tarihinde Babıâli Paris'te bir daimi elçi bulundurulmasını kabul etmiştir ve Es-seyyid Ali Efendi Başmuhasebeci payesiyle Paris elçiliğine tayin edilmiştir (Karal, 1988: 177). Bununla birlikte uzun süredir Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan Rusya'nın başşehrine elçi gönderilmemesi kararı alınmıştır. Bununla Rusya'nın Avrupa'nın büyük devletlerinden sayılmadığı gösterilmeye çalışılmıştır (Berkes, 2003: 99).

Daha önce Zıştovi Antlaşmasının ardından 1793'te Ebubekir Ratip Efendi de Viyana'ya gönderilmiştir. Ebubekir Ratip Efendi'nin bu seferde XVI. Louis'le haberleşmeyi sağlama siyasi görevinin yanı sıra Avusturya'daki kurumları görüp incelemek ve Padişaha rapor etme görevi de vardı. 8 ay süren bu seferden Ratip Efendi Avusturya siyaseti, devlet kurumları ve özellikle Avusturya'nın askeri teşkilatıyla ilgili hususları içeren bir sefaretname ile dönmüştür (Karal, 1988: 31). Bu hususlar başlıca şu noktalarda toplanır: a) eğitilmiş, disiplinli ordu, b) düzenli maliye, c) namuslu, dürüst, okumuş memurlar, d) halk arasında ekonomik güvenlik ve refah (Berkes, 2003: 99). Sefaretnamedeki fikirlerin III. Selim'in icraatıyla paralellik arz etmesi III. Selim'in Ratip Efendi'nin görüşlerini dikkate aldığını göstermektedir (Karal, 1988: 31).

Bu elçilerin gittikleri merkezlerde temasta bulundukları devlet adamlarını Osmanlı Devletinin durumu hakkında, Nizam-ı Cedid'in başarıları ve devletin günden güne güçlendiği yönünde aydınlatmalarının yanında söz konusu devletlerin

ordu ve donanma düzenleriyle ilgili İstanbul'a yazma görevleri de vardır. Ayrıca elçilerin maiyetinde bulunan memurlar vakitlerini boş geçirmeyerek dil ve her türlü bilgiyi öğrenmek için gece gündüz çalışmakla yükümlüdürler (Karal, 1988: 181). Avrupa'nın idari, siyasi, kurumsal, askeri ve sivil yapısı hakkında gözlemlerini aktaran bu elçiler aslında yabancı dil bilmemektedirler. Bu sebeple yanlarında Rum tercümanlar götürmüşlerdir. Ayrıca bu dönemde III. Selim bu tercümanlara ek olarak Avrupa dili öğrenmeye memur edilmiş gençleri de göndermiştir (Berkes, 2003: 99). Padişahın yabancı dil eğitimini teşvik etmesi ve öğrenmek isteyenleri himaye etmesi bu dönemde yabancı dil öğrenmek isteyen gençlerin sayısında artış olmasını sağlamıştır (Asım Tarihi'nden aktaran Tanpınar, 1997: 60). Bu girişimler yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının öncülleri olarak değerlendirilebilir.

Aslında gayrimüslim tebaanın müreffeh kısmı 17. yüzyıldan beri çocuklarını Viyana, Padova, Venedik gibi merkezlere tahsil amacıyla göndermektedirler (Tanpınar, 1997: 60). Bundan dolayı 1590-1642 yılları arasında Venedik ve Padova'da Rum öğrenciler için kolejler açılmıştır (Küçük, 2006: 395). Rum ve Ermeni cemaatine mensup ve bu yolla Batı kültür ve diline aşina bu kesim Osmanlı Hariciyesinde tercümanlık görevinde istihdam edilmişlerdir ve Batıyla kurulan diplomatik, ticari faaliyetlerde aracı olmuşlardır. III. Selim zamanında ise Batıyla daimi elçilik düzeyinde kurulan yeni resmi ilişkiler çerçevesinde ve meydana gelen gelişmeleri takip etmek amacıyla Müslüman gençler gönderilmeye başlanmıştır. Zengin aileler kendi olanaklarıyla Osmanlı İmparatorluğu'na coğrafi olarak yakın olmasından dolayı da özellikle İtalya'ya çocuklarını göndermişlerdir. Bunlar arasında daha sonra hekimbaşı olarak hizmet veren ve 1827'de Tıp okulunun kurulmasında etkili olacak Mustafa Behçet Efendi de vardır (Kahya, 1992: 292).

Bu tarihlerde Avrupa okullarına öğrenci gönderme uygulaması kurumlaşmamış olsa da bu girişimlerin söz konusu uygulamanın habercisi olduğunu söylemek gerekmektedir. Osmanlı Devleti modern dünyanın diplomatik ilişkilerine daha rahat katılmak için yabancı dil eğitimini yaygınlaştırmak ve bilimde ve teknolojiye meydana gelen gelişmeyi yakalamak hedefini gütmüştür. Önce elçiler yoluyla modern dünyayla temas kurarken zamanla öğrenci göndererek farklı alanlarda uzmanlaşmış kadroları yetiştirme yoluna gitmiştir. Kurulan daimi elçilikler

birçok gence bir süre bir Avrupa kentinde oturma ve Avrupa dili öğrenme fırsatı vermiştir. Bunlardan bazıları dönüşlerinde Babiâli'de memur olmuşlardır (Lewis, 2000: 63).

III. Selim zamanında ve öncesinde açılan okullara yabancı ülkelerden getirilen eğitimciler de Batıyla kurulan doğrudan temas kanallarından birini oluşturmuştur. Daha önce sözü geçtiği üzere I. Mahmut döneminde Bostancı ocağı erlerinden uzman yetiştirmek için bir Mühendishane kurulmuştur. Yine III. Mustafa döneminde Mühendishane-i Bahri Hümayun açılmış ve Baron de Tott'un burada verdiği derslerle ve yine Arapça ve Türkçeden başka Fransızca ve İtalyanca da bilen Cezayirli Sait Hasan'ın verdiği derslerle Batılı bilgi Osmanlı okullarına girmeye başlamıştır (Karal, 1988: 71). III. Selim de 1795'te daha önce kurulmuş Mühendishane'nin genişletilmesiyle Mühendishane-i Berri Hümayun'un eğitime başlamasını sağlamıştır. Bu okullarda yüksek bir meslek tahsili verebilmek için *hendese* adı altında riyaî ilimlerin öğretilmesi zorunlu görülmüş ve bu sebeple ilk açılan bu okullara *Hendesehane* veya *Mühendishane* adı verilmiştir (Ergin, 1940: 262).

Bu okullarda Batı dillerini bilen ve Batı bilimlerinden haberdar olan eğitimciler istihdam edilmiştir. Bunların arasında Başhoca İshak Efendi gibi İstanbul'da eğitimini alanlar olduğu gibi Zenop Hoca benzeri yurtdışına gitmiş olanlar da vardır. Başhoca İshak Efendi, çok iyi derecede Fransızca, Arapça, Farsça ve İbranice biliyordu. Mühendishane-i Berri Hümayun'un başhocası iken II. Mahmut tarafından Temmuz 1824 tarihinde Divan-ı Hümayun tercümanlığına atanmıştır (İhsanoğlu, 1989: 17). Yine mütercim olan Zenop da Mühendishane-i Berri Hümayun'da istihdam edilmiştir. İngiliz elçisinin bir raporuna göre Avrupa'da tahsil gördüğü ve iyi derecede lisan bildiği vurgulanmaktadır (Findley, 1980'den aktaran Beydilli, 1995: 312). Zenop on yılı aşkın bir süre İtalya Mühendishanesinde kalmış İtalya dillerini çok iyi öğrenmiş ve hendese alanında da eğitim görmüştür (Beydilli, 1995: 312). Batı bilimleriyle irtibat kurmuş yabancı dil bilgisine sahip bu kişiler yeni açılan okullarda yer alırken daha sonra açılacak kurumların da nüvesini oluşturmuşlardır.

Diğer taraftan Halil Hamid Paşa'nın sadrazamlığı döneminden başlayarak ordunun teknik ihtiyaçları için Avrupa'dan uzmanlar getirtilmeye başlanmıştır (Karal, 1988: 71). Fakat bu uzmanların Fransa'dan getirtiliyor oluşu Rusya'nın dikkatini çekmiş ve Avusturya ile işbirliği yaparak Fransa hükümetiyle temasa geçmiştir ve 1788 yılında Fransa'nın bu uzmanları çekmesini sağlamıştır (Karal, 1988: 73). III. Selim zamanında özellikle Ebubekir Ratip Efendi'nin reisülküttaplığıyla bu konuda tekrar adımlar atılmıştır ve yine Fransa'dan uzman ve işçi getirtilmiştir. Bunların arasında bahriye subayı, piyade, süvari, mühendis, bahriye inşaat mühendisi ve yine işçilerden top dökümcüleri, demirci, demir gülle dökabilen işçi, silah ustaları yer almaktadır. Bu bağlamda General Napolyon Bonapart'ın da Osmanlı ordusunda görev yapmak üzere dilekçe verdiği görülmektedir. Ve fakat Fransa hükümetince başka bir göreve tayin edilince bu göreve başlayamamıştır (Karal, 1988: 74-76). Napolyon gibi generaller tarafından bile Osmanlı ordusunda görev yapılma talebi Fransızlar nezdinde Osmanlı Devleti bünyesinde görev almanın cazibesini göstermektedir.

Osmanlı modernleşmesinde Avrupa devletleri arasında Fransa'nın özel bir yeri olduğu aşîkârdır. Gerek ordu için ihtiyaç duyulan uzmanların temininde ve gerekse okullar için eğitmenlerin temininde ve daha sonra göreceğimiz gibi yurtdışına eğitim için gönderilen öğrencilerin yoğun olarak yönlendirildiği devlet olarak Fransa özel bir yere sahiptir. Bunda Fransa'nın sıcak savaş cephesi olmamasının yanında iki devlet arasında daha önce kurulan ilişkilerin getirdiği bir hukuk olmasının etken olduğu da düşünülebilir. Aslında Fransa özellikle devrimin getirdiği düşünce sistemiyle diğer Avrupa devletlerini de bu açıdan etkilemiştir. Ve fakat Osmanlı Devleti'nin Fransa'yla kurduğu ilişki, Montesquieu ve Rousseau gibi devrimi hazırlayan düşünürler üzerinden olmamıştır. Osmanlı Devletinin bu dönemde Fransa ile kurduğu ilişki daha önceden beri süregelen diplomatik ilişkilerin devamı gibidir. Ne III. Selim'in ne de 1808'den sonra hükümdar olan II. Mahmut'un reformlarında Fransız Devriminin doğrudan doğruya bir etkisi olmamıştır (Findıkoğlu, t.y.: 100). Bu bakımdan bakıldığında Osmanlı'da modernleşme politikalarının zihni ve düşünsel bir değişimin sonucu ve etkisi olarak değil devletin

kendi dışında, Avrupa’da meydana gelen değişim sebebiyle ihtiyaç duyduğu gelişmeleri takip etmesi amacıyla uygulandığı düşünülebilir.

III. Selim, Boğaz yamaklarını, kurduğu Nizam-ı Cedid birliklerine katmaya teşebbüs edince meydana gelen bir ayaklanma sonucunda tahttan indirilmiştir. Bir yıl kadar sarayda hapis tutulduktan sonra Mustafa Alemdar Paşa tarafından tekrar tahta oturtulmaya çalışılırken halefi IV. Mustafa tarafından öldürülmüştür. Aynı ölüm emrinden kurtulan Mustafa’nın küçük kardeşi Mahmut ise 1808 yılında tahta oturmuştur.

1.3. Osmanlı Batılılaşması ve Yurtdışına Öğrenci Göndermeye Başlanması

Yeniçeri ordusunun zayıflığı Osmanlı Devleti’ni özellikle Rusya karşısında zor duruma düşürmüştür. Rusya’nın zaman zaman istilaya varan saldırılarına karşı Osmanlı gerekli karşılığı verememektedir. Bu sebeple III. Selim zamanında yeni bir askeri sınıf oluşturma fikri doğmuştu. Fakat Nizam-ı Cedid askerine rağmen Yeniçeriler savaşta bir yararlılık gösteremedikleri gibi taşkınlık yaparak çevrelerine zarar vermeye başlamışlardır (Şirvanlı Fatih Efendi, 2001: XXIV).

II. Mahmut savaşın hemen ardından ordunun bu durumunu ıslah etmeyi gündemine almıştır. 25–28 Mayıs 1826’da hazırladığı ordu reform projesini sunmak ve tartışmak için bir meclis toplayan (Jucherau de Saint Dtenys, 1844’ten aktaran Zakia, 1999: 251) II. Mahmut’un sadrazamı bu mecliste yaptığı konuşmada Yeniçeri ordusunun itaatsizliklerinden bahisle çürüdüğünü ve hatta bu ordunun Osmanlı’nın geri kalışının en önemli sebebi olduğunu, sonuç olarak Avrupa’daki ordu modellerini örnek alarak ordunun yeniden örgütlemesi gerektiğini söylemiştir (Mohamed Farid Bey, 1912’den aktaran Zakia, 1999: 251). Toplantıdan çıkan karar gereği 12 Haziran 1826’da yeni üniformaların içinde yeni silahlarla eğitime başlayan Yeniçeriler isyan etmeye başlamışlardır (Zakia, 1999: 252). Yaptığı taşkınlıklarla tepkiye sebep olan Yeniçerilerin isyanına karşı II. Mahmut halk desteği almakta zorlanmamıştır. Halkın da desteğiyle kısa sürede isyan bastırılmış ve Yeniçeri varlığına son verilmiştir.

Yıllarca süren bu mücadelenin II. Mahmut tarafından bu şekilde sonlandırılışı halk tarafından takdirle karşılanmıştır (Şirvanlı Fatih Efendi, 2001: XXIX-XXX).

17 Haziran'da yayınlanan bir Hatt-ı Hümayun'la Yeniçeri Ocağı kaldırılmış yerine *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* olarak bilinen yeni ordu kurulmuştur. III. Selim'in yaptığı gibi eskisi muhafaza edilerek Batı modelinde eğitim verilen yeni bir ordu kurulmamıştır. Böylece mevcudu ıslah etme yerine eskinin kaldırılarak yenisinin kurulması prensibi etkin olmaya başlamıştır. Bundan sonra Batılılaşma devletin resmi programı haline gelmiştir (Tanpınar, 1997: 64). Bu aşamadan sonra sadece ordu değil devletin diğer kurumları da bu tarzda reforma tabi tutulmuştur.

Yeni kurulan ordunun subay ihtiyacını Mühendishane'nin verdiği mezunlar karşılayamadığı için II. Mahmut, fen subayı temini için daha önce olduğu gibi yüzünü Avrupa'ya dönmüştür. Ancak daha öncesinde yeni ordunun eğitiminde görevlendirmek üzere Mısır'dan, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan 12 tane uzman istemiştir. Mora isyanını bastırmada yararlılık gösteren Mehmet Ali Paşa dikkatleri üzerine çekmiştir. Fakat Padişah, Mısır ordusunun da öğretmenlerinin Fransız subayları olduğu gerekçesiyle Paşa tarafından reddedilmiştir (Kuran, 1990: 108). Bu sırada aynı amaçla İngiltere ve Prusya ile de irtibata geçen Padişah bu devletlerden hem eğitmen getirtmiş hem de söz konusu devletlere eğitim amaçlı öğrenci göndermeye başlamıştır.

II. Mahmut hem yeni ordunun ehliyetli subay ihtiyacını karşılamak hem de ehliyetli sivil memur yetiştirmek amacıyla eğitime önem vermiştir. Daha önce kara ve deniz mühendishaneleri kurulmuştur. Fakat bunların verdiği mezunlar yetersizdir, hem de bu okullar için uzman eğitmenlere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılamak için yurtdışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Zira Osmanlı bürokrasisi de devletin ihtiyaç duyduğu yetişmiş elemanın temini için Avrupa devletlerinden uzman getirmek yerine devletin kendi elemanını yetiştirmesinin daha isabetli olduğu görüşündedir (BOA. İ.HR. nr. 211/12192).

Yurtdışına eğitim için öğrenci gönderme uygulamasında o zamanın Seraskeri Hüsrev Paşa'nın gayretleri zikre değerdir. İlk olarak (İhsanoğlu, 1998: 295) 1830'da

masrafları onun tarafından karşılanmak üzere 5¹¹ öğrenci Paris'e gönderilmiştir¹². Daha önce gayrimüslimlerin çocuklarını gönderdiklerini ve yine Müslüman tebaadan da bazı girişimlerin olduğunu görmüştük. Fakat 1830'un bu uygulama açısından bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Artık devlet, masraflarını kendisi karşılayarak ve ihtiyaç duyduğu alanlara öğrencileri yönlendirerek yoğun bir şekilde öğrenci göndermeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren yurtdışına öğrenci göndermenin bir devlet politikası olduğunun tespit olarak zikredilmesi söz konusu olgunun anlaşılması için yerinde olacaktır.

Yoğun öğrenci gönderiminin başlangıcı olarak görülen Hüsrev Paşa'nın himayesinde giden beş öğrenciden ikisi (Abdüllatif, Hüseyin) 1838'de tahsillerini tamamlayarak geri dönerken diğer üçü (Mehmed Reşid, Ahmed ve Edhem) tahsillerine devam etmişlerdir ve masrafları devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır (BOA. HAT. nr. 694/33474; 701/33726-A¹³). Hattı Hümayunlardan ve daha sonra göreceğimiz belgelerden anlaşıldığı üzere söz konusu uygulama Tanzimat Fermanının ilanından önce başlamıştır. Bu öğrencilerden beşi de askeri alanda tahsil görmüşlerdir. Bunlardan Abdüllatif genel askerlik eğitimi, Hüseyin ise mühendislik ve topçuluk eğitimi almışlardır. Bu ikisi 1838 yılında tahsillerini tamamlayarak dönerken (BOA. HAT. nr. 701/33726-A) Ahmed, Edhem ve Mehmed Reşid¹⁴ iki yıl

¹¹ Literatürde, Hüsrev Paşa'nın gönderdiği öğrencilerin sayısı 4 olarak ve masrafları devlet tarafından karşılanarak gönderildikleri yer alsada da (Bkn: İhsanoğlu, 1998: 295; Şişman, 2004: 5) Osmanlı Arşivindeki belgelerden bu öğrencilerin 5 kişi olduğu ve 7-8 yıl boyunca bu öğrencilerin masraflarının Hüsrev Paşa tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır (BOA. HAT. nr. 694/33474; 701/33726-A).

¹² Hüsrev Paşa'nın gönderdiği öğrencilerin beş kişi olduklarının anlaşıldığı belgenin aslı Ek 1'de görülebilir.

¹³ BOA.HAT. 710/33726-A numaralı belgede, Hüsrev Paşa'nın yedi-sekiz seneden beri masraflarını kendisinin karşıladığı ve artık diğer öğrenciler gibi bu üç öğrencinin de devlet tarafından okutulmasını talep ettiği dilekçenin tarihi, arşiv kayıtlarına 29 Z 1251 (16 Nisan 1836) olarak geçmiştir. Fakat bu talebi Padişaha özetleyen diğer belgenin (HAT. 694/33474) tarihi 28 S 1254 (23 Mayıs 1838)'tür. 1251 tarihli belgenin içinde, Hüsrev Paşa'nın ifadesi olarak öğrencilerin yedi-sekiz seneden beri orada olduğunu da söylemiş olması tarihin 1838 olması ihtimalini güçlendirmektedir. Bu belgenin arşiv sistemindeki 1251 tarihi bir yanlışlık sonucu olmalıdır. Tarih 1254 (1838) olmalıdır. Orijinal belgenin üzerinde tarih bilgisi olmadığına göre Arşiv görevlileri tahmini bir rakam yazmış olmalıdırlar.

¹⁴ Kaynaklarda Hüsrev Paşa'nın gönderdiği öğrencilerden bahsedilirken adı geçmeyen öğrenci Mehmed Reşid'dir. Bu karışıklığın 10 Nisan 1914 tarihli İkdâm gazetesinde yayınlanan ilk gönderilen öğrencilere ait fotoğrafta Mehmed Reşid'in yer almamasından kaynaklandığı söylenebilir. Halbuki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Hatt-ı Hümayunlar arasında 701/33726-A numaralı belgeden Mehmed Reşid'in de Hüsrev Paşa'nın konağında büyüyen diğer 4 öğrenciyle (İnal, 1982 b: 601) birlikte gittiği anlaşılmaktadır. 16 Nisan 1838 tarihli bu belgede bu öğrencilerden ikisi (Abdüllatif ve Hüseyin) tahsillerini tamamlayıp gelirken diğer üçü (Mehmed Reşid, Ahmed ve Edhem) bundan sonra maaşları devlet tarafından verilmek üzere tahsillerine devam etmişlerdir.

daha devlet burslusu olarak tahsillerine devam etmişlerdir. Zira 1840 yılında Edhem'in İstanbul'a geldiği ve Dar-ı Şuray-ı Askeri'de istihdam edildiği görülmektedir (BOA. C.AS. nr. 695/29175).

Bu öğrencilerin Paris'e gidiş tarihleri noktasında farklı rivayetler söz konusudur. 14 Cumadelûla 1332 / 10 Nisan 1914 tarihli İkdâm gazetesinde Avrupa'ya giden ilk öğrenciler olarak basılan bir fotoğrafın¹⁵ altında açıklama olarak 1827 yazmaktadır. Uzunçarşılı ise gönderiliş tarihlerini 1829 olarak açıklamaktadır (Uzunçarşılı, 1948'den aktaran Şişman, 2004: 5). Şişman'ın (2004: 5) tespit ettiği bir belgeye göre ise bu öğrencilere 14 Aralık 1830 yılında Fransa'ya yol masrafı olarak 10.000 Frank harcırah verilmiştir. Buradan hareketle Şişman öğrencilerin 1830'da gönderilmiş olacaklarını söylemektedir. Bizim yukarıda işaret ettiğimiz belge de Şişman'ın bu bulgusunu destekler mahiyettedir. Zira 1838 tarihli bu belgeden öğrencilerin sekiz senedir orada oldukları anlaşılmaktadır. Bu haliyle söz konusu belge tartışmaları sonlandıracak mahiyettedir. Öğrenciler Paris'e 1830'da gönderilmişlerdir ve bu tarih yoğun öğrenci gönderisi için bir milat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devrin ihtiyaçlarına paralel olarak devleti yeniden yapılandırmaya çalışan II. Mahmut modern kurumlara gereken ehliyetli kadronun yetişmesi amacıyla modern yapılanmanın anavatanı Batı devletlerine tahsil amaçlı öğrenci göndermenin yanında söz konusu yeni alanlarda okullar açmaya da devam etmiştir. Bu bağlamda 1827 yılında Tıphane-i Amire ve ardından Cerrahhane-i Mamure'yi açmıştır. Bu okullara 1555'te Kanuni Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye Tıp Medresesinin yetiştirdiği hekimlerin yanı sıra yabancı hocalar da tayin edilmiştir (Berkes, 2002: 185). II. Mahmut'un bu okulun açılışında yaptığı konuşma bilim tarihine ışık tutarken batılılaşmanın saiklerine dair ipuçları vermektedir. II. Mahmut konuşmasında şöyle demiştir:

“Bu okula insan sağlığının korunması gibi kutsal bir ödevi kendine verecek bir okul olacağı için öncelik verdim... Tıp öğretimi Fransızca olarak yapılacaktır. Bunun neden yabancı dille yapılacağını soracaksınız. Bunu zorunlu kılan güçlükleri bildireyim... Geçmiş de bizde de tıp bilimleri üzerine birçok kitap yazılmıştır. Hatta

¹⁵ Bkz.: Ek 2.

Avrupalılar bu kitapları kendi dillerine çevirerek onlardan çok şey öğrenmişlerdi. Fakat bu kitaplar Arapça yazılmıştır. Birçok yıldan beri İslam okullarında bu kitaplar ilgi konusu olmaktan çıktıkları, bunları bilenlerin sayısı azaldığı için artık kullanılmaz olmuşlardır. Şimdi, tıbbi kendi dilimize çevirmek için yeniden bu kitaplara dönmek, yıllar alacak uzun bir iştir. Bu kitapları kendi dillerine çevirmekle Avrupalılar yüz yıldan fazla bir süreden beri bunlara birçok yeni katkılarda bulunmuşlardır. Bundan başka bu konuları öğretmenin yöntemlerinde büyük kolaylıklar geliştirmişlerdir. Bu yüzden tıp üzerine yazılmış Avrupa eserlerine kıyasla bu Arapça eserler artık yetersizdir. Bu eksikliklerin yeni eserlerden alınacak bilgilerle kaldırılabilceği iddia edilse bile, bunlar çabucak Türkçeye çevrilemezler. Çünkü tıp öğrenimi için gerekli olan beş altı yıldan başka Arapçayı iyice öğrenmek en aşağı on yıl ister. Hâlbuki bir yandan ordumuz ve halkımız için iyi yetişmiş doktorlara, öte yandan tıp bilimlerinin kendi dilimize kazandırılmasına acele ihtiyacımız vardır. Bu yüzden Fransızca öğrenmenizi istemekten maksadım, onu sırf bu dilin hatırı için öğrenmeniz değil, tıbbi öğrenmeniz ve bu bilimi adım adım kendi dilimize kazandırmaktır... Ancak bu yapıldığı zaman kendi ülkemizde tıp kendi dilimizde okutulur hale gelecektir” (Rıza Tahsin, 1914’ten aktaran Berkes, 2002: 186).

Padişahın bu açıklamasında bazı hususlar öne çıkmaktadır. Öncelikle Padişahın görüşünden kalkarak o dönemde Batı biliminin nasıl görüldüğüne dair ipuçları bulmak mümkündür. Anlaşıldığına göre Avrupa’da gelişen bilimi sadece Avrupa’ya mahsus bir gelişme olarak görmemektedirler. Avrupalılar İslam tarihinde verilmiş önemli eserleri incelemişler ve bunları kendilerine mâl ederek geliştirmişlerdir. Dolayısıyla bilimin geldiği noktada Müslümanların da katkısı vardır ve sonuç olarak Avrupa biliminin öğrenilmesinde bir sakınca görmemektedirler. Bu bakış açısı bilimin evrenselliği kabulüyle uyumlu görünmektedir. Ayrıca Batı okullarının benzerlerinin açılması ve Batı biliminin öğrenilerek kendi dillerine kazandırılması ümidi Batı karşısındaki psikolojik tutumu gösterir mahiyettedir. Bu tavır, kendi mirasından, kültürel zemininden emin olarak dışarıda meydana gelen teknik gelişmenin takip edilip kendine mâl edebilme özgüvenini yansıtmaktadır.¹⁶

¹⁶ Bu kanaatin aksine Mümtaz Turhan (2002: 146-148); Osmanlı Devletinin önce Batının varlığını teslimle başlayıp onun üstünlüğünü kabule meylettiğini ve sonra bu psikolojik tutumun zamanla hayranlığa ve aşağılık duygusuna dönüştüğünü iddia etmektedir. Ona göre Batı medeniyetinin esas unsurlarının ve mahiyetinin bilinmemesinden mütevellit çaresizlik ve Avrupa’nın üstünlüğü karşısında duyulan acz bu devrin karakteristiğidir. Fakat gerek Batı biliminin İslam bilim mirasının üzerinde inşa edildiğine inanmaları gerekse Batıda meydana gelen gelişmeleri modellemeleri ve

Teknik gelişmenin başka bir kültürel ortama aktarılmasında meydana gelebilecek kültür değişmelerini ne kadar hesaba kattıkları bir yana yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasında olduğu gibi alınan önlemler “kendilerine inancı ve özgüveni” gösterecek niteliktedir.

Diğer taraftan Padişahın İslam dünyasının bir süreden beri kendi ilmi mirasından kopmuş olduğu tespiti de kayda değerdir. Batılıların alarak geliştirdiği ilmi miras İslam dünyasının alimlerine dili itibarıyla bile yabancıdır ve bunlarla tekrar temas kurarak Arapça öğrenmek ve günün gereklerine uygun şekilde geliştirmek o günün acil çözüm bekleyen problemleri karşısında makul bir çözüm değildir. Zira gelişen bilim, teknik kalıbına dökülmeye başlamıştır ve savaş teknolojisinde de muazzam bir gelişme yaşanmıştır. Osmanlı Devleti’nin canını en çok acıtan bu durum onu acil çözümler üretmeye yönlendirmektedir. Batı biliminin öğrenilmesi de bu çözümlerden biridir. Yeni açılan modern okulları ve doğrudan anavatanında Batı bilimini öğrenmek üzere öğrenci gönderme uygulamasını da bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Amaç, Padişahın son cümlesindeki temenni içeren cümlesinde ifade ettiği gibi, bir an önce bu bilimin ve uygulamalarının Osmanlı kültür ortamına uyarlanmasıdır.

Modern okullarda, daha önceki eğitim sistemindeki uygulamalardan farklı olarak, farklı dinlerden öğrenciler bir arada eğitim görmeye başlamıştır. Bilindiği üzere daha önce Osmanlı Devleti tebaasını oluşturan her dini grubun kendi eğitim kurumları vardır. Modern okulların açılması ve Batılı seküler bilimin eğitim kurumlarında öğretilmeye başlanmasıyla, bir direnişle karşılaşmadan gayrimüslim tebaanın da bu okullara kabul edilmeye başlandığı görülmektedir. Yurtdışına gönderilenler arasında da her dini ve etnik gruptan öğrenciye rastlamak mümkündür. Diğer birçok örneğin yanı sıra barut imali fennini tahsil etmek için masrafları devlet namına Baruthaneler Hazinesinden karşılanmak üzere Londra’ya gönderilen İstanbul Barutçubasisi Bogos’un oğlu Arakel (BOA. HAT. nr. 588/28894) Ermenidir ve ilk gönderilenlerden olarak söz konusu duruma örnektir. Nitekim 1847 yılına gelindiğinde Viyana’daki tıp okulunda Osmanlı tebaasından 314 Müslüman ve 95

muazzam bir gelir ve emek sarf ederek Batı modelinde okullar açıp Batıya öğrenci göndermeleri kendilerine duydukları özgüveni ve Batı karşısındaki psikolojik konumlarını resmetmektedir.

Müslüman olmayan öğrenci devlet hesabına okumaktadır (MacFarlane, 1850'den aktaran Berkes, 2002: 187).

Tanzimat'a giden bu süreçte II. Mahmut 1834'te iki okul daha açmıştır. Bunlar Ulum-i Harbiye ve Mızıka-i Hümayun okullarıdır. Mızıka-i Hümayun yeni üniformalı orduya uygun ceket ve pantolonlarıyla davulcu ve trampetçi yetiştirmiştir. Ulum-i Harbiye ise mümkün olduğu kadar Fransa örneğine uydurulmuştur ve özellikle Fransızca olmak üzere bir yabancı dil bilmek ön şartıdır. Öğitmenlerin çoğu yabancıdır ve Tıbbiye'de olduğu gibi bir hazırlık bölümü vardır (Lewis, 2000: 85).

Harbiye Mektebinin açıldığı sene gerek bu okulun ve gerekse Mühendishane-i Berri Hümayun'un öğretmen ihtiyacını karşılamak için ve fabrikalara gerekli teknik uzman yetiştirmek için Mühendishane-i Berri Hümayun'dan özellikle Londra'ya öğrenci gönderilmiştir (Ergin, 1940: 278). 1837 yılına gelindiğinde Londra'da özellikle bahriye mühendisliği tahsili gören 10 öğrenci vardır. Diğer taraftan Paris ve Viyana'ya da öğrenciler askeri tahsil için gönderilmişlerdir. Mesela Mehmed Reşid Ağa (BOA. HAT. nr. 305/18037) ve topçu yüzbaşı Ali Bey Paris'te Harbiye'de okumaktadırlar (BOA. HAT. nr. 312/18445). Yine aynı dönemde (1837 başları) piyade birinci livası, birinci ve dördüncü alaylardan 6 kişinin terzilik sanatı için Viyana'ya gönderildikleri görülmektedir (BOA. HAT. nr. 322/18885). Ordudan gönderilen bu erlerin ordunun ihtiyacı olan üniforma dikiminde eğitim görmek için gönderildikleri açıktır.

1845'te Harbiye Okulundan da Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır (Ergin, 1940: 278). Tıbbiye ise ilk mezunlarını 1834'te vermiş (Berkes, 2002: 231) ve 1840'tan sonra Avrupa'ya öğrenci göndermeye başlamıştır. Bu okulun ilk mezunu ve Avrupa'da ilk tıp öğrenimi yapan kişi Hekim İsmail Paşa'dır (Berkes, 2002: 234).

II. Mahmut eğitim alanının dışında da kurumlar tesis etmiştir. Bunların en önemlileri posta teşkilatı, polis teşkilatı gibi sosyal kurumlar ve yine devlet ve saray teşkilatında yeni kurulan ve eskinin modernleştirilmesiyle meydana getirilen kurumlardır. Bu bağlamda sadrazamlık başvekalete, Darphane-i Amire ve Hazine-i Mansure Umur-u Maliye Bakanlığına çevrilmiştir. Ahkam-ı Adliye, Hariciye ve Ticaret Nezareti ve yine Dar-ı Şura-i Askeriye ile Umur-u Nafia Encümenleri yeni

kurulan kurumlardandır. İşte Tanzimat'ın bir numaralı adamı Reşit Paşa da yeni kurulan Hariciye Nezaretinden sefir olarak Paris ve Londra'ya gönderilmiş ve döndüğünde ölen II. Mahmut'un yerine geçen oğlu Abdülmecid'in saltanatının dördüncü ayında, 3 Kasım 1839'da Gülhane'de Tanzimat Fermanını okumuştur.

1.3.1. Tanzimat

Osmanlı Devleti yüzyıllar içerisinde şekillenen kendine hâs siyasi, sosyal ve iktisadi bir yapıya sahiptir ve bu farklı yapı Batıda ortaya çıkan modele benzer bir şekilde mali kapitalizme ve demokratik liberal siyasi sisteme evrilmemiştir. Çünkü Osmanlı sistemi diğerlerinin aleyhine toplumsal bir sınıfın sermaye biriktirmesine, belli alanlarda tekel olmasına izin vermemiştir. Esas olan devletin ve toplumun bütün katmanlarının dengeli bir şekilde ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu sebeple ithalat ve ihracat konusunda Batıda yapılanın aksine ithalatı serbest bırakmış ihracatı bazen yasaklamalara varan sıkı bir kontrol altında tutmuştur (Genç, 2005: 68). Üretim faktörleri üzerinde denetim kuran Osmanlı ekonomik sistemi, parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir denge kurmuştur. Dolayısıyla bir sosyal zümrenin güçlenip zenginleşmesini sağlayacak parasal ilişkilerin genişlemesiyle sosyal/siyasal düzenin değişmesine asla meydan vermemiştir (Genç, 2005: 65).

19. yüzyıla gelindiğinde Devletin klasik sisteminin dinamikleri çözülmüş ve iktisadi-sosyal işlevini göremez hale gelmiştir. Bu dinamiklerden en önemlisi şüphesiz ekonomik karakterinin yanında toplumu sosyal olarak da düzenleyip şekillendiren tımar sistemi ve genel olarak arazi rejimidir. Toprak rejiminin çözülüşünün oluşturduğu kargaşa bir yana Osmanlı İmparatorluğu çağının diğer imparatorlukları gibi bir de özellikle Balkanlarda kıvılcımlanan milliyet fikrinin hamlelerine dayanmak zorunda bulunmaktadır (İnalcık, 2006 a: 27). İşte Tanzimat, imparatorluğun bu sosyal ve ekonomik sorunlarına yeni prensiplerle çözüm bulma çabası olarak ortaya çıkmıştır ve siyasi, sosyal, ekonomik düzenlemeleri içermektedir.

Tanzimat'ın getirdiği kanunlar sayesinde imparatorluk tebaasının devlete ısınması ve isyan yoluna sapmaması, iktisadi hayatın canlanarak halkın

zenginleşmesi ve devletin gelir ve güç kaynaklarının artması amaçlanmıştır. Böylece devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesi Tanzimat’la oluşması beklenen hedefler olmuştur. Müslüman ve Müslüman olmayan bütün tebaayı eşitleyen hükümler bu huzur ortamını tesis etmeye yöneliktir (İnalcık, 2006 b: 98).

Tanzimat’ın getirdiği yeni düzenlemeler değerlendirilirken Tanzimat’ın modernleşme tarihi için bir milat ve Batılılaşma yönünde atılan en önemli adım olduğu hep belirtile gelmiştir. Tanzimat’ın devleti Batılılaştırma yönünde atılmış bir adım olduğu gerçeği genel bir kabuldür. Ancak devleti böyle bir siyasi tercihe iten sebepler ve bu adımdan beklentiler tartışma konusudur. Osmanlı Devletinin son yüzyıllarda Batıda meydana gelen bilimsel ve ticari gelişmeden habersiz olduğu ve takip etmekte geciktiği ve 19. yüzyıla gelindiğinde devrimci¹⁷ (İnalcık, 2006 b: 98) bir adım atarak Batılılaşma siyasetine yöneldiği yaygın bir açıklama şeklindedir. Fakat sanılanın aksine Osmanlı Batıdan tamamen habersiz değildir. Matbaa kısa sürede faaliyete girmiş, Piri Reis’in haritalarından anlaşıldığına göre Batıda meydana gelen coğrafi keşifler takip edilmiştir. Katip Çelebi’nin *Atlas* çevirisinden Copernic ve Galileo’dan haberdar olunduğu, Fatih’in sarayında Rönesans ustalarının çalıştığı, II. Beyazıt’ın Michel Angelo ve Leonardo da Vinci’yi getirmek istemiş olması Osmanlı’nın gelişmelerden ve bilimsel ilerlemeden habersiz olmadığını göstermektedir (Tanpınar, 1988 ve İhsanoğlu, 1991’den aktaran Tuna, 2005: 114).

Şunu da belirtmek gerekir ki, söz konusu modern gelişmeler Osmanlı Devleti’nin denetimi altında olan ilişkilerin dışında meydana geldiği için bu noktada Osmanlı’nın başarısından veya başarısızlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı Devleti kendi dışında ortaya çıkan gelişmelerden zarar görmüştür (Tuna, 2005: 116). İşte Tanzimat’la ivme kazanan ve bir devlet politikası olarak somutlaşan Batılılaşma siyaseti de Osmanlı Devletinin kendi dışında meydana gelen ve Batının uluslararası arenada askeri ve siyasi hegemonyasını genişletmesinin sonucu olarak bu ilişkilere dahil olma zorunluluğunun bir ifadesi olmuştur.

¹⁷ Tanzimat Fermanında geçen şu ifade fermanın bu devrimci özelliğine işaret etmektedir: “usul-i atıkayı bütün bütün tağyir ve tecdid” (eski düzenin tamamen değişip yenilenmesi).

Modernleşmenin, devlet kurumlarının yeni girilen ilişkilere uygun olarak batılılaştırılması olarak tezahür etmesini de bu şekilde açıklamak mümkün olabilir.

Diğer taraftan devlet eliyle eğitimin ve bilginin Batılılaştırılması söz konusudur. Bu durum da yeni girilen ilişkilerden doğan ihtiyaca çözüm arayışı olarak değerlendirilebilir. Avrupa ülkelerine öğrenci gönderme uygulaması da söz konusu çözüm arayışlarının bir ifadesi olarak ortaya çıkmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSU VE TARİHÇESİ

2. YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME OLGUSU VE TARİHÇESİ

Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecit'in saltanat döneminde ilan edilmiş olsa da fermanı hazırlayan süreç II. Mahmut zamanında yaşanmıştır. II. Mahmut'un kendisinden önceki reform uygulamalarının öncülüğünde Batılılaşma siyasetine tereddütsüz olarak yöneldiği ve hız verdiği görülmektedir. Yeniçeriliğin kaldırılması ve yerine yeni bir ordunun kurulması reformların merkezinde yer alırken Padişahın diğer reformlarına da yön verici olmuştur. Çünkü Avrupa modelinde kurulan yeni ordu bağlamında yeni eğitim kurumlarına da ihtiyaç duyulmuştur. Ordunun yetişmiş eleman ihtiyacının yeni eğitim kurumlarının açılmasında zorlayıcı etken olduğu görülmektedir. Yeni açılan eğitim kurumlarının Batılı bilgiye göre eğitim verecek yeni öğretmen ihtiyacının da yetişmiş ehliyetli kadro ihtiyacını zincirleme olarak tetiklediğini göstermektedir.

Ayrıca Batılı modellerle kurulan yeni kurumların devlet örgütü içinde yeni türden bir örgütlenmeye yol açması doğaldır. Bunun sonucu olarak bütün bir devlet örgütünün her bir yapısının zincirleme bir modernleşme uygulamasına tabi tutulması kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda geleneksel kurumların yerine Batıyla girilen ilişkiler çerçevesinde işlevleri yeniden tanımlanan modern kurumlar kurulmuştur. Daha önce sözü geçen nezaretler ve encümenler bu çerçevede değerlendirilmelidir. Fakat bu yapılanmanın da yeni orduda ve eğitim kurumlarında meydana gelen eleman ihtiyacına benzer şekilde yeni bürokrat ve memur ihtiyacı doğurduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti kısa vadede özellikle öğretmen olarak Avrupa'dan uzman getirip istihdam etmek suretiyle bu ihtiyacı karşılama yoluna gitse de uzun vadede kendi uzmanını yetiştirmek için hem eğitim kurumlarına ağırlık vermiştir hem de Avrupa'daki eğitim kurumlarında kendi öğrencilerini eğitmek yoluna başvurmuştur.

Orduda, eğitim kurumlarında ve devlet bürolarında ihtiyaç duyulan ehliyetli kadronun tedariki noktasında Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulaması için II. Mahmut dönemi bir milat olmuştur. Birinci bölümde işaret edildiği gibi daha

öncesinde az da olsa örneklerine rastlanmakla birlikte bu dönemde modern kurumlaşmaya başat olarak Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulaması bir devlet politikası haline gelmiştir ve 1830 yılından itibaren yoğun bir şekilde öğrenci gönderilmeye başlanmıştır.

II. Mahmut dönemi modernleşmesini konu eden eserlerin sıkça üzerinde durduğu bir olgu, Padişahın reformlar konusunda Mısır'ın asi paşası Kavalalı Mehmet Ali'nin izinden gittiği iddiasıdır. Bu iddianın temeline II. Mahmut'un Paşadan uzman subay talep etmesi ve Paşanın kendisinin de ordusunun eğitimi için Fransız subaylarını istihdam ettiğini söylemesinin ardından Padişahın Avrupa'dan uzman getirtmesini (Kuran, 1990: 108) koymaktadırlar. Ayrıca Fransa'ya öğrenci gönderilmesinin (Mısır 1826), Tıp okulunun açılmasının (Mısır 1827), Gazete çıkarılmasının (Mısır 1828) aynı süreçlerde meydana gelmesi bu yorumu kuvvetlendirmektedir (Akyüz, 1982: 133). Fakat daha önce gördüğümüz gibi Osmanlı Devletinde reform çabaları III. Selim döneminde başlamıştır. Ayrıca, daha önce bahsedildiği gibi, yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması devlet politikası haline gelmeden önce bazı aileler tarafında çocukları, Avrupa'ya eğitim için gönderilmektedir. Özellikle gayrimüslim aileler tarafından gerçekleştirilen bu uygulamaların ve elçilikler bünyesinde Avrupa'da tahsil gören memur ve elçi çocuklarının uygulamanın öncülleri oldukları söylenebilir. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti, Mısır ve Avrupa devletleri için reform çağı olmuştur. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı Osmanlı Devletine rakip bir devlet haline getirmeye çalıştığı bilinmektedir. Bu açıdan Paşa'nın politikalarının İstanbul tarafından takip edildiği muhakkaktır. 19 Mayıs 1833 tarihli Fransız gazetesinden Padişaha sunulmak üzere tercüme edilen haberlerde Mehmet Ali Paşa'nın haberlerine de yer verildiği görülmektedir. Bunların arasında Paşanın tahsil için Paris'e öğrenci gönderdiği haberi de yer almaktadır (BOA. HAT. nr. 954/40958-F).

Öğrencilerin tahsilini görmek üzere gönderildikleri alanlar üzerinden devletin modernleşme serüvenini görmek de mümkün olmaktadır. II. Mahmut reformlarıyla birlikte Osmanlı modernleşmesinin çok boyutlu bir hal alması ve bütün bir devlet örgütünü kapsayacak şekilde genişlemeye başlamasına paralel olarak devletin çok büyük emek ve malî kaynak sarf ederek her alanda eğitim görmeleri için öğrenci

gönderdiği görülmektedir. O dönem Osmanlı Devleti'nin eğitim reformlarının devletin modernleşmesinde ortaya çıkan insan ihtiyacına karşılık geldiği göz önünde tutulursa kurulan eğitim kurumları üzerinden modernleşme okuması olgunun anlaşılması için merkezi bir yer işgal etmektedir. Avrupa'ya öğrenci gönderme olgusu da aynı merkezi role sahip olmakla birlikte kaynak ve emek aktarımı açısından bakıldığında devlet için ne kadar önemli olduğu anlaşılmakta ve modernleşmenin başarısının ve mahiyetinin üzerinden test edildiği önemli bir araç haline gelmektedir.

Bu bölümde eğitim kurumları ve yurtdışına gönderilen öğrencilerdeki çeşitliliğin paralellik arz etmesinden dolayı yurtdışına öğrenci gönderme serüveninin tarihçesi, Tanzimat dönemi eğitim reformlarıyla birlikte ele alınacaktır. Birinci alt başlığın konusunu yüksek öğrenim okullarının kuruluş kararının alındığı 1845 yılına kadar Tanzimat sürecinde yapılan eğitim reformları ve yurtdışına gönderilen öğrenciler oluşturmaktadır. İkinci alt başlıkta kronolojik bölümlemeye uygun olarak gönderilenlerin sayısının artması üzerine hayata geçirilen yurtdışında okul kurma girişimleri konu edilmektedir. Üçüncü alt başlıkta ise Tanzimat sürecinin yüksek okullar ve mesleki eğitim alanında yaptığı reformlar ile 1845 sonrası gönderilen öğrenciler ele alınmaktadır.

2.1. Osmanlı Öğrencileri Avrupa'da

Tanzimat'ın ilanına kadar açılan modern okulların bahsi daha önce geçmişti. Tamamı askeri alanın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan bu okullar; askeri deniz okulu olan, mühendislik ve denizcilik bilgileri veren Mühendishane-i Bahri Hümayun (1773); topçuluk, istihkam, haritacılık öğretimi yapan askeri kara okulu Mühendishane-i Berri Hümayun (1793); tıp eğitimi veren Tıphane-i Amire (1827) ve cerrahlik eğitimi veren Cerrahhane-i Mamure (1827), subay yetiştiren Mekteb-i Ulum-i Harbiye (1834) ve Yeniçeriliğin ve Mehterhanenin kaldırılmasından sonra kurulan ve mızıkça eğitimi veren Mızıkça-i Hümayun Mektebi'dir (1843).

Özellikle Mühendishanelerden 1830'dan beri Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Yurtdışına göndermek için Osmanlı Devletinde yeni

kurulan modern okullarda eğitim gören öğrencilerin seçilmesinin sebebinin oraya gitmeden en azından modern bilimlerle ilişki kurmuş olanların seçilmek istenmesi olduğu düşünülebilir. 1832 yılında II. Mahmut'un Osmanlı geleneksel eğitim kurumu Enderun'dan 150 kişiyi göndermek istemesinin medrese mensupları ve halkın itirazıyla karşılaştığı (Antel, 1940: 444) söylenmektedir. Modernleşme literatüründe bu durumun itiraz sahiplerinin gericiliğiyle açıklandığını görsek de¹⁸ kurumların mahiyeti ve tarihi şartlar değerlendirildiğinde söz konusu itirazın farklı gerekçelerinin olabileceği düşünülmelidir.

Enderun Mektebi sarayda bulunan ve öğrencileri devşirmelerden oluşan bir okuldur. Fatih zamanında kurulan Enderun Mektebinde sarayda, yönetimde, ordu ve bürokraside ihtiyaç duyulan kadrolar eğitilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde öğrencileri eğitim almaları için Avrupa'ya gönderdikleri alanlara baktığımızda bilim ve teknik alanlarının öne çıktığı görülmektedir. Askeri alanda gönderilenlerin de daha çok topçuluk, mimarlık, mühendislik gibi askeri meslekleri edinmeleri amaçlanmıştır. Bu sebeple ilk gönderilen öğrencilerin de bu minvalde eğitim veren Mühendishanelerden seçilmesi doğaldır.

Ayrıca söz konusu uygulama daha önce benzeri görülmeyen ve henüz neyle sonuçlanacağı belli olmayan bir uygulamadır. Avrupa'da eğitim alarak farklı bir medeniyetin en azından bilim anlayışıyla donanmalarına sebep olacak bir uygulama konusunda tepki gösterilmiş olabilir. Böyle bir konuda amacını bilinçli bir şekilde önceden en azından düşünsel olarak tespit edemeyen bir toplumun hiçbir direniş ve tepki göstermeden değişimi kabullenmesi fayda yerine zarar getireceği için (Turhan, 2002: 155) meydana gelen halk tepkilerini sürecin doğal bir parçası olarak kabul etmek modernleşme tarihinin anlaşılmasında daha yardımcı olabilir. Modernleşme literatüründe bu tür tepkilerin rolü fazlasıyla abartılarak neredeyse başarısızlığın nedeni olarak görülmektedir. Halbuki farklı bir medeniyet karşısında değişimin nasıl

¹⁸ Özellikle dönemin Mekatib-i Umumiye Nazırı Esad Efendi'nin kendi yazdığı tarih kitabında bu olaydan bahsederken "hangi noksan düşüncenin kararı ve sözü ile" kaydını düştüğü gerekçesiyle Enderun'dan Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine itirazı gericilik olarak açıklayan modernleşme literatürüne örnek olarak bkz.: Koçer, 1991: 39. Ancak 1846 yılında, açılan modern okulların başında Maarif nazırı olarak da görülen Esad Efendi'nin Batı bilimlerine karşı olmadığı yine kendi eserinden anlaşılmaktadır (Esad Efendi, 2000: LXXXVI).

meydana geleceği, hangi unsurların alınıp hangilerinin benimsenmeyeceği konusunda belli bir bilincin oluşması için bu tepkiler anlam ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti Avrupa Devletlerine öğrenci göndermeyi önemli bir çözüm aracı olarak görmektedir. Sultan Abdülmecid Tanzimat'ın ilanından beş ay sonra çiçeği burnunda bir padişah olarak 1840 yılı Mayıs ayında Tophane'den, Harbiye okulundan ve Mühendishanelerden Avrupa'ya gönderilecek 17 öğrenci için gerekli izine imza atarken bu uygulamanın devlet için çok faydalı olacağını belirterek hiçbir masraftan kaçınılmaması gerektiğini salık vermiştir. Ancak Padişah, bu çok masraflı usuldense burada okul açarak Avrupa'dan getirilecek öğretmenlerle daha fazla öğrencinin eğitim göreceğini düşünmektedir. Avrupa'da elli kişi için harcanacak para ile burada bir okul açılabilir ve elli yerine beş yüz kişi eğitim görebilir (BOA. İ.HR. nr.4/198). Sonuç olarak bu kadar masraflı olmasına rağmen kapasiteli okullar kuruluncaya kadar öğrencileri yurtdışına gönderme yoluna gidilmiştir.

Fakat aynı zamanda Padişahın devlet bürokratlarına uyarısı karşılık bulmuş olmalı ki, modern okullar açılmaya başlanmıştır. Ancak ihtiyaç duyulan mesleki eğitimlerin verilebilmesi için o eğitime temel teşkil edecek ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarının olmayışı karşılaşılan bir sorundur. Daha önce açılan Mühendishanelere, Tıbbiye'ye ve Harbiye'ye alınan öğrencilerin de böyle bir temel eğitim almamış olmaları sorun olarak hissedilmeye başlanmıştır. Bu sebeple Tanzimat'ın ilk okullarının ilk ve orta tahsili veren sivil okullar oldukları görülmektedir.

2.1.1. Tanzimat Okulları ve Gönderilen Öğrenciler

Tanzimat'ı hazırlayan süreç, II. Mahmut döneminde başlamıştır. Modernleşmenin askeri alanla sınırlı kalmayıp devletin diğer kurumlarını da biçimlendirmeye başlamasına paralel olarak Batılı modelde eğitimin askeri alandan sivil alana genişlemesi de aynı sürecin sonunda meydana gelmeye başlamıştır. Sıbyan mekteplerinden doğrudan mesleki okullara gitmek durumunda kalan ve Türkçe okuma yazma konusunda sıkıntı çeken öğrencilerin bu üst okullara geçmeden önce söz konusu hazırlığı alabilmeleri için Şubat 1839'da Rüşdiye Mektepleri açılmıştır (Akyüz, 1982: 129). Bu okulla Tıbbiye, Harbiye gibi okullara okuryazar

öğrenci yetiştirmenin yanı sıra ilkokullara öğretmen yetiştirmek de amaçlanmıştır (Berkes, 2003: 183).

Aynı yıl Rüşdiye düzeyinde iki okul daha açılmıştır: Mektebi Maarifi Adliye ve Mektebi Ulum-i Edebiye. Bunlar, ortaokul düzeyindedir ve sivil memur yetiştirmeleri amaçlanmıştır. Rüşdiye programlarında bulunan Arapça, Sarf ve Nahiv, Hat, Türkçe İnşa, Ahlak derslerine ek olarak Fransızca gramer ile hendese, coğrafya, tarih, politika dersleri de müfredatta yer almıştır (Akyüz, 1982: 129).

Tanzimat’la birlikte ortaöğretim üç tür okul halinde şekillenmiştir: Rüşdiye, İdadiye ve Sultaniye. İlk kurulduklarında Sıbyan Mekteplerinin üst sınıfları gibi düşünülen Rüşdiyeler Tanzimat döneminde genel ortaöğretimin en alt düzeyindeki okullar haline gelmiştir. 1846’da Mekatib-i Umumiye Nazırlığının kurulmasının ardından askeri olmayan Mülkiye Rüşdiyeleri de açılmıştır. 1848’de Darulmuallimin-i Rüşdi açılıp ilk mezunlarını vererek öğretmen yetiştirdikçe taşra ve kentlerde sayıları artmıştır. Bu okullarla birlikte yüksek okullara daha ehliyetli öğrenciler gönderilmeye başlanmıştır. Bu okulların mezunlarından kalemlere memur olarak girenler de çoktur. Diğer taraftan özellikle ordunun ihtiyacı olan iyi yetişmiş subayların temini amacıyla yüksek okullara gidecek öğrencileri, bu özel amaçla hazırlamak için 1875’te Askeri Rüşdiyeler açılmıştır. 1859’da kurulan Sultanahmet Kız Rüşdiyesinin ardından taşrada da Kız Rüşdiyeleri çoğalmıştır Ancak kadın öğretmen bulmadaki zorluk bu okulların yaygınlaşmasını yavaşlatmıştır. 1850 yılında Sultan Abdülmecit’in annesi Bezmialem Valide Sultan tarafından yaptırılan Darulmaarif’in ise Darülfünun’a öğrenci yetiştirmesi amaçlanmıştır (Akyüz, 1982: 143). Öğretim süresi üç yıl olan bu okul Rüşdiye mekteplerinin üstünde ilk İdadiye mektebi de sayılabilir (Antel, 1940: 447).

İdadiyeler ilk defa olarak 1845’te Bosna’da açılmıştır ve Harbiye’ye, Tıbbiye’ye girmek isteyen öğrencilere hazırlık derslerini vermesi amaçlanmıştır. 11–14 yaşlarında öğrenci almışlardır ve öğrenciler ilk üç senesi kendi bölgelerinde son bir senesi İstanbul’da olmak üzere dört yıl eğitim görmüşlerdir. “İdadi” teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak tutunması 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’yledir (Akyüz, 1982: 145).

Sultaniyelerin ilki 1868’te açılan Avrupa’da olduğu gibi tam bir orta tahsil veren Galatasaray Sultanisi’dir (Antel, 1940: 448). Rüşdiye üzerine altı yıllık bir eğitim vermek üzere planlanmıştır. Okulların inşa masraflarını devlet karşılamıştır ve fakat öğrencilerden eğitim ücreti alınmamıştır. Sultani düzeyinde 1873’te öğretime başlayan Darüşşafaka ise anasız, babasız ve fakir çocukların alındığı bir lisedir ve yine öğrencilerden eğitim ücreti alınmamıştır. Okul Tedrisiye-i İslamiye Cemiyeti tarafından kurulmuştur ve Fransız askeri okulların programı izlenmiştir. Bu okullarda para almayan gönüllü Türk asker öğretmenler tarafından Türkçe eğitim verilmiştir (Akyüz, 1982: 146).

İlk kuruldukları yıllarda İdadilerden yurtdışına öğrenci gönderildiğine rastlanmıyor. Gerek ortaokulların açıldıkları yıllarda öğrenci gönderilmeye başlanalı 10 yılı aşkın bir sürenin geçmiş olması ve uygulamanın kendi içinde bir usule ulaşmış olmasının ve gerekse yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasında asıl olanın mesleki eğitim olmasının öğrencilerin yüksek okullardan seçilmiş olmasını gerektirdiği söylenebilir.

Bu tarihlerde Blacque isimli yetim bir öğrencinin haricinde devlet hesabına Paris’te orta öğrenim görene rastlanmamaktadır. Mekteb-i Osmani müdürü Esad Efendi tarafından Babiâli’ye gönderdiği raporda küçük yaşta gönderilecek çocukların kendi örf ve adetlerini öğrenemeyecek olmaları ve döndüklerinde kendi kültürlerine yabancı kalmaları endişesi dillendirilmiştir. Fakat mezun öğrenciler ise en az 25 yaşında olmaktadır ve gittiklerinde orayla uyum sorunu yaşamaktadırlar. Yaşları büyük öğrenciler 8–10 yaşlarındaki çocuklarla aynı sınıflarda eğitim görmek zorunda kalmaktadırlar ve kendi heva ve heveslerine dalarak derslerini ihmal etmektedirler (BOA. İ.HR. nr. 211/12192). İlk yıllarda küçük yaşta öğrenci göndermenin meydana getireceği yabancılaşma endişesinin idadilerden öğrenci göndermeye engel olduğu tahmin edilebilir. Daha sonraları ise uygulamanın verimliliği değerlendirilerek büyük yaşta mezun öğrenci göndermenin sakıncaları ön plana çıkmış olmalıdır. Zira 1864 yılına gelindiğinde idadi öğrencilerinden tahsile gidenlere rastlanmaktadır. Corci ve İstavriki isimli iki idadi öğrencisi bu amaçla Paris’e gideceklerin arasına katılabilmişlerdir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 297/45). Nitekim Paris’te bir Osmanlı okulu açma düşüncesiyle öğrencileri bir çatı altında toplamak ve aynı zamanda

Fransız eğitim sistemi içinde öğrencileri oradaki yüksek öğrenime hazırlayacak bir ortaöğrenim almalarını sağlamak amaçlanmıştır.

Bu dönemde öğrencilerin seçilerek gönderildiği okullar; Mühendishane-i Bahri Hümayun, Mühendishane-i Berri Hümayun, Tıbbiye ve Harbiye'dir. Tanzimat'ın yüksek okullara yönelik özellikle sivil amaçlı düzenlemelerinin daha başlamadığı ve sivil yüksek okullar ile meslek okullarının açılmadığı bu yıllarda Avrupa'nın belli başlı merkezlerine öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Bu merkezlerden yoğun olarak tercih edilenler Paris, Londra, Viyana iken, birkaç örnekle Berlin ve kısa süreli olarak Belçika'dır.

Örneklerin çoğalmasından uygulamanın devlet politikası haline geldiği varsayılan 1830 yılında ilk öğrenci gönderimi Paris'e olmuştur. Hüsrev Paşa kendi himayesinde olmak üzere 5 öğrenciyi (Abüllatif, Hüseyin, Ahmed, Edhem, Mehmed Reşid) Paris'e tahsile göndermiştir (BOA. HAT. nr. 694/33474). 1833 tarihli bir Hattı Hümayunda orada askeri bilimlerin tahsili üzere bulunan Mehmed Reşid Ağa'nın gayretinden ve başarısından dolayı rütbesinin terfisi istenmektedir (BOA, HAT. nr.305/18037). Mehmed Reşid Ağa'nın Şişman tarafından 1832'de Paris'e gitmiş ve 1838'de öğrenimini tamamlayıp İstanbul'a döndüğü ve Tophane-i Amire Feriki olduğu söylenmektedir (Akalin, 1953'den aktaran Şişman, 2004: 6). Ancak daha önce ifade edildiği gibi Mehmed Reşid Ağa Hüsrev Paşa'nın 1830'da gönderdiği 5 öğrenci arasındadır.

Paris'te bu dönemde bulunan öğrencilerin daha çok askeri bilimlerde tahsil gördükleri dikkati çekmektedir. Öğrencilerin oradaki tahsilleri bir memuriyet gibi algılanmakta ve askeri öğrencilerin yurtdışındaki eğitimleri esnasında terfi aldıkları görülmektedir. Osmanlı Devletinde Arapça dili tercümanlığı yapan Cezayirli Hamdan Efendinin oğlu topçu yüzbaşısı Ali Efendi de bu yıllarda Paris'te tahsil görmektedir ve öğretmeninin durumundaki ilerlemeyi haber vermesi üzerine Ali Efendi'nin 1837'de binbaşılığa terfisi uygun görülmüştür (BOA. HAT. nr. 312/18445). Daha sonra Osmanlı müşir ve valisi olarak görev yapacak bu kişi Ali Rıza Paşa'dır (Şişman, 2004: 4). Bu terfiden bir yıl önce, 1836'da Hamdan

Efendi'nin bir akrabası ve Ali gibi zeki ve birikimli bir genç olan Mustafa da devlet hesabına Paris'e eğitim almaya gönderilmiştir (BOA. HAT. 675/32989)¹⁹.

1837 yılı Mart ayında Paris'e gönderilen bir öğrenci de gazeteci Alexandre Blacque'ın oğlu Edouard Blacque'dır. Sainte-Barbe Kolejinde okumuştur ve döndüğünde tercümanlık göreviyle Liman Odası'na tayin edilmiştir. Moniteur Ottoman gazetesinin müdürü olan babası Alexandre öldükten sonra Osmanlı Devleti ailesine 1000 kuruşluk maaş bağlamış (Şişman, 2004: 9) ve kendisini de masraflarını karşılayarak Paris'te okutmuştur (BOA. C.MF. nr. 51/2534).

Böylece bu süreçte Paris'te ortaöğretim okullarında tahsil gören üç öğrenciye rastlanıyor. Birincisi Hamdan Efendi'nin oğlu Ali Efendi'dir. İkincisi gazeteci Alexandre Blacque'ın oğlu Edouard Blacque'dır. Üçüncüsü ise çocukluğunda babası elçilik tercümanı olan Ruhuddin Efendi'yle 1834'te Paris'e gitmiş olan ve Saint Louis Lisesinde üç yıl tahsil gören Ahmet Vefik (Paşa)'tir (Kuran, 1967: 496). Ali Efendi ile Ahmet Vefik babaları tarafından okutulurken Blacque bu dönemde devlet hesabına yurtdışında ortaöğrenimde okuyan tek kişi olarak görünmektedir.

1835-36 (1251)'da Harbiye'den Tevfik Efendi Paris'e eğitim görmek için gitmiştir. Daha sonra Erkan-ı Harb reisi olarak görülen Tevfik Efendi Enderun kökenlidir (Mehmed Esad, 1310: 19). Bu tarihlerde Viyana'da eğitim görmekte olan bir başka Tevfik ise 1839 yılında Paris'e naklolunmuştur. Bu Tevfik ise Osmanlı ordusu mülazımlarındandır (BOA. HAT. nr. 1184/46720 D). 1838 yılının sonunda Harbiye'den üç öğrencinin daha Paris'te tahsil görmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Mehmet, Şerif ve Arif Efendilerdir (BOA. C.MF. nr. 118/5892). Şerif ve Arif

¹⁹ Adnan Şişman (2004: 4) *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri* başlıklı çalışmasında Cezayirli Hamdan Efendi'nin oğlu Yüzbaşı Ali Efendi'nin 1820-21 (H. 1236)'de Fransa'ya gönderildiğini söylemektedir. Dolayısıyla Ali Efendi'nin Paris'e giden ilk Osmanlı öğrencisi olduğunu belirtmektedir. Fakat kaynak olarak gösterdiği Hatt-ı Hümayun (BOA. HAT. 675/32989) aslında 18 Mart 1836 (H. 30 Za 1251) tarihlidir. Ve bu belgede diğer meselelerin yanında Cezayirli Hamdan Efendi'nin orada tahsilde bulunan oğlu Ali Efendi gibi zeki ve birikimli akrabası Mustafa'nın da Paris'e tahsile gönderilmesi talebi ve izni vardır. Ali Efendi kendi kitabında Paris'e gidiş tarihini 1820-21(H. 1236) olarak açıklamaktadır. Fakat aynı yerde bu tarihte Paris'e babasıyla birlikte gittiğini de söylemektedir (Ali Rıza Paşa, 1293: 140). Dolayısıyla söz konusu tarihte Ali Efendi'nin Paris'e gidişi devlet tarafından gönderilme olarak gerçekleşmemiştir. Oraya gidince Reşid Paşa'nın aracılığıyla Askeri bir ortaokula kaydedilmiştir (Ali Rıza Paşa, 1293: 140). 1837 yılında, Paris'e gidişinden 17 sene sonra yüzbaşılıktan binbaşılığa terfi etmiştir. Tahsilde bu kadar uzun süre durması idadiden başlamasından dolayıdır. Ancak devlet tarafından gönderilmediği için 1820-21 tarihinin uygulamaya milat kabul edilmesi mümkün değildir. Arşiv belgelerinden takip edildiğinde yoğun gönderilerin 1830 yılında başladığı görülmektedir.

Efendi Paris'te litografya²⁰ eğitimi almaktadırlar (BOA. HAT. nr. 1185/46750). Ne yazık ki, bir yıl sonra 19 Mayıs 1839 yılında Şerif Efendi'nin vefat haberi gelmiştir. Paris elçisi Fethi Paşa'nın gözetiminde Şerif Efendi Paris'e defnedilmiştir. Arif Efendi ise litografya tahsiline devam etmiştir. Aynı belgeden bu yıllarda 5 Osmanlı öğrencisinin daha Paris'te olduğu ve tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Bunlar tıp tahsili gören Serandi, bahriye tahsili gören Ahmed ve yine askeri tahsil gören Akif, Dağralı ve Kaspar'dır (BOA. HAT. nr. 1239/48202-A). Ayrıca kimya tahsili gören İbrahim vardır (BOA. HAT. nr. 1238/48162-U).

İsimlerden anlaşılaçağı üzere ilk tarihlerden itibaren gönderilen öğrencilerde Müslüman - Müslüman olmayan ayrımı gözetilmemiştir. Serandi'nin haricinde Ermeni tebaasından Solipe, Bogos ve Mihail de Paris'te tıp eğitimi almışlardır. Döndüklerinde askeri hastanelerde istihdamları düşünülmüştür. Paris'te bulunan öğrencilerden dördünün başarılarından dolayı Osmanlı Devleti tarafından ikişer yüz frankla ödüllendirilmesinin ardından, o sırada Avrupa seyahatinde olan Mustafa Reşit Paşa ve Paris elçisi Fethi Paşa bu olayın gazetelerde yer alması üzerine bu üç Ermeni öğrenciye de aynı ödülün verilmesini istemişlerdir (BOA. HAT. nr. 1238/48162-O). Bu öğrencilerden Bogos'un döndükten sonra Tıbbiye'de Fransızca ders verdiği görülmektedir (Berkes, 2003: 185). Diğer taraftan daha Paris'teyken Serandi beden sağlığını konu eden bir kitap kaleme almış ve hocaları tarafından beğeni kazanmıştır. Osmanlı Tıbbiye hocalarının da beğenisine mazhar olan kitap Fransızca basıldığı gibi Türkçeye de tercüme edilmiştir. Bu tercümelerden 150 adedi Tıbbiye'de dağıtılmıştır (BOA. İ.HR. nr. 11/556).

Bu tarihlerde Paris'te tıp tahsili gören başka bir öğrenci daha vardır. Bu öğrencinin önemi İstanbul'daki Cerrahhane'nin ilk mezunlarından (Kahya, 1997: 16) olmasından kaynaklanmaktadır. 1840 yılında mezun olmuş ve tahsilini tamamlamak üzere Paris'e gitmiştir. Döndüğünde Cerrahhane müdürü olan bu kişi, Hekim İsmail Paşa'dır (Berkes, 2003: 234).

²⁰ Litografi (taşbasmacılığı); çoğaltılacak yazı ya da resmin kimyasal yöntemlerle taş üzerine geçirilip, taşı kalıp olarak kullanma yoluyla kağıt üzerine birçok nüsha basma yöntemidir. Alois Senefelder tarafından 1796'da Viyana'da keşfedilmiştir. 1831 yılında Hüsrev Paşa'nın girişimiyle Babıseraskeri'de bir litografya basmahanesi kurulmuştur. Kurulan taşbasma atölyesinde elli kişi çalışmıştır ve başlarında Henri Cayol ve Jacques Caillol vardır. 1835 yılında Maçka'daki Harbiye Mektebinde bir litografhane daha kurulmuştur (Kabacalı, 2000: 41-45).

1840 yılı Mayıs ayında Tophane'den, Harbiye'den ve Mühendishane'den seçilen 17 öğrencinin Paris'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Çünkü daha önce Londra, Paris, Viyana ve Berlin'e gönderilenler gayretle çalışmaktadır ve bilgilerini artırıp yetişmektedirler. Bunun devlete getireceği faydanın "sayısız" olduğunu düşünen Osmanlı yönetimi şimdi 17 öğrenci daha göndermektedir ve bunlara halen orada tahsilde bulunan Dar-ı Şuray-ı Askeriye memuru Mirliya Eyüp Bey nezaret etmiştir. Eyüp Bey'in bu görevi karşılığında ve yine Paris'ten getirilmek istenen bazı teknik eşyaların temin edilip getirilmesi konusunda vereceği hizmet karşılığında maaşı artırılmıştır. Eyüp Bey söz konusu öğrencilerin eğitim ve öğretiminin denetimiyle de sorumlu olmuştur. Öğrencilerin hocaları için, kira ve gıda masrafları için gereken miktar devlet tarafından ödenmiştir. Ayrıca devletin ihtiyaç duyduğu alanda devletin belirlediği tahsili almaya memur oldukları için maaş da almışlardır. Bu sebeple bu öğrenciliğin devlet tarafından bir tür memuriyet olarak algılandığını belirtmek gerekmektedir.

Paris'e gidecek bu 17 öğrenci şunlardır: Miralay Mustafa Bey, Tercüme Odası memuru Mehmed Bey, Alay Emni Aziz Bey, Alay Emni İzzet Bey, Tercüme Odasından İshak Efendi'nin oğlu Bahai Efendi, Mühendishane'den mezun olup Tophane'de istihdam edilecek olan Halil Efendi, Tabur Katibi İdris Efendi, Yüzbaşı Ali Ağa, Harbiye öğrencisi (mülazım) Ahmed Efendi, Bölük Mülazımı Abdürrahim Ağa, Harbiye öğrencisi (mülazım) Necip Efendi, Mühendishane öğrencisi Mehmed Tevfik Efendi, Harbiye öğrencisi Süleyman Efendi, Harbiye öğrencisi İsmail Efendi, Harbiye öğrencisi Mehmed Neşat Efendi, Mehmed Emin Efendi ve Abdullah Efendi (BOA. İ.HR. nr. 4/198).

Kuran (1967: 495), Osmanlı Devleti'nin II. Mahmut döneminde Fransa'nın Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya dostluk göstermesinden dolayı subayların eğitimi için İngiltere'yi tercih ettiğini söylese de Osmanlı Devleti'nin II. Mahmut döneminde Fransa'ya da öğrenci gönderdiği görülmektedir.

Londra'ya tahsil amacıyla ilk öğrenci grubunun 1835'te gittiği görülmektedir. Bu grupta 16 subay öğrencisi vardır. Bunların topçu, mühendis, piyade ve bahriye subaylarının eğitimi gördükleri krallık okullarına yerleştirilmeleri istenmiştir. 28 Nisan 1835'te İngiltere elçisi Namık Paşa'nın bu öğrenciler hakkında İngiltere

Umur-u Ecnebiye Nazırına verdiği raporun tercümesi Babıâli'ye gelmiştir (BOA. HAT. nr. 1181/46662-G). Bu öğrencilerden dört bahriyeli subayın okula kaydı gecikince Namık Paşa tarafından bir otelde ikamet ettirilmişlerdir (BOA. C.BH. nr. 65/3052). Bu süreçte İngilizce eğitimine başlamışlar ve akabinde Woolwich Kralî Harp Akademisine yerleştirilmişlerdir. Bunlardan Selim, Tahir ve Mahmud Efendiler topçuluk, Halil ve İbrahim Efendiler topçu mühendisliği alanlarında eğitim almışlardır (Kuran, 1967: 494). Diğer öğrenciler ise Lağımçı Miralay Bekir ve Kaymakamı Emin Beyler (BOA. C.AS. nr. 191/8251), Eşref, Yunus (BOA. HAT. nr. 827/37465), Derviş, Enis, Yusuf, Ahmed, Arif (Uluçay, 1958'den aktaran Kuran, 1967: 494), Necip (BOA. HAT. nr. 527/25932-C) ve Eyüp'tür. Mühendishane-i Berri Hümayun'dan giden bu öğrencilerden Bekir ve Emin Beyler Mühendishane subayı diğerleri ise öğrencileridirler (Mehmed Esad, 1312: 64).

Mustafa ve Osman adlı iki Türk gencinin de bu yıllarda İngiltere'de deniz subaylığı eğitimi aldığı bilinmektedir. Osman Efendi eğitimini başarıyla bitirdikten sonra bir İngiliz Harp gemisinde staj yaparak Batı Hind Adalarına kadar gitmiştir (Kuran, 1967: 495). 1835–36 (1251) yılında Londra'ya iki öğrenci de Mektebi Harbiye'den gönderilmiştir. Bunlar; Humbarahane Alay Emini Emin Bey ile Kolağası Selim Efendi'dir (Mehmed Esad, 1310: 19).

Bu sırada Bulgar muhafızlığı görevinde bulunan Hüsrev Paşa'nın²¹ girişimleriyle Samako'daki dökümhaneden 6 çocuk daha İngiltere'ye tahsile gönderilmiştir. Bunlar demir eritme ve kalıba dökme sanatını öğrenmişlerdir (BOA. C.NF. nr. 1/6). Bunlardan Yenaki isimli bir çocuk çalıştığı fabrikada küçük bir top dökerek Londra elçisine göndermiş ve bu başarısından dolayı ödüllendirilmiştir (BOA. HAT. 831/37529-F). Bu çocuklardan ikisi hastalanarak tahsilini

²¹ Dönemin önemli simalarından olan Hüsrev Paşa pek çok köleyi satın alarak kendi konağında özel hocalar vasıtasıyla yetiştirmiş ve sonra devlet kapısında görev almalarını sağlamıştır. Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından olan “gulam sistemi”nin son büyük temsilcisidir (Yayın Kurulu, 2008 a: 599). Bilindiği üzere ilk olmak üzere 5 öğrenciyi de Paris'e masraflarını kendisi karşılayarak göndermiştir. Bu öğrencilerden dördü (Edhem, Abdülatif, Ahmed, Hüseyin) kendi konağında yetiştirdiği çocuklardandır. Bu öğrencilerden daha sonra sadrazam olacak Edhem Efendi Sakız Adasındaki isyan sırasında taşınan Rumlar arasındadır. Esir olarak İstanbul'a getirilen Edhem'in Kaptanıderya Hüsrev Paşa tarafından satın alındığı ve Paşa'nın konağında büyüyerek ilköğrenimini burada gördüğü Mahmud Kemal İnal'ın (1982 b: 601) eserinden öğrenilmektedir.

tamamlayamamış, biri tembellik yaparak başarısız olmuş, üçü ise tahsillerini başarıyla tamamlayarak 1840 yılında dönmüşlerdir (BOA. İ.HR. nr. 4/148).

Mart 1838’de yurtdışındaki öğrencilerden başarılı olanların, teşvik için rütbelerinin terfi edilmesi kararı alınmıştır. Bunların içinden Miralay Emin ve Bekir Beylerin Mirlivalığa, Sağkolağası Selim Ağa’nın Binbaşılığa terfi etmesi kararlaştırılmıştır (BOA. HAT. nr. 309/18272). Londra’da askeri tahsil alan bu öğrenciler bu yıl itibarıyla (Mart 1838) teorik eğitimlerini tamamlamışlardır ve geri dönmeye hazırdırlar. Ancak Londra elçisi Sarım Efendi öğrencilerin dönmelerinden önce İngiliz ordusunda pratik eğitim almalarını da istemiş ve bu yönde girişimlerde bulunmuştur. Fakat Eşref ve Yunus Efendiler büyük ihtimalle eğitimini aldıkları barutçuluğun olumsuz etkilerinden dolayı hastalanmışlar ve artık bu alanda eğitim almaya isteksizdirler. Bu sebeple orada daha fazla vakit harcamalarına gerek duyulmamaktadır. Diğer taraftan dil öğrendikleri için bunun değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüş ve tüfek imali gibi hafif bir işin fabrikada eğitimini almalarından sonra dönmeleri kararlaştırılmıştır. Diğer öğrencilerin orduda pratik eğitim almaları konusunda kendilerine nezaret eden öğretmenlerinin ihmalkar davranmasından şikayet edilmektedir (BOA. HAT. nr. 827/37465). Ve fakat öğrencilerin orduda yüzbaşılık yapmasını da içeren bu teorik eğitim talebi, Lord Palmerston tarafından Sarım Efendi’ye yapılan açıklamaya göre, İngiltere kanunlarının barış zamanında hiçbir yabancıнын İngiltere devlet hizmetinde her hangi bir askeri memuriyette bulunmasına izin vermediği gerekçesiyle subaylık veya topçu askerlik yapmalarının da mümkün olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (BOA. HAT. nr. 1175/46438).

Öğrenciler pratik eğitim alamasalar da teorik eğitimlerini alıp geri dönmüşlerdir. İçlerinden bazıları ise tahsillerini tamamlamak için Paris’e gitmiştir. Bunlar Selim, Tahir (BOA. C.AS. nr. 1208/54161) ve Derviş Efendilerdir. Derviş, Londra’da kimyagerlik eğitimi almıştır. Fakat İngiltere’de sadece bakır ve demir madenleri olduğu için eğitimini en ehliyetli İngiliz hocalarından almasına rağmen sınırlı kalmıştır. Bu sebeple gümüş ve altınla ilgili olan kısmın tahsilini yapmak için İngiltere’deki öğrencilerin başında bulunan Miralay Mehmed Emin Beyefendi tarafından 15 Mart 1839 tarihinde Paris’e veya Almanya’ya gönderilmesi

kararlaştırılmıştır (BOA. HAT. 1184/46720-D). Dervif Efendi kimya tahsilini Paris'te tamamlayarak Temmuz 1841'de memleketine d6nmüştür (BOA. İ.HR. nr. 11/556).

Fakat İngiltere'de eēitim alan bu ilk gruptan herkes geri d6nememiştir. Mühendishane-i Berri Hümayun 6ērencilerinden olarak İngiltere'ye giden Arif Efendi'nin 1836 yılı başlarında aēır bir hastalıēa yakalandıēı haberi gelmiştir. Bunun üzerine kendisinin 16 Nisan 1836'da Dersaadet'e geri getirilmesine ve yerine başka bir 6ērencinin g6nderilmesine karar verilmiştir (BOA. HAT. nr. 1321/51557). Fakat Arif Efendinin 6mrü memleketine geri d6nmeye yetmemiştir. 10 Aēustos 1836 tarihinde 20 yaşındayken vefat etmiştir ve Woolwich'de defnedilmiştir (Farmer, 1955'den aktaran Kuran, 1967: 495).

1839 yılında İstanbul Barutçubaşısı Bogos'un oēlu Arakel barut imali konusunda eēitim almak için Londra'ya giderken (BOA. HAT. nr. 588/28894) 1840 yılında İngiltere'de tahsil için yeni bir 6ērenci kafilesi yola çıkmıştır. Bunlardan Süleyman ve Eyüp Efendiler Woolwich'de topçuluk ve mühendislik; Kadri ve Ahmed Efendiler deniz inşaat mühendisliēi; Salih Efendi ise deniz subaylıēı eēitimi almıştır (Kuran, 1967: 495).

Viyana'ya ilk g6nderilenler Harbiye 6ērencileri olmuştur. 1836 tarihli bir belgede bir yıllık 6denek istendiēine g6re gidiş yıllarının 1835 olduēu s6ylenebilir (BOA. C.AS. nr. 600/ 25290). Bu 6ērenciler; Mülazım Abdülkerim Efendi, Firari Ahmed Fevzi Pařa'nın k6lelerinden Rüstem Efendi, Mülazım İbrahim Efendi ve daha sonra řam valisi olacak olan Üsküdarlı Ahmed Bey'dir (Mehmed Esad, 1310: 19). 17 Temmuz 1837'de ise Padişahın emri üzerine ordunun birinci livası birinci ve d6rdüncü alayından altı kiři sečilerek terzilik eēitimi almak üzere Viyana'ya g6nderilmişlerdir (BOA. C.AS. nr. 191/8251). Bu üniforma dikimiyle ilgili askeri terzilik olsa gerektir. Bunların arasında yüzbaşı rütbesiyle Abdi Aēa vardır ve terfi olarak 6ērencilerin gözetmeni olarak görevlendirilmiştir. Abdi Aēa binbařılıēa terfi etmiştir ve dilde ve diēer derslerde çok başarılı olarak arkadaşlarının önüne geçmiştir (BOA. HAT. nr. 1185/46735 ve 1185/46746-B). Abdi Aēa ile birlikte giden diēer Harbiye 6ērencilerinin arasında Silivrili Ali Efendi, Ahmed Hakkı Efendi ve Rumelili Ahmed Mazhar Efendi de vardır (Mehmed Esad, 1310: 20). 1838 yılı

Kasım ayında öğrenciler imtihana tabi tutulmuştur ve genel olarak başarılı olmuşlardır (BOA. HAT. nr. 701/33733-F). Fakat başarısız olan üç öğrenci hemen İstanbul'a geri getirilmiş ve yerlerine yeni öğrenciler gönderilmiştir (BOA. HAT. nr. 1203/47253).

26 Mart 1839 tarihinde 10 kişilik bir öğrenci kafilesi daha Viyana'ya varmıştır. Bunlar temel eğitim alarak gitmişlerdir ve bu sebeple kısa sürede eğitimlerini tamamlamaları beklenmektedir. Bunlardan yedisi tahsillerini Viyana'da, diğer üçü ise Berlin'de sürdürmüştür (BOA. HAT. nr. 799/37041-A). 1842 yılında bu öğrencilerin rütbeleri terfi edilmiştir ve mülazımlığa yükseltilmiştir. Bu terfi yazışmalarından anlaşıldığına göre Berlin'e giden öğrencilerden ikisinin ismi; Ahmed Ramiz ve Mehmet'tir (BOA. C.AS. nr. 969/42200). Viyana'daki Osmanlı öğrencilerinin başına Prens Meternich'in emriyle Havzlab isimli bir kumandan atanmıştır. Bu kumandan öğrencilerin eğitimlerinden giderlerine her şeylerini takip etmekle sorumlu tutulmuştur (BOA. HAT. nr. 661/32265-B). Öğrenciler Viyana'ya vardıklarında elçilikte elbiseleri giydirilmiş kendilerine bir ziyafet verilmiş ve Havzlab'a teslim edilmişlerdir (BOA. HAT. 663/32281-E).

1840 yılında Viyana'da toplam 16 Harbiye öğrencisi olmuştur (BOA. C.MF. nr. 4/179). Bunlardan 11 tanesi 1844 yılında tahsillerini tamamlayıp geri dönerken (BOA. HR.MKT. nr. 2/7) 1846'da Harbiye'den yeni öğrenciler Viyana'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.

Harbiye'den Yüzbaşı Mehmed Efendi ise 1835-36 (1251)'da Berlin'e gitmiştir. Daha sonra sadrazamlık makamda göreceğimiz Mehmed Efendi (Mehmed Esad, 1310: 19) bu süreçte Berlin'e giden tek öğrenci olarak görünmektedir.

Bu dönemde öğrencilerin gönderildikleri Avrupa'nın üç merkezinin bazı tahsil alanlarıyla öne çıktıkları görülmektedir. Subaylar, özellikle bahriyeliler yoğun olarak İngiltere'ye gönderilmiştir. Dil eğitimi için ve temel bilimlerin tahsili için Paris tercih edilirken diğer askeri eğitimlerin Viyana'da alındığı dikkat çekmektedir.

2.1.2. İdari Reformlar ve Devlet Kurumlarından Gönderilen Öğrenciler

Osmanlı bürokrasisinde, yabancı dil bilen kadro eksikliği uzun süredir hissedilmektedir. Özellikle 1821 yılı Yunan isyanından sonra Babıâli tercümanlığını ellerinde bulunduran Rumlara karşı güvenin sarsılması ve bu makamın Müslümanlara verilmesi gerektiğine karar verilmesi bu ihtiyacı daha hissedilir kılmıştır. Nitekim söz konusu göreve önce Mühendishane hocalarından Yahya Efendi atanmıştır. Yahya Efendi bu meslekte devam edecek neslin ilk üyesi olmuştur. Nitekim oğlu Ruhuddin Mehmet Efendi 1834'te elçi tercümanı olarak Paris'e gitmiş, torunu Ahmet Vefik Paşa da daha önce bahsedildiği gibi orada tahsil görmüştür.

Yaklaşık iki yıl sonra 1823 veya 1824'te Yahya Efendi'nin vefatı üzerine bu makama İshak Efendi getirilmiştir ve 1830 yılına kadar bu makamda kalarak Mühendishane öğretmenliğine geri dönmüştür. 1833'te bu alanda ciddi bir adım atılarak Babıâli Tercüme Odası kurulmuştur. Bunu Seraskerlikte ve diğer dairelerdeki benzer odaların kurulması izlemiştir (Lewis, 1998: 89). Bu odalara dil bilen ehliyetli memurlar bu hocaların oluşturduğu gelenek içinde yetiştirilirken bu amaçla yurtdışına öğrenci de gönderilmiştir. Görülen ihtiyaç doğrultusunda bu öğrencilerin hali hazırda kurumlarda çalışan memurlardan seçildiğine de rastlanmaktadır.

O dönemde Fransızca, uluslararası siyasi ve diplomatik ilişkilerde iletişim dili olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerinde de bu dil etkin olmaya başlamıştır. 1872 yılında Petersburg elçisinden gelen raporun bile Fransızca olması dilin yaygın kullanımına işaret olabilir (BOA. İ.HR. nr. 256/15259). Bu sebeple dil tahsili için daha çok Fransa'nın tercih edildiği görülmektedir. Nitekim Londra Sefiri Mehmet Paşa ile birlikte dil tahsili için Londra'ya giden Tercüme Odası hulefasından Rıza Bey bu amaç için Paris'in daha uygun olacağı gerekçesiyle oraya nakledilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 7/58). Rıza Bey gibi Nezih Bey de Tercüme Odasında görevliyken dil tahsili için Paris'e gönderilenlerdendir. Nezih Bey gitmeden önce de dile aşinadır ve lisanını daha da geliştirmesi amacıyla gönderilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 154/8143).

Tanzimat'la birlikte devlet kurumlarının yeniden yapılandırılmasında ve bürokraside modernleşme hız kazanmıştır. Eski kurumların yerini yeni tanımlarıyla

modern kurumlar almıştır ve Batıyla girilen ilişkiler çerçevesinde doğan ihtiyaçlardan yeni kurumlar tesis edilmiştir. Geleneksel olanın tamamen ortadan kalktığını, bıçak gibi kesilerek yerine yeni kurumların kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Kurumlar yeni ihtiyaçların karşılığı olsa da devlet teamüllerinden beslendiği muhakkaktır.

Tanzimat Fermanı getirdiği yeniliklerin uygulayıcısı olarak bir meclis öngörmüştür. Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye bu amaçla Tanzimat'tan önce, 24 Mart 1838 tarihinde II. Mahmut tarafından kurulmuştur. Padişaha danışmanlık görevi de olan bu meclisle birlikte sadrazama danışmanlık görevi olan Dar-ı Şuray-ı Babîâli de kurulmuştur. Ardından askeri reformları uygulayıp kararlaştırmak üzere Dar-ı Şuray-ı Askeri 1836 yılında hayata geçirilmiştir.

Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye 26 Eylül 1854'te Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye olarak ikiye bölündü. 1861 yılında bu iki meclis tekrar birleştirilse de 1868 yılında Şuray-ı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye isimleriyle ikiye bölünmüştür. Bu yapıyla Babîâli yürütme gücünün sahibiyken Meclis-i Vala'da yasama ve yargı güçleri toplanmıştır ve bu haliyle yasama ve yargı, yürütmeden ayrı ve nispeten bağımsızdır (Seyitdanlıoğlu, 2006: 279). Böylece Osmanlı yönetiminde modern anlamda kuvvetler ayrılığı prensibine doğru adım atıldığı söylenebilir.

II. Mahmut döneminde yapılan yeniliklerden en önemlileri şüphesiz Babîâli'yi güçlendiren nezaretler (bakanlıklar) ve bunların uzmanlık kurulları olan nezaret meclisleri olmuştur. Bunların ilki olan sözü geçen Dar-ı Şuray-ı Askeri'den sonra 1838 yılında Osmanlı sanayi ve tarımını kalkındırmak için daha sonra adı Meclis-i Umur-u Nafia olacak olan Sanayi ve Ticaret Meclisi kurulmuştur. 1840 yılında Maliye Nezareti ve malî ıslahatın yürütülmesi için Meclis-i Muhasebe-i Maliye, eğitimi reforma tabi tutma amaçlı 1845 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye hayata geçmiştir. Meclis-i Umur-u Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophane-i Amire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rüsumat, Meclis-i Hazain, Meclis-i Karantine, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Es'ar kurulan diğer reform meclisleridir. Bir de geçici meclisler vardı ki, bunların en ünlüsü 1845 yılında kurulan Meclis-i İmariye'dir. Görevi yol, su, köprü gibi bayındırlık ve imar

faaliyetlerini planlayıp uygulamaktır (Seyitdanlıoğlu, 2006: 280). Daha sonra göreceğimiz gibi bu meclisler reformlarını uygulamaya koyarken ihtiyaç duydukları teknik kadronun temini için Avrupa'ya öğrenci gönderme yoluna da gitmişlerdir.

Tanzimat'la birlikte bürokratik işlemlerin yürütüldüğü kalemler de değişime tabi tutulmuştur. Toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşma modern toplumun en bariz özelliklerindendir. Modern özelliklere sahip toplumlar bireysel etkinlikler ve kurumsal yapılar bakımından da büyük ölçüde farklılaşmış ve uzmanlaşmıştır. Uzmanlaşılın roller, siyasi alanda araçsal olarak iyileştirilen bürokratik örgütlerle ilgilidir (Eisenstadt, 2007: 3). 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinde ortaya çıkan bürokratik değişimin en önemli özelliği de uzmanlaşma ve ihtisaslaşma olmuştur. Bürokratik teşkilat ünitelerinde kadro ve işlem hacmi büyümüş idarî-malî-askerî yönden merkeziyetçi eğilim ağır basmıştır.

Bürokratik kadroyu yetiştiren eğitim çarkı olarak kalemlerde çırak eğitimi usulü devam etmekle birlikte Tanzimat'ın ilk dönemlerinden itibaren kurulan okullarda yetişenlerin bürokraside istihdamıyla modern bir kadrolaşma sisteminin hakim olmaya başladığı görülmektedir (Ortaylı, 2006: 285). Bürokratik modernleşmenin doğurduğu kadro ihtiyacını karşılamanın bir yolu da yurtdışına öğrenci göndermek olmuştur. Ortaya çıkan bu ihtiyacın giderilmesi için çoğu kere bürolarda istihdam edilen memurların da tahsil için yurtdışına gönderildikleri olmuştur.

Babıâli Kaleminden Viyana'ya dil tahsili için gönderilen iki kişi bu duruma örnektir. 1856-57 (1273) tarihinde Viyana'da eğitimde olan bu memurlar Asilzadegan Akedemyasına yerleştirilmişlerdir ve ayrıca kendilerine dil eğitimi için özel hoca tahsis edilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 79/64).

Sadaretin Mektubî Kaleminden Nusret Bey de eğitim için Viyana'ya gönderilmiştir. Fakat Nusret Bey hastalanarak İstanbul'a geri dönmüştür ve 1 Haziran 1857'de yerine yine bürokrasiden Hariciye Mektubî Kalemi hulefasından Recai Efendizade Mehmed Bey gönderilmiştir. Fakat Mehmet Bey de fazla dayanamamış Kasım ayında eğitimini yarım bırakarak dönünce bu sefer yerine Maliye Mektubi Kaleminden Münir Efendi gitmek için dilekçe vermiştir (BOA.

İ.HR. nr. 150/7917). Hariciye Kaleminden giden sadece Mehmed Bey değildir. Mülkiye mezunu ve Hariciye’de Tahrirat Kalemi hulefasından olan Mehmed Alaaddin Bey de hukuk tahsili için Paris’e yollanmıştır (BOA. İ.HR. nr. 315/20207).

Tercüme Odasından gönderilen Rıza ve Nezih Beylerden daha önce bahsedilmişti. Tercüme Odası, ilk ihtiyaç hissedilen alanlardan biri dil olduğu için ve bürokratik geçmişte tercümanların hariciyedeki baskın konumları gereği Avrupa’yla daha yakın bir ilişki içinde olmuştur. Bu sebeple yüzyılın sonunda dahi bu kurumdan öğrenci gönderilmiştir. Ancak 20. yüzyıla doğru Osmanlı Devletinin dış ilişkilerinde Almanya ağır bastığı için öğrencilerin de daha çok oraya gönderildiğine tanık olunmaktadır. Örnek olarak, 1896 yılında Berlin’de tahsillerini tamamlayarak dönen Tercüme Odası hulefasına ve bunlardan biri olarak Ekrem Beye maaş tahsis edilerek göreve tayin edildikleri görülmektedir (BOA. İ.HR. nr. 353/1314-Ca-11).

Tercüme Odası hulefasının Avrupa’yla yakın ilişki içinde olmasını sağlayan unsurlardan biri de elçilerle birlikte Avrupa elçilik merkezlerine gidip onlarla birlikte ikamet etmeleri olmuştur. Babîâli Tercüme Odasında çalışırken Elçi Süleyman Paşa ile birlikte Paris’e giden Emin Efendi Paris elçiliğinde tercüman muavini olarak görevine devam etmiştir. Hatta Emin Bey’in Süleyman Paşa’nın 1848 yılında görev süresinin bitmesinin ardından Fransızca dil eğitimini tamamlamak için orada kaldığı görülmektedir. Kendisine elçilikten 250 frank maaş bağlanmış ve tahsilini devam ettirebileceği bir okula kaydedilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 45/2102).

Avrupa’da açılan daimi elçiliklerde görev yapan genç diplomat ve tercümanlar, Batıyı yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu yüzyılın reformcu liderlerinin ve devlet adamlarının çoğunun bu elçiliklerde görev yapmış olması yabancı elçiliklerde muvazzaf kadronun Osmanlı Batılılaşmasındaki önemini göstermektedir. Tanzimat’ın üç mimarından Mustafa Reşit Paşa 1834’te Paris’e ve sonra Londra’ya, Âli Paşa 1836’da Viyana’ya, Fuat Paşa 1840’da Londra’ya gitmişlerdir. Bu kadrodan olmak üzere Sadık Rıfat Paşa 1837’de Viyana’da orta elçidir; Mehmet Şekib 1841’de yine Viyana’dadır; İbrahim Sarım Paşa 1834’te Londra’da hizmet görmüştür. Bu ilk diplomatların çocukları da çocukluk ve gençliklerinde Avrupa’da eğitim alma fırsatını yakalayarak daha sonra önemli devlet makamlarını işgal etmişlerdir (Lewis, 1998: 89).

Dahiliye kaleminden de yurtdışına eğitime gönderilen memurlar vardır. Dahiliye Evrak Odası hulefasından Mehmed Refik Bey tahsil için Almanya'ya gönderilmiştir. Mehmed Refik, dil ve siyaset bilimleri tahsili görürken Berlin elçiliğinde de görevlendirilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 322/20766). Yine Dahiliye Kalemi hulefasından Necib Efendi 31 Ekim 1844 tarihinde Paris'teki tahsilini tamamlayarak Dersaadet'e dönmüştür (BOA. HR.MKT. nr. 6/9) .

2.2. Avrupa'da Osmanlı Okulları

1856 yılı, Islahat Fermanının ilanının dışında yurtdışına öğrenci gönderimiyle ilgili de bir dönüm noktası olma özelliğinden dolayı önemli bir yıldır. 1856–57 yıllarında hem yurtdışına yeni öğrenciler gönderilmiş²² ve hem de Avrupa merkezlerinde ve özellikle Paris'te bulunan öğrencilerin durumlarının tespiti için ve uygulamanın verimliliğini ölçmek için çalışmalarda bulunulmuştur. Çünkü öğrenciler farklı okullara dağıtılmış durumdadırlar ve bu halleriyle denetimden yoksun oldukları gibi masrafları da önemli boyutlara ulaşmıştır.

Yurtdışına gönderilen öğrencileri bulundukları merkezlerdeki elçiler takip etmektedir. Elçiler öğrencilerin işlerini düzenlemek ve onların her türlü ihtiyaçlarını takip etmekle yükümlüdürler (Kuran, 1967: 490). Paris elçisi Mehmed Cemil Bey Paris'teki öğrencilerin takibini sağlayabilmek için ve eğitim durumlarının tespiti için komisyon oluşturulması teklifini Fransız Maarif Nazırı R. Rouland'a iletmıştır (Şişman, 2004: 24). Cemil Bey ve Rouland arasındaki yazışmada hem kurulacak komisyon şekillenmiştir hem de mevcut duruma çözüm olarak ortaya çıkan okul açma düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Komisyonu kuran ve azaları belirleyen Rouland'dır. Başkanlığını elçilik müsteşarı yapacaktır. Biri Türk olmak üzere elçilikten iki kişi daha vardır. Fransız olan Rubens Manessé, Osmanlı elçiliğinde katiptir. Diğer üyeler ise Rouland, Maarif-i Umumiye Başkatibi (komisyonda başkan yardımcısı); Magin Marrens, Maarif Nazırlığı genel müfettişi; Pavet de Courteille, Doğu Dilleri Okulunda Türkçe hocası; Jules Vieille, Matematik öğretmenidir (BOA. HR.TO. nr. 72/4; Şişman,

²² Bkz.: BOA. A.AMD. nr. 71/87; BOA. HR.TO. nr. 427/6.

2004: 24). 16 Ekim 1858'de Rouland'ın teklifiyle komisyonun başına Fransa Maarifi Başkatibi (kendisi) getirilmiştir (Şişman, 2004: 28).

Fransız Maarifinin Osmanlı öğrencilerinin tahsilini önemsedikleri ve bunda bizzat etkin olmak istedikleri dikkatten kaçmamaktadır. Bu komisyonun başkanının Fransız olmasında ısrar ettikleri gibi Mekteb-i Osmani'nin kurulmasından sonra Fransız Maarif'inden gelen 25 Ağustos 1863 tarihli raporda da okulda sıkı bir disiplinin oluşturulabilmesi için müdürünün Fransız olmasını istemişlerdir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36).

Rouland'ın ifadesine göre komisyonda bulunan azalardan biri dil eğitiminden sorumlu olurken (Pavet de Courteille olmalı), biri diğer derslerden sorumlu olacaktır (Jules Vieille olmalıdır). Yine karara göre, komisyon üç ayda bir toplanarak bu iki hocadan öğrencilerin eğitim ve öğretimleri hakkında rapor alacaklardır ve her birinin eğitimi için gerekli parayı belirleyeceklerdir (BOA. HR.TO. nr. 71/31). Yılda bir yapılacak sınavla da öğrencilerin hangi Fransız okuluna yerleştirileceğine karar verilecektir (BOA. HR.TO. nr. 72/4).

Oluşturulan komisyon öğrencileri bir dizi imtihandan geçirmiştir. Durum hiç de iç açıcı değildir. Birçok öğrenci Paris'teki iki eğitim yılına rağmen aritmetiğin temel işlemlerinin, coğrafya ve tarihin en basit kavramlarının ötesine geçememiştir. Fransızca dilini ise belli bir akıcılıkla konuşuyor olsalar da imla ve gramerde bir hayli eksiktirler (Şişman, 2004: 25).

Aslında daha beş yıl önce, 28 Mart 1851'de öğrencilerin teftişi için Paris'e giden Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Bey tarafından gönderilen raporda öğrencilerin genel durumuna ilişkin çizilen tabloda bu tarihe gelince neden bu düzenlemelere gidildiği anlaşılmaktadır. Kemal Bey, Paris elçisi Kalimaki Bey'le yaptığı müzakere sonucunda, öğrencilerden askeri tahsil görmekte olan beş öğrencinin haricinde, diğerlerinin sorumluluklarını yerine getirmedikleri sonucuna varmıştır. Bunlar eğitimleriyle meşgul olacaklarına uygunsuz hareketlerde bulunmaktadırlar. Paris'e geleli dört ya da beş sene geçmiş olmasına rağmen üç senede tahsili gereken ilmi tahsil edememişlerdir. Yaşları da geçkin bu öğrenciler hal ve tavırlarıyla yeni gelenlere kötü örnek olarak onları da etkilemektedirler. Fakat

hemen İstanbul'a gönderilmeleriyle o ana kadar aldıkları eğitim heba olmuş olacaktır. Kemal Bey'e göre dil bildikleri için bu senenin sonuna kadar tahsillerini tamamlamaları için fırsat verilmelidir ve 1851 senesi Kasım ayında askeri öğrencilerin haricindekilerin bir an önce İstanbul'a dönmeleri gerekmektedir (BOA. İ.HR. nr. 75/3658).

Kemal Bey'in raporunda devletin bu kadar masraf ederek yurtdışına gönderdiği öğrencilerden istediği verimi alamamasının doğurduğu endişe okunmaktadır. Aynı rapora iliştirilen Hattı Hümayun'dan söz konusu önerinin Padişah tarafından da onaylandığı anlaşılmaktadır. 1851 yılı Kasım ayında öğrencilerden dönenler görevlendirmeler üzerinden takip edilebilmektedir. 29 Temmuz 1852 tarihli bir belgede Kemal Bey'in raporunda da adı geçen iki öğrenciyle birlikte (Lebib Bey ve Remzi Bey) dört öğrencinin Tercüme Odasına memur olarak atandıkları görülmektedir (BOA. İ.HR. nr. 87/4270). Anlaşılan o ki; Kemal Bey'in raporundaki öneri hayata geçirilmiştir. Paris'teki öğrenciler denetlenmektedir ve verimlilik takibi yapılarak önlemler alınmaktadır.

1857 yılında kurulan komisyonun, öğrencileri imtihana tabi tutmaları ve sonuçtan memnun kalmamaları Fransız Maarifinin içinde Osmanlı öğrencilerini bir araya toplayarak takiplerini kolaylaştıracak ve Fransız yüksekokullarına girmeden önce öğrencilerin temel bilimleri öğrenmelerini sağlayacak ortaokul mahiyetinde bir merkez kurma kararı almasına sebep olmuştur.

2.2.1. Mekteb-i Osmanî

Komisyonundan çıkan karar doğrultusunda ve Sultan Abdülmecid'in izni ve arzusuyla 6 Kasım 1857 Cumartesi günü saat 13.00'da yapılan açılış töreniyle okul tahsil hayatına başlamıştır. Okul için Paris şehri sınırları dışında kalan Grenelle Mahallesi, Violet Sokağı 53 numaralı adreste bulunan bina seçilmiştir ve başlangıçta dokuz yıllık bir kira sözleşmesi yapılmıştır. Komisyonun 18 Mart 1860 tarihli oturum tutanağında okulun amacı; askeri ve sivil görevlere öğrenci yetiştirmekten başka Erkan-ı Harp subaylarına, mühendislere ve yönetici devlet adamlarına sahip olmaktır (Şişman, 2004: 25).

Mekteb-i Osmani’de öğrencilerin Fransız okullarında okutulan derslerden istifade edebilecek düzeye gelebilmeleri için gerekli edebiyat ve bilim dersleri okutulmuştur. Eğitim süresi üç yıldır ve birinci yıllarında öğrenciler Fransız dili terimlerini öğrenmişler ve tarih, coğrafya, savaş sanatına dair genel bilgi almışlardır. Diğer iki senede Fransız dili geliştirilerek bu dille tarih, coğrafya, matematik ve doğa bilimleri dersleri almışlardır. Ayrıca bu derslere yönelik etütlerin yapılması da okulun ders programında mevcuttur (BOA. HR.TO. nr. 72/4).

Böylece Mekteb-i Osmani, öğrencileri Fransız okullarında alacakları eğitime hazırlamaktadır. Bu haliyle Fransız yüksek öğrenimine geçmeden önce Fransız eğitim usulleriyle orta öğrenim almalarını sağlaması amaçlanmıştır. Dört veya beş yıl geçmesine rağmen öğrencilerin eğitimlerinde üç yıllık mesafe almış olmalarının temel eğitimlerinin olmamasına bağlanmış olması ortaöğrenim veren bu okulun açılmasına sebep olmuştur. Mekteb-i Osmani’de alınacak eğitimin bu boşluğu dolduracağı düşünülmüştür.

Öğrenciler ikinci sınıfta iki bölüme taksim edilmektedir. Ortak aldıkları dersler olmakla birlikte birinci bölümün eğitimi, askeri alanda diğer bölümünki ise bürokrasi alanında yoğunlaşmaktadır (BOA. HR.TO. nr. 72/4). Osmanlı Devleti’nin yurtdışına öğrenci göndermekteki amacı ordu ve bürokrasi için gereken eğitilmiş kadroyu oluşturmaktır. Batıda meydana gelen gelişmeyi yakalayabilmek için izlenen Batılılaşma siyasetinin sonucu olarak hissedilen kadro ihtiyacı bu yolla karşılanmak istenmektedir. Bu sebeple eğitimin askeri ve bürokratik alanda yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.

Fransız Maarifine bağlı ve işleyiş kuralları da Fransız Maarifi tarafından belirlenen okulun iç kuralları da bu doğrultuda oluşturulmuştur. Buna göre bütün öğrencilere eşit davranılacaktır ve hepsinin maaşı aynı miktarda olacaktır. Kendilerine üniforma olmak üzere senede bir kere bir takım elbise verilecektir. Haftada iki gün olmak üzere, her Perşembe ve Pazar günleri okuldan çıkabileceklerdir. Perşembe günü saat 11’de ve Pazar günü gece yarısı okula dönmek zorundadırlar. Müdür tarafından izin verilmedikçe hiçbir öğrenci geceyi okulun dışında geçiremeyecektir.

Genel kurallara gelince; bir özel öğretmenin gözetimi altında her sınıf için bir dersane bulunacak ve birinci ve ikinci sene öğrencilerine okulun genişliğine göre özel odalar verilecektir. Ders zamanları ve dersane ile odalarda herkesin sessiz olması zorunludur. İki öğrenci birlikte ders çalışmak isterlerse bu öğretmenlerinin izin verdiği yer ve zamanda gerçekleşebilecektir. Önceden belirlenmiş teneffüs saatlerinin dışında ziyaretçileriyle görüşemeyeceklerdir. Okulun yemek saatleri ve öğünleri düzenlenmiştir. Nisan'ın birinden Eylül'ün sonuna kadar öğrenciler saat altı buçukta, diğer aylarda saat yedide yataktan kalkacaklar ve elbiselerini giymeye bir saat müsaade edilip sonrasında herkes sınıfına mahsus salonda hazır bulunacaktır. Saat sekizden on bire kadar ders ve etüt ve on birden bire kadar kahvaltı ve teneffüs ve birden beş buçuğa kadar yine ders ve etüt ve beş buçuktan sekize kadar akşam yemeği ve teneffüs ve sekizden on bire kadar yeniden ders ile meşgul olacaklardır.

Disiplin kurallarına gelince; konulan bu kurallara ters bütün davranışlar gözetmen öğretmen tarafından kaydedilerek gerektiğinde yazılı olarak müdüre bildirilecektir. Davranışların tekrarı durumunda bu yazılı beyan gerekli ve önemli olacaktır. Disiplin altına alınacak öğrenci savunma yapması için müdürün huzuruna çağrılacak ve tatil günlerinden birkaç gün okulda alıkonma ve belki hapis ile cezalandırılacaktır. Eğer öğrenci disiplin altına alınamaz ve düzelmezse okul müdürü söz konusu öğrencinin durumunu İdare Meclisine beyan ve havale edeceğinden İstanbul'a iadesi gerekip gerekmeyeceği hususunda hükmetmek söz konusu meclise ait olacaktır. Öğrencilerden biri borçlanırsa bu borç kendi maaşından yapılacak düzenlemelerle ödenecektir ve bu borcun tamamı ödenmedikçe okulda alıkonacaktır. Sarhoşluk veren içkilerin okul içinde içilmesi ve kağıt ve kumar oyunlarının hepsi yasaktır. Öğrencilerden hasta olanlar yalnız doktorun emriyle hastaneye sevk edilecekler ve doktorun belirlediği yiyeceklerin dışında hiçbir şey yiyemeyecektir. Yeni iyileşen öğrenci izin olmadıkça okuldan dışarı çıkamayacaktır (BOA. HR.TO. nr. 72/4).

Okul kurallarının Osmanlı eğitim sisteminden beslenmediği açıktır. Okul Fransız Maarifine bağlıdır ve Fransız eğitim sisteminin kuralları geçerlidir. Özellikle borçlu öğrencinin borcu ödenmeden dönmesine izin verilmemesinden öğrencilere yabancı hukukunun uygulandığı söylenebilir. Bunda daha önce yaşanan olayların

yönlendirici olduğu düşünülebilir. Zira 1851 yılında öğretmenlerine ve başkalarına borçlanan ve borcundan dolayı tevkif edilen Remzi Efendi ile Lebib Efendinin tahsilleri bittiği halde İstanbul'a dönebilmeleri için borçlarının ödenmesi gerekmiştir (BOA. İ.HR. nr. 75/3658; A.AMD. nr. 31/88).

Okulun ilk müdürü 1877'de Galatasaray Lisesi müdürü olacak olan Ali Nizami Bey'dir (Şişman, 2004: 33). 1 Ekim 1857 tarihinde eğitim hayatına başlayan okulda 1858–1859 eğitim yılında 44 öğrenci tahsil görmüştür (Şişman, 2004: 45). 1861–1862 eğitim yılında 29 (Şişman, 2004: 66) ve 1862–1863 eğitim yılında 35 öğrenci mevcudu vardır (Şişman, 2004: 67). 1863 yılı sonu itibarıyla Ali Nizami Bey görevini Münir Ahmed Esad Efendi'ye devretmiştir ve müdürlüğün üç senede bir el değiştirmesine karar verilmiştir (BOA. İ.DH. nr. 508/34563).

Esad Efendi müdürlüğünü teslim aldığı okula çeki düzen verilmesi gerektiğini düşünmüştür. 1864 yılında 24 gayrimüslim öğrenci daha tahsil görmek üzere Mekteb-i Osmani'ye dahil olmuştur²³. Okulun mevcut öğrencisine yeni öğrenciler de katılınca Esad Efendi yeni duruma göre okulu düzenlerken oluşan ihtiyaçları İstanbul'a bildirmiştir. Okulda Türkçe öğretmeni Tahsin Efendi ile birlikte bir de Fransız Maarif Bakanlığının tayin ettiği bir gözetmen bulunmaktadır. Esad Efendi, birkaç odaya “hastane şeklinde” birden fazla yatak koyarak bir düzenlemeye gitmek istemiştir ve bunun için gereken yatak ve eşyaları talep etmiştir. Kendisi daha önce hem yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına yönelik eleştirilerini hem de Mekteb-i Osmani'nin çok masraf edilmesine rağmen az fayda sağladığına yönelik kanaatlerini İstanbul'a bildirmiştir. Buna rağmen yeni öğrenci gönderimini okulun kapatılmayacağına dair bir karar olarak algılayarak mevcut durumunun iyileştirilmesi yönündeki fikirlerini beyan etmektedir (BOA. İ.HR. nr 211/12192). Esad Efendi'nin

²³ Bu 24 öğrenci şunlardır:

Yapılan imtihan neticesinde seviyeleri yüksek çıkıp ikinci sınıftan başlayanlar: *Aleksandr Mavroyani, Vlasys, Alestraki Adosides, Manuk Azeryan, Anton Bilezikciyan, Paul Ananyan, Dimitraki Metçof, Yorki Jordan*.

İmtihanda cevap veremeyerek birinci sınıfa dahil olanlar: *Mikail Savacivaoğlu, Agop Hayabıyan, Takvor Hamamciyan, Yavlu Nilolasoğlu, Konstantin, Ivan Todoroglu, Kamara, Aleksandr Mavrokordato, Olambiyus, Kirkor Sandalciyan*.

Dış devletler hukuku tahsili gören: *Serdice Enfazade*.

Paris'te olduğu halde rapor hazırlanırken bulunamayan: *Ohanes Sinanyan*.

Ve mezuniyetleri yakın olan: *Şaşıyan Bedros, Alsibiyat Aristarki, Aleksandr Aristarki, Karaca*.

bu eleştirilerine aşağıda yer vereceğiz. Ama önce okulda yapmak istediği yeniliklere değinmek yerinde olacaktır.

Öncelikle belirtilmesi gereken önemli bir husus şudur ki, Paris’e yeni gönderilen öğrencilerden 18’i hazırlık derslerine ihtiyaç duyulmadan birinci ve ikinci sınıftan eğitime başlamışlardır. Yapılan imtihanla seviyeleri belirlenmiştir ve bunlardan sekizi ikinci sınıfa dahil olurken onu birinci sınıf öğrencilerinin arasına katılmıştır (BOA. İ.HR. nr 211/12192). Bu durum o zamanki Osmanlı eğitim sisteminin dil eğitimi ve genel eğitim seviyesine dair fikir vermektedir.

Esad Efendi öncelikle daha önce orada bulunan “yaşlı başlı” öğrencilerin yerine küçük yaşta öğrencilerin gönderilmesiyle artık bunlara üniforma giydirilebileceğini söylemektedir (BOA. İ.HR. nr 211/12192). Komisyon tarafından okula gönderilen öğrencilerin 17 yaşını geçmemiş olması kararlaştırılmıştır (Şişman, 2004: 25). Buna rağmen okulda daha yaşlı öğrenciler vardır ve Esad Efendi bunların idaresinin zorluğundan şikayet etmektedir. Aynı zamanda bu öğrencilerin bozuk davranışlarının yeni gelen küçük yaşta öğrenciler için de kötü örnek olacağından endişe duymaktadır. En iyisi bu yaşları büyük eski 13 öğrencinin Fransız Liselerine dağıtılmasıdır. Böylece yeni öğrencilerin disiplin edilmesi kolaylaşacaktır. Bunlar için yeni üniformalar gerekmektedir. Esad Efendi üniformaların yakalarında ay yıldız olmasını önermektedir. Bir de Paris’ten tedariki mümkün olmayan feslerin İstanbul’dan gönderilmesi gerekmektedir. Esad Efendi’ye göre öğrenciler haftada iki gün gözetmenleri eşliğinde çıktıkları gezilerde bu üniforma ve feslerini giymelidirler. O, bu durumun Osmanlı imajı açısından Avrupa insanı üzerinde olumlu etki edeceği düşüncesindedir.

Esad Efendi’nin diğer önerisi okul binası ile ilgilidir. Mevcut nüfusuyla okulun hizmet verebilmesi için yirmi kişilik bir dersane ve bir yatak koğuşunun eklenmesi ve yine yemekhanenin altmış kişiyi alacak şekilde genişletilmesi gerekmektedir. Fakat okul binası Osmanlı Devletine ait değildir. Bu ilaveleri mal sahibinin yapması da muhtemel değildir. Fakat mal sahibinin okulun arsasını binayla birlikte satışa çıkaracağı duyulmuştur. Esad Efendi binanın ve arsanın satın alınmasının maliyenin o günlerde sıkışık olmasından dolayı tercih edilmemesi durumunda mal sahibiyle anlaşarak dokuz bin frank kiranın üzerine iki veya üç bin

frank daha eklenerek ödenmesi durumunda on beş ila yirmi sene içinde binaya ve arsaya sahip olunacağını salık vermektedir (BOA. İ.HR. nr 211/12192).

Esad Efendi'nin okul binası hakkındaki planları gerçekleşmemiştir. Çünkü Dersaadet'ten okulun kapatılmasına ilişkin kararın gelmesi çok sürmedi. 28 Şubat 1865 (02 Şevval 1281) tarihinde okulun kapatılmasına karar verilmiştir (BOA. İ.HR. nr 211/12192). Aslında kapatılmaya ilişkin Padişahın buyrulduğuna bakıldığında karara yine Esad Efendi'nin daha önce gönderdiği bir raporun temel ve referans olduğu görülmektedir. Yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun eleştirisini ve bu tarihte olgunun aldığı şeklin fotoğrafını veren bu rapora değinmek aydınlatıcı olacaktır.

Esad Bey'e göre Paris'te eğitim görüp İstanbul'a dönmüş öğrencilerden bazıları beklenen eğitimi almış ve ihtiyaç duyulan donanımına sahip olmuş olsa da çoğu kendileriyle ilgili alana dair bilim dallarından yeterince istifade etmemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu kadar külliyetli masraf ederek yurtdışına öğrenci göndermekteki amacı her dalda yetkin adamlar yetiştirmek olduğuna göre bunların az vakitte, az masrafla alanlarında en iyi eğitimi almaları ne şekilde mümkün olacaktır? Esad Efendi'nin raporunda cevabını vermeye çalıştığı soru budur. Ona göre, pek çok masraf ederek yurtdışına gönderilen öğrencilerden istenilen maharette memur yetiştirilemediğine göre ve Osmanlı Harbiye'sinden ve diğer okullardan istenilen düzeyde bilgili adamlar yetiştiremediğine göre Avrupa'ya adam göndermeye gerek yoktur. Diğer taraftan fabrika ve atölyelerde çalışmaları için mühendisler ve yine öğretmenlik yapmaları için külliyetli maaşlar ödenerek Fransız subayları Osmanlı Devleti'nde istihdam olunmaktadır. İmparatorlukta gelişmekte olan araba, demir yollarında ve sanayide mühendise; sanayi bilimleri için kurulacak okullar için öğretmenlere ihtiyaç vardır. Bunların temini için yurtdışında öğrenci eğitimi elzemdir. O halde sorun bunun az masrafla en iyi şekilde nasıl sağlanacağıdır.

Esad Efendi'nin öncelikli tartıştığı konu, Osmanlı okullarından mezun öğrencilerin mi yoksa tahsile yeni başlayacakların mı gönderilmesi gerektiği meselesidir. Bununla birlikte bu öğrencilerin ortak bir mekanda toplanmasının mı farklı okullarda eğitim görmelerinin mi daha tercih edilebilir olduğunu karşılaştırmaktadır.

Ona göre eğer öğrenci Osmanlı okullarından mezun olduktan sonra gönderilirse yaşı en az yirmi beş olacaktır. Buraya geldiğinde de altı ila sekiz sene tahsil görmesi gerekecektir. Dil öğrenimi de eklenince on seneye varan bir tahsil süresinin kişide bıkkınlık oluşturacağı muhakkaktır. Bu yaşta önemli okullara kabul edilme ihtimali de düşüktür. Diğer taraftan dil öğrenimi için dahil olduğu sınıflarda sekiz ila on yaşlarındaki çocuklarla oturup kalkması gerekecektir. Bunu yapamayacağı için dil öğrenmesi de zorlanacaktır. Aynı zamanda bu yaştaki bir kişinin kendi arzu ve heveslerine dalması ve eğitimi ihmal etmesi daha muhtemeldir. Bu durumda da devletin eğitimi için yapacağı masraf beyhude olacaktır.

Esad Efendi, bunun yerine küçük yaştaki çocuklar gönderilirlse tahsil hayatlarının başında oldukları için usanmayacaklarını ve kendi akranlarıyla birlikte olacakları için daha çabuk dil öğreneceklerini savunmaktadır. Ona göre bu durumda yönelecekleri eğitim dalında da şüphesiz daha azimli olacaklardır. Ayrıca arzu ve heveslerine kapılarak tahsillerini ihmal etmeleri ihtimali de daha düşüktür. Diğer taraftan küçük yaşta gönderilmelerinde de bazı mahzurlar söz konusudur. Şöyle ki, kendi dilini layıkıyla öğrenmeden yabancı devlete gönderileceğinden Türkçeyi bilemeyecek ve çocukluğu dışarıda geçeceği için oranın adetleri doğal gelişimlerine nüfuz edecektir. Bunlar memleketlerine döndüklerinde kendi örf ve adetlerini küçümseyeceklerdir. Fakat “iki zarar bir araya geldiğinde daha iyisi seçilir” düsturunca gönderilen öğrencilerin on iki veya on üç yaşını geçmemesi icap etmektedir. Çünkü amaç yabancı memurların istihdamına gerek kalmaksızın bilgili insanlar yetiştirmektir. Yaşı büyük olanlarla bu mümkün olmayacağı için küçük yaşta öğrenci gönderilerek bunların memleketlerine dönüşlerinde Türkçe eğitimi almalarını sağlamalıdır.

Esad Efendi öğrencilerin yabancı dili daha çabuk öğrenmeleri için Fransız liselerinde okumalarını daha faydalı bulmaktadır. Çünkü hepsi aynı mekanda toplandıklarında aralarında Türkçe konuşarak Fransızcayla yeterince hemhal olamamaktadırlar. Bu da öğrenim süresini artırmaktadır. Mekteb-i Osmani’de geçirilecek üç eğitim yılı yerine Fransız liselerinde bir yıl eğitim görmeleri yeterlidir. Ayrıca bu şekilde Mekteb-i Osmani için verilen kira, memur, hademe maaşı ve sair

masraftan kurtulmuş olunacaktır. Okulun bir yıllık masrafı yüz yirmi bin franka ve bir öğrencinin masrafı dört bin franka ulaşmaktadır. Bu öğrenci Fransız lisesinde okuduğunda bu masraf yarısının altına inecektir. Bu da Mekteb-i Osmani'nin kapatılarak öğrencilerin okullara dağıtılmasının tercih sebebi olduğunu göstermektedir (BOA. İ.HR. nr 211/12192).

Esad Bey'in sahaya hakim titiz hesaplamalara ve değerlendirmelere dayanan önerileri devlet yöneticileri tarafından dikkate alınmıştır. Daha önce Sultan Abdülmecid'in bu çok masraflı uygulama yerine burada okullar açılmasını istediğine değinilmişti. Esad Bey'in raporunu içeren belgeye eklenmiş padişah fermanına göre Sultan Abdülaziz de bu doğrultuda bir karar vererek Mekteb-i Osmani'nin kapatılmasına hükmetmiştir. Çünkü bu masrafla bin beş yüz öğrenciye eğitim verilebilecektir. Kararın gerekçelerini sayan Padişaha göre de dillerini ve dinlerinin hakikatlerini bilmeyen küçük çocukların gönderilmeleri uygun değildir. Buradan mezun kişilerin de orada yeni baştan eğitime başlatılması doğru olmayacaktır. Bu sebeple Harbiye'de Fransa okullarının müfredatına uygun eğitim aldıktan ve dil öğrendikten sonra öğrenciler gönderilerek Fransa Harbiye'sine dahil olmalıdırlar. İki sene bu okulda okuduktan sonra bir sene alaylarda istihdam edilmeleriyle donanımlı subaylar yetiştirilebilir. Yine Tıbbiye mezunları da Fransa okul hastanelerinde staj yaparak eğitimlerini tamamlamalıdırlar. Bu şekilde Mekteb-i Osmani'ye gerek kalmayacaktır. Okul kapatıldığında orada bulunan öğrenciler de Fransa liselerine yerleştirilecektir.

Londra ve Berlin'e öğrenci gönderiminde de artık bu usule riayet edilecektir. Fakat Mülkiye öğrencileri için Osmanlı devleti'nde henüz tam bir ortaöğrenim yoktur. Bu sebeple bürokrat ihtiyacının karşılanması için bu alanda mezun öğrenci gönderilemeyecektir. Bu sebeple Padişah Mühendishanelerin ve Tıbbiye'nin idadiye sınıflarının birleştirilerek genel bir ortaöğrenim niteliğinde olmasını emretmiştir. Uzun vadede ise bütün yüksek okullar için temel eğitim verecek genel bir ortaöğrenim okulunun açılması için hazırlanılmasını istemiştir. Bunun için önerdiği yer Galatasaray kalesidir (BOA. İ.HR. nr 211/12192).

Padişahın açılmasını emrettiği okul, Galatasaray Lisesi 1868'de eğitim hayatına başlamıştır. Amaç öğrencilere yüksek okullara başlamadan önce ve

yurtdışına meslek tahsiline gitmeden önce genel bir temel eğitim verilmesidir. Okulun açılmasında Sadrazam Âli Paşa'nın ve Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın büyük emeği geçmiştir.

Böylece Mühendishanelerden, Harbiye'den, Tıbbiye'den giderek yurtdışında kendi alanında eğitim alan öğrencilerin dil ve temel eğitim eksikliklerini gidermek amacıyla açılan Mekteb-i Osmani tecrübesi sona ermiş ve onun yerine Osmanlı Devleti dahilinde bu eğitimi verecek okullar açılmaya başlanmıştır. Ayrıca Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye'nin müfredatı geliştirilerek yurtdışındaki emsallerine denk hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu yolla öğrencilerin yurtdışında sadece staj eğitimi olarak istenilen seviyeye gelmeleri amaçlanmıştır. Fakat halen sanayi ve bazı iş kollarında ve yine mülkiye bilimlerinde eğitim verecek yeterli okul yoktur. Bu tarihlerden itibaren bu alanlarda okullar açıldığını ve bu alanlardaki ihtiyaca binaen yurtdışına öğrenci gönderildiği görülmektedir. Ama bu gelişmeye geçmeden önce aynı tarihlerde ve daha öncesinde Paris'te açılmış olan diğer Osmanlı okullarından bahsetmek yerinde olacaktır.

2.2.2. Mısır Okulları ve Mekteb-i Muradyan

Mekteb-i Osmani'nin haricinde Osmanlı tebaasından Mısırlılar ve Ermeniler de Paris'te okul açmışlardır. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa Avrupa'ya öğrenci göndermeye 1813 yılında başlamıştır ve İtalya'nın Milano, Floransa ve Roma şehirlerine askerlik, harp gemileri inşası, matbaacılık, hendese ve diğer yeni teknikleri öğrenmeleri için öğrenci göndermiştir. 1813'ten 1925'e kadar Avrupa'ya kabileler halinde 28 öğrenci göndermiştir. Bu öğrencilerin gözetmenleri olarak bazı memurlar da Avrupa'ya gitmiştir. Sonra bahriye nazırı olarak görülen Osman Nureddin bunlardan birisi olarak ilk gidenler arasındadır (Ergin, 1940: 436-437). 1818'de özellikle gemi yapımı ve makine tekniği konusunda eğitim almaları için İngiltere'ye bir öğrenci kafilesi yola çıkarılmıştır.

1826'dan itibaren Mehmet Ali Paşa, Paris'e de öğrenci göndermeye başlamıştır. Tıp, madencilik, mülki idare, askerlik, denizcilik, makine, topçuluk, silah, istihkam, matbaa, litografya, kimya, cerrahi, anatomi, doğal tarih, botanik gibi

alanlarda tahsil görmeleri için 40 öğrenciyi Paris'e göndermiştir. Bunlardan 3'ü Mısır'a geri dönmüşse de 37'si tahsillerini tamamlamışlardır. Öğrencilerin 34'ü Müslüman, 3'ü Ermeni'dir (Ergin, 1940: 437). Paris'e öğrenci gönderilmeye başlanan yıl burada bir de okul açılmıştır. Mısır Okulu (Ecole Egyptienne) 1826–1835 yılları arasında Paris'teki Mısırlı öğrencilere eğitim vermiştir (Şişman, 2003: 4).

Mısır'dan toplam 291 öğrenci Paris'e gelmiştir. Bunun yaklaşık 130'u 1841 sonrasına denk düşmektedir. Bunların arasında üçü Mehmet Ali Paşa'nın oğlu, biri torunu olmak üzere dört prens vardır. İlk gönderilenlerden biri de Paşanın Fransızcadan Arapçaya, Arapçadan Fransızcaya tercümeler yapmasını istediği Şeyh Rufaa Efendidir. Rufaa Tahtavi, Ezher mezunudur ve orduda tabur imamıdır. 1826'da Paris'e gönderilen öğrencilerle birlikte, onlara nezaret etmek için gitmiştir (Ergin, 1940: 436-438). Tahtavi'nin Avrupa uygarlığını yazdığı *Rufaa Bey Risalesi* adıyla bilinen seyahatnamesi Osmanlı devlet adamları tarafından çok okunmuş ve etkili olmuştur. Bu kitapta Tahtavi anayasalardan bahsetmiştir ve Tunus ve Mısır'da Türkiye'dekinden önce yapılan anayasalar üzerinde etkili olmuştur (Berkes, 2003: 209). Mehmet Ali Paşa'nın gönderdiği öğrencilerin denetiminde çok sıkı olduğu ve her ay sonunda o ay içinde ne öğrendiklerine dair bir rapor istediği gibi Mısır'a döndüklerinde de onları imtihandan geçirdiği yine bu seyahatnamede ifade edilmektedir. Rufaa Efendi kendisi de imtihan heyetinin arasında ve Rus konsolosu da olduğu halde Mehmet Ali Paşa'nın huzurunda imtihan verdiğini yazmaktadır (Ergin, 1940: 439).

1844 yılında Paris'te bir Mısır okulunun daha açıldığı görülmektedir. Mısır Askeri Okulu (Ecole Militaire Egyptienne) 1849 yılına kadar eğitim vermiştir (Şişman, 2003: 4, 6). Bu okulda İstanbul'dan giden öğrenciler de tahsil görmüşlerdir. 1848 yılında henüz Paris'te Mekteb-i Osmani yoktur. Bu tarihte gönderilen 6 öğrencinin üçü Harbiye'ye, üçü de topçuluk ve mühendislik tahsili alacakları bir okula kaydedilecektir. Yalnız öncesinde hem dil eğitimi hem de temel bilimlerin eğitimini almak zorundadırlar. Küçük bir okula verilerek dil öğrenmeleri sağlanmıştır. Ardından hazırlık derslerini alacakları bir okul aranmıştır. Paris elçisi Süleyman Paşa'ya Mısır Askeri Okulu müdürü Stephan'ın yazdığı öneri mektubunda

Mısır okulunun yabancı öğrencileri yüksek okullara hazırlayacak kapasitede tek okul olduğu beyan edilmektedir. Süleyman Paşa Dersaadet'ten iznin çıkması üzerine Mısır valisinin kendi torunlarının ve Mısır eşrafının çocuklarının okuduğu bu okula İstanbul'dan giden altı Osmanlı öğrencisini kaydetmiştir.

Okul müdürü Stephan'a göre bu okulu özel kılan ders müfredatının Harbiye'ye ve topçu okullarına temel teşkil edecek maddeler içermesidir. Teorik ve pratik bilgileri içeren ders müfredatı iki kategoriden ibarettir.

Birinci kategoride bütün Fransız okullarında cari olan müfredat takip edilmektedir. Bunlar 11 maddedir:

1. Fransızca Dili
2. Genel Coğrafya (Diğer okullarda olmayan uygulamalı olma özelliği vardır)
3. Genel Tarih ve Doğu Devletleri Tarihi (Doğu devletlerinin tarihi başka okullarda görülmez)
4. Aritmetik
5. Cebir (Temel işlemleri, birinci ve ikinci derece eşitliklerin çözümlemesini ve Newton kuramını içerir)
6. Temel Geometri
7. Trigonometri
8. Statik
9. Temel Tasarı Geometri
10. Temel Fizik ve Kimya
11. Çizim Teorisi

İkinci kategoride ise çeşitli alet ve edevatı gerektirdiği için diğer okullarda olmayan ders müfredatı vardır. Bunlar ise 10 maddedir:

1. Tasarı Geometri (Gölge ve görüşe dair bazı uygulamalar ve geometri örneklerinin bir yüzeyde çözümlemesini içerir)

2. Makine Dersi
3. Topografya (Topografya aletlerinin kullanımı ve topografyanın zemin üzerinde uygulamasını içerir)
4. İstihkâmcılık (Hafif ve güçlü savunma usulleri ve bunların çizimlerini içerir)
5. Topçuluk (Hafif silahların tanımları ve kullanım usullerini, sütun inşasını, ordu köprülerinin dikilme usulünü ve inşalarını içerir)
6. Askeri Düzen Kuralları ve Ordu İdaresine Giriş
7. Savaş Tekniği
8. Piyade Talimlerinden Er, Bölük ve Orta Talimleri
9. Mimarlık (Harbiye Okulu için zorunlu değilse de topçu ve mühendislik okulları için lazımdır)
10. Temel Astronomi Kavramları (Topçu ve mühendislik okulları için zorunlu değilse de Harbiye okulu için lazımdır) (BOA. İ.HR. nr. 62/3039; Şişman, 2003: 4-5).

Mısır Askeri Okulu Ağustos 1849'da Abbas Paşa'nın emriyle kapatılmıştır. Tahsillerini tamamlayan öğrenciler müdür Stephan'la Mısır'a dönerken Paris'te kalanların başına önceden okulun muhasebecisi olan Lemercier getirilmiştir (Şişman, 2003: 6). Lemercier, Kasım 1860'da hem tahsile giden subayların eğitim almalarında yardımcı olduğu için hem Avusturyalı itibarlı bir tacire faydası dokunduğu için İstanbul hükümeti tarafından birer kıta mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 179/9881).

Paris'te açılan diğer bir Osmanlı okulu da Ermeni öğrencilerin tahsil gördüğü Mekteb-i Muradyan'dır. Daha önce Osmanlı Devletinin masraflarını karşılayarak gönderdiği öğrenciler arasında Ermeni çocukların da olduğuna değinilmişti. Ocak 1857'de Ermeni cemaatinden gelen talep üzerine Paris'teki Osmanlı tebaasından Ermeni öğrenciler için bir okul açılmıştır. Okulun masrafları Osmanlı Ermeni cemaati tarafından karşılanmıştır. Fakat Ermeni Patriğinden gelen talep üzerine okul

Paris Osmanlı elçiliği tarafından himaye edilmiştir ve okulda takip edilecek ders müfredatı ve okutulacak kitaplar Osmanlı Maarifi tarafından belirlenmiştir.

Okuldan önce oradaki Ermeni öğrencilerin ibadetlerini yapabilmeleri için Osmanlı Devleti tarafından bir ibadethane açılmıştır (BOA. İ.HR. nr. 139/7286). Öğrencilerin dinlerini öğrenmeleri ve ibadetlerini yapabilmeleri için maaşı Osmanlı Devleti tarafından verilerek bir de papaz gönderilmiştir. 1854 yılında Paris'teki Ermeni çocuklarına nezaret eden papazın kötü davranışlarıyla öğrenciye kötü örnek olması sebebiyle şikayet edildiğine dair yazışmadan usule dair ipuçları çıkarılabilir. Paris elçisi durumu Dersaadet'e yazdığında hükümet Ermeni Patrikhanesinden öğrenciye iyi örnek olacak bir papazın seçilmesini istemektedir ve Osmanlı Devleti de Patrikhanenin seçtiği papazı maaşını ödeyerek Paris'e göndermektedir (BOA. HR.MKT. nr. 94/7).

Okulun masrafları Osmanlı Ermeni cemaati tarafından karşılanırsa da bu Ermeni öğrenciler gerek ihtiyaçlarının karşılanması gerek elçilik tarafından himayeleri ve gerekse devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda eğitim almaları için yönlendirilmeleri noktasında diğer öğrencilerden farklı değillerdir. Bu sebeple devlet politikası olarak yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının konusu durumundadırlar. 1867 yılında devletin köprü ve yol yapımı mühendisi ihtiyacı doğduğunda Paris'te eğitim gören hazırlık sınıfındaki Ermeni çocukların diğer bazı çocuklarla birlikte bu alana yönlendirildikleri görülmektedir (BOA. HR.TO. nr. 494/91).

Ermeni çocuklar için bu okul açılmış olsa da Mekteb-i Osmani'ye gayrimüslim öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 211/12192). Anlaşılan o ki, Mekteb-i Muradyan Ermeni cemaatinin talebi üzerine açılmışsa da amaç, Ermeni çocukları diğerlerinden ayırmak değildir. Zira okulun öncesinde ve sonrasında devlet burslusu olarak Ermeni çocuklar gönderilmişler ve diğer okullarda devlet burslusu tahsil görmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, Mekteb-i Muradyan'da okuyan öğrencilerin durumunu da takip etmektedir. Okulun kurulduğu yılın sonlarına doğru, Eylül 1858'de öğrenciler imtihana tabi tutulmuştur. Paris elçisi Mehmed Bey bu imtihan hakkında İstanbul'a

bilgi vermektedir. Elçinin mektubuna okul öğrencilerinden birinin mektubu da iliştilmiştir. Öğrenci Padişaha hitaben yazdığı mektupta Paris'e öğrenci gönderme uygulamasının ne kadar isabetli bir karar olduğunu söyleyerek teşekkür etmektedir (BOA. İ.HR. nr. 147/7729). Söz konusu öğrenci mektubu Türkçe yazmıştır. Ermeni okulu kendi memleketlerinin diline, Türkçeye önem vermektedir. Ermeni çocuklarına Türkçe öğretmenliği yapan daha önce Mekteb-i Osmani'de de Türkçe öğretmeni olduğunu söylediğimiz Tahsin Efendi'dir (Şişman, 2004: 35). Mekteb-i Muradyan'da okutulan diğer dersler şunlardır: Hal ve gidiş, Din dersi, Ermeni dil ve Edebiyatı, İlm-i Belagat, Din-i Milli ve Yabancı Ülkeler Tarihi Kronolojisi, Fiziki-Siyasi Coğrafya, Fransız Dili ve Edebiyatı, İngiliz Dili, Aritmetik, Cebir, Geometri, Mekanik, Fizik, Tabiat Tarihi, Jeoloji, Felsefe, Hukuk, Ekonomi Politik, Muhasebe-Ticaret, Yazı, Resim-Yağlıboya, Müzik ve Beden (Şişman, 2003: 6).

1870 yılında Paris'in Almanlar tarafından kuşatılması sonucunda okulda bulunan kırk iki öğrenci zor durumda kalmıştır. Fakir Ermeni çocukları olan bu öğrencilerin İstanbul'a dönmek için yeterli paraları olmadığı için İstanbul hükümeti on bir bin frank vererek öğrencileri memleketlerine getirmiştir (BOA. İ.DH. nr. 621/43199).

Diğer taraftan Osmanlı Devletinde eğitim alanında reformlar devam etmektedir. Özellikle sanayi ve bazı iş kollarında ve yine mülkiye bilimlerinde eğitim verecek yüksek okullar açılmaya başlanmıştır. Buna paralel olarak bu alanlardaki ihtiyaca binaen yurtdışına öğrenci gönderildiği görülmektedir.

2.3. Osmanlı Yüksekokulları ve Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler

1845 yılında Sultan Abdülmecid yaptığı konuşmalardan birinde bilginin hem dini hem dünyevi alanda elzem olduğunu ve teknik ve doğa bilimlerinin gerekliliğini ifade etmiştir. Aynı konuşmada Padişah eğitim için ulema, bürokrat ve yüksek seviyeli askeri temsilcilerden oluşan geçici bir komisyon olarak Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın kurulduğunu ilan etmiştir. 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumi'ye dönüşen bu komisyonun hazırladığı rapor Sıbyan mekteplerinin yeniden

düzenlenmesi, Rüşdiye okullarının yaygınlaştırılması ve yüksekokul kurulması taslağını içermektedir (Sarıkaya, 1997: 58).

1851 yılında amacı ders kitapları hazırlamak ve bilimsel eserleri Türkçeye tercüme etmek olan Encümen-i Daniş kurulmuştur. Kurumun programını hazırlamaya Cevdet Paşa memur edilmiştir. Cevdet Paşa, bu kurumun fikir tartışmalarını geliştirmek, bilimsel araştırmaları teşvik etmek amacıyla kurulduğunu söylemiştir. İlim ve fenlerin tahsilini verecek bir yüksek okul açma fikri bu Encümen-i Daniş toplantılarında da işlenerek geliştirilmiştir (Berkes, 2003: 235).

Osmanlı Devleti modernleşme politikalarının bir uzantısı olarak eğitimde teknolojik gelişmeye zemin olabilecek okulların açılması için harekete geçmiştir. Daha önce askeri eğitimin içinden sağlanmaya çalışılan teknik ve mesleki eğitim sivil alana doğru genişlemeye başlamıştır. Devlet bürokratik uzmanlaşmaya, kamunun genişlemesine ve teknik gelişmeye paralel olarak bu alanlarda ihtiyaç duyduğu kadroyu temin edebilmek için yeni okullar açmış ve söz konusu alanlarda eğitim görmeleri amacıyla yurtdışına öğrenci göndermiştir. Zamanla hem mesleki okulların çeşitlendiği hem de öğrencilerin yurtdışında tahsilini aldıkları alanların genişlediği görülmektedir.

2.3.1. Yüksekokullar, Meslekî ve Teknik Okullar

1845 yılında kurulma kararı alınan Darülfünun'un açılışı 13 Ocak 1863 tarihinde gerçekleşmiştir. Açılışta daha önce Londra'da ve Paris'te eğitim aldığı görülen Kimyager Derviş Paşa bir konuşma yapmıştır. Fizik ve Kimya bilimlerinin gereği üzerinde durduktan sonra halka açık genel bir derste Fizik ve Kimyanın konularını, amaçlarını, havanın özelliklerini, elektrik kuvveti ve bazı Fizik konularını halkın anlayacağı bir dille anlatarak deneyler yapmıştır. Bu dersi yaklaşık beş yüz kişi izlerken sınıfa sığmayarak dışarıda kalanlar olmuştur. Derviş Paşa'nın Fizik derslerini takip edenler iki senenin sonunda imtihana tabi tutularak başarılı olanlara diploma verilmiştir (Akyüz, 1982: 147).

Gerek bu tarihte öğrencileri yüksek öğrenime hazırlayan yetkin ortaöğretim kurumlarının olmayışı ve gerekse Batı bilimlerine vakıf öğretmenlerin henüz

yetişmemiş olması Darülfünun'un açılmasını geciktirici sebepler olarak görülmektedir. Bu bağlamda Darülfünun'da okutulacak dersleri görmeleri için 1856 yılında iki hoca Paris'e gönderilmiştir. Bu amaç için seçilen Hoca Tahsin ile Selim Sabit Efendilerin diğer bir görevleri de Paris'te bulunan Müslüman öğrencilere dinlerini öğretmek, gayrimüslim öğrencilere ise Türkçe dersi vermektir. Birisi matematik bilimlerinde, diğeri doğa bilimlerinde tahsil görerek döndüklerinde Darülfünun'da ders vermeleri amaçlanmıştır (BOA. İ.HR. nr. 137/7068).

Hoca Tahsin ve Selim Sabit Efendiler 1862 yılında tahsilden dönmüşlerdir ve Maarif'te görevlendirilmişlerdir (BOA. A.MKT.NZD. nr. 422/37). Selim Sabit Efendi rüştiyelerin geliştirilmesi için muhtelif eserler yazmıştır (Ergin, 1940: 373). Batı tarzı sınıf usulünü ilk olarak Süleymaniye'de bir taş mektepte uygulamıştır (Ergin, 1940: 384). Hoca Tahsin Efendi ise 1869'da, okulun yeniden açılmasında müdür olmuştur.

1865 yılında Darülfünun, okul için yapılan binadan çıkarılarak bir konağa taşındıysa da aynı yıl büyük bir yangında 4000 kitapla birlikte yok olmuştur. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Darülfünun'un yeniden kurulması kararı yer almıştır. Bu yıl yeniden eğitime başlayan okul; Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk, Ulum-i Tabiiye ve Rıyaziye fakültelerini içermektedir (Akyüz, 1982: 147).

1869 yılı Osmanlı eğitim sistemi için bir dönüm noktasıdır. Modern eğitim sisteminin kuruluşu olarak ifade edilebilecek Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilanı bu yıla denk gelir. Bu nizamname Osmanlı eğitim politikasını bir sistem içerisinde toplayan ve örgütleyen ilk resmi nizamnamedir. Kaynağı muhtemelen Fransız Eğitim Bakanının sunduğu reform taslağıdır (Sarıkaya, 1997: 61). 1966 yılında Paris elçisinden gelen mektupta, ilişkide Fransız Eğitim Bakanının bir eğitim cemiyeti kurulmasına ilişkin teklifinin yer aldığı yazmaktadır (BOA. HT.TO. nr. 75/80).

Nizamname, Maarif nazırı Saffet Paşa'nın başkanlığında hayata geçmiştir. Saffet Paşa Paris'te tahsil görmüştür ve Türkçe, Arapça, Farsça, Latince, Fransızca, İngilizce bilmektedir. Paris'ten geldikten sonra Hariciye'de çalışmış, üç defa eğitim bakanı olmuş, hariciye bakanlığı ve sadrazamlık yapmıştır (Antel, 1940: 449).

Yurtdışına tahsile gönderilen öğrenciler artık devlet kadrolarında yer almaktadırlar ve reform çalışmalarında etkin olmaya başlamışlardır.

Diğer taraftan yurtdışından dönenlerden okullarda öğretmen olarak istifade olunmuş, modern bilimin yaygınlaşması sağlanmıştır. Mesela Küçük Tahir Bey matematik, Silivrili Ali Bey coğrafya, Ömer Fevzi Bey harita, tarama, hendese, geometri hocası olarak Harbiye’de göreve başlamışlardır (Ergin, 1940: 309). Dimitraki Balasiri ise Avrupa’da hikmet-i tabiiye (doğa bilimleri felsefesi) tahsili görmüş ve döndüğünde Tıbbiye’ye hoca olarak atanmıştır (BOA. A.MKT.NZD. nr. 7 /50).

Tanzimat döneminde yüksek okul olarak eskiden devralınan Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye de yenilenmiştir. 1846-47’de Mühendishane yeniden genişletilmiştir. 1846, 1850 ve 1855’te birçok mezunları Fransa’ya, İngiltere’ye, Avusturya’ya ve Almanya’ya gönderilmiştir (Berkes, 2003: 231). Okulların yeniden ıslah edilmesinde tahsillerini tamamlayıp Avrupa’dan gelenlerden istifade edilmiştir. Harbiye Mektebi’nin reformu sırasında Avrupa’da topografya ve strateji tahsili alan subaylar görevlendirilmiştir (BOA. A.MKT. nr. 30/64).

Darülfünun’un dışında ilk sivil yüksekokul 1859’da kurulan Mülkiye Mektebi olmuştur. Amacı kaymakamlık, müdürlük gibi idari görevler yapacak memurlar ve iyi yöneticiler yetiştirmektir. Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye ise sivil tıp okulu olarak 1867’de kurulmuştur. Mülkiye ve Tıbbiye mezunları mesleklerinin haricinde fikir ve siyaset alanında etkin olmuşlardır (Akyüz, 1982: 149).

Encümen-i Daniş’ten sonra yeni eğitim sistemini desteklemek amacıyla Beşiktaş İlmiye Cemiyeti, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Tercüme Cemiyeti de kurulmuştur (Sarıkaya, 1997: 59). Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin başındaki Münif Paşa tarafından 1862’de çıkarılan *Mecmuai Fünun*²⁴ adlı dergi ilk bilim dergisi olarak dikkat çekmektedir. Dergide felsefe, ekonomi ve hukuk konulu çağdaş Batı düşününü yansıtmaya amacını güden yazılar vardır (Berkes, 2003: 236). Tanzimat döneminde yeni açılan ve yenilenen yüksek okullar bünyesinde çıkan başka bilimsel yayınlar da vardır. Bu dönemde yenilenerek Mekteb-i Bahriye-i Şahane adını alan

²⁴ Mecmuai Fünun ve Mecmuai Ulum dergileri için bkz.: Aydın, 1995.

Mühendishane-i Bahri Hümayun bünyesinde kurulan matbaada 12 Kasım 1852’de basılan *Logaritme Cedavili* (Logaritma Cetvelleri) adlı eser bunlara örnek olarak zikredilebilir. Yine Mustafa Hilmi Paşa’nın *Hazine-i Fünun* dizisinden olmak üzere anorganik ve organik kimya bölümlerinin yer aldığı eseri *Fenn-i Kimya* 1871 yılında basılmıştır. Bu eserde Derviş Paşa ve Kırımlı Aziz Bey’in koymuş olduğu kimya terimleri kullanılmıştır. 1873 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane matbaasında basılan Hüseyin Remzi Bey’in eseri *İlm-i Hayvanat* (Zooloji) da başka bir örnektir. Hem askeri tıpta hem de sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de cerrahi hocası olan Mehmed Nuri Birgivi’nin Fransızcadan çevirdiği ve 1875 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane matbaasında basılan *İlm-i Emraz ve Seririyat-ı Cerrahiye* (Cilt Hastalıkları ve Cerrahi Kliniği) adlı eseri de bu bağlamda zikredilebilir (Dölen & Yıldırım, 2003: 13-15).

Bunların dışında teknik gelişmeye paralel olarak teknik ve mesleki okulların açıldığı görülmektedir. 1847’de Yeşilköy’de Ziraat Mektebi açılmıştır. Okulda Amerikalı, Fransız, Ermeni uzmanlar görevlendirilmiştir. (Akyüz, 1982: 149). Açılan Rüşdiyelere öğretmen ihtiyacı bir öğretmen okulu kurulmasını zorunlu kılmıştır. Mekatib-i Umumiye Nezaretinin başına getirilen, sonra birkaç kez maarif nazırlığı yapan Kemal Efendi’nin öncülüğüyle 1848’de ilk öğretmen okulu Darulmuallimin kurulmuştur (Akyüz, 1982: 154). 1857 yılında iki Fransız orman mühendisinin yönetiminde bir ormancılık kursu sonra da Orman Mektebi açılmıştır (Akyüz, 1982: 150). Aynı yıl açılan bir diğer okul Maadin (madenler) Mektebidir. 1860 yılında ise Telgraf Mektebi eğitim vermeye başlamıştır (Ergin, 1940: 490, 517). 1864’te özellikle devletin diplomasi ve tercüme işlerinde ihtiyaç duyduğu memurlara Fransızca, Rumca, Bulgarca öğretmek amacıyla bir Lisan Mektebi açılmıştır.

Sanayi okullarının tarihi ise 1848 yılına dayanmaktadır. Zeytinburnu’nda açılan ilk erkek sanayi okulunu Mithat Paşa’nın Rumeli’de vali iken Niş’te (1863), Rusçuk’ta (1864) ve Sofya’da Islahhane adıyla açtığı okullar takip etmiştir. Bunlar sadece kimsesiz çocukların eğitim gördükleri okullardır (Akyüz, 1982: 150). Daha sonra göreceğimiz üzere bu okullardan da yurtdışına öğrenci gönderilmiştir.

Bu okullardan biri de 1868 yılında Sultanahmet’te eski Kılıçhane binasında açılmıştır. Ders programlarında kuramsal derslerin haricinde günde kışın beş, yazın

altı saat olmak üzere uygulamalı dersler de vardır. Bu uygulamalı derslerde öğrenciler atölyelerde bilfiil çalışarak demircilik, dökmeçilik, makinecilik, mimarlık, marangozluk, terzilik, kunduracılık, mücellitlik öğrenmiştir. Kuramsal dersler de bu zanaatlar için gerekli bilgileri içermektedir.

Ayrıca 1859'da İstanbul'da açılan ilk kız rüşdiyesi Cevri Kalfa Mektebinde kadınlara mahsus sanayi dallarının okutulması kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda 1864'te Rusçuk'ta yetim kızlar için de ordunun dikim ihtiyaçlarını karşılamak üzere dikim atölyesi niteliğinde bir ıslahhane kurulurken 1869'da Yedikule'de yine dikimhane özelliğindeki Kız Sanayi Mektebi açılmıştır (Akyüz, 1982: 150).

Bunun yanında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde planlanan kadın öğretmen okulu 1870 yılında hayata geçirilmiştir. Darulmuallimin'in ders programına ek olarak Darulmuallimat'ta okutulan dersler arasında "tedbir-i menzil" (ev idaresi), dikiş ve nakış vardır (Akyüz, 1982: 158).

Kaptan ve Çarkçı Mektebi (1870), Müze Mektebi (1874) ve Eczacı Mektebi de (1879) Tanzimat döneminde açılan ve mesleki eğitim veren okullar olarak kayda değerdir (Ergin, 1940: 555, 592, 548).

Tanzimat eğitim siteminde meydana gelen bu gelişmeler şüphesiz imparatorluğun sanayi alanında yaptığı atılımlara paralel olarak gerçekleşmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı sanayindeki gelişme ve teknik eğitimin sivil alana genişleyerek çeşitlenmesi bu dönemde meydana gelmiştir. Aynı dönemin özel müteşebbislerinin de sanayide etkin olmaya başlaması söz konusu ise de konumuz gereği devletin Avrupa teknolojisini taşımak adına finanse ettiği teşebbüslerine kısaca değinilecektir.

Osmanlı Devleti Avrupa'daki gibi mekanize imalat metotlarını 1826'da tatbik etmeye başlamıştır. Bu metodun uygulanmaya başlandığı safhada Eyüp'te 1827'de bir iplik bükme ve Beykoz'da da bir tabakhane ve çizme fabrikası kurulmuştur. 1835'te elle yapılan başlıkların yerini alacak olan fes fabrikası açılmıştır. 1836'da Balkanlardaki İslimiye'de bir yün bükme ve yünlü kumaş dokuma fabrikası tesis edilmiştir. Tophane ve Dolmabahçe'deki top ve tüfek imalatında buharlı makinelerin kullanılmasına başlanmıştır.

1840–50 yılları arasında, diğ er bir sanayi programının uygulandığı safhada İstanbul’un Batısında bir demir dökümhanesi, torna ve tesviye, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersaneyi bir araya getiren bir ‘sanayi parkı’ inşa edilmiştir. Bu parkta daha önceden kurulan barut fabrikası da vardır. Balıkesir’de askeri ihtiyaçlar için y nl  kumaş imal eden fabrika kurulmuştur. Bağdat’ta yine barut fabrikası ve İzmit yakınlarında y nl  kumaş ve fes imal eden büyük bir fabrika vardır. Hereke’de İngiltere’den getirilen makineler ve işçilerle pamuklu kumaş dokuyan bir fabrika, 1840’ların sonunda saray için ipekli kumaş dokuyan bir fabrikaya çevrilmiştir.

Devlet Avrupa ve Anadolu’daki eyaletlerinde sentetik boya kaynakları arayarak ithalatı azaltma yoluna gitmiştir. Silahlı kuvvetler, sivil bürokrasi ve saray için üretim yapan fabrikaların bazıları devlet tarafından himaye edilmektedir. Devlet fabrikalarında 1850’lerde yaklaşık 5000 kadın, erkek, genç kız işçi çalışmaktadır (Quataert, 2006: 1011, 1012).

1848 yılında İzmit’te istihdam edilen Belçikalı bir işçinin şu sözleri sanayideki insan ihtiyacını gözler önüne sermektedir:

“İngiltere ve Fransa’nın en iyi makinelerine sahiptik. Gerekli olan y n n en iyisi Trieste yolu ile Saksonya’dan ve en iyi y n üreten ülkelerden ithal edilmekteydi. Onu işleyen ise biz Fransız ve Bel ikalılardık. Bütün bunları görüp de eğer ara sıra en zarif kumaş parçasını  ıkaramazsak pek garip olurdu. Siz buna Türk kumaşı diyemezsiniz; bu, Avrupa makinesiyle, Avrupa malzemesi kullanılarak becerikli Avrupalı elleriyle sadece Türkiye’de yapılmış bir kumaştır” (MacFarlane, 1850’den aktaran Clark, 2006: 510).

Belçikalı bu işçinin sözlerinde özellikle ürünlere Türk malî denemeyeceği konusunda abartı olduğunu kabul etsek bile gelişen sanayide eğitilmiş insana son derece ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti  ağın en gelişmiş teknolojisini imparatorluğun hizmetine sunabilmiştir ve fakat bu teknolojinin ithal olmasının bir sonucu olarak teknolojiyi kullanacak bilgiye sahip insan gücünden yoksundur. Çünkü bilgi, insanın toplumsal eyleminde ortaya çıkmaktadır. Batıda meydana gelen teknolojik gelişmede olduğu gibi teknik alet yapımı da insanın salt beden ve zihin özellikleri ile ilgili olmayıp o temel üzerinde yer alan toplumsal ilişkileri ile ilgilidir (Tuna, 2004: 198). Dolayısıyla bu asırda meydana gelen teknik gelişmenin bilgisinin de Batıda olması doğaldır. Osmanlı Devleti kendi dışında

meydana gelen bu gelişme karşısında teknolojiyi ithal etme yoluna giderken bilgisine ulaşmak için de yurtdışından insan getirme, Batılı bilginin öğretildiği modern okullar kurma ve bizzat Batıya öğrenci göndererek bilginin imparatorluğa aktarılmasını sağlama yolunu izlemiştir. Mesleki alanlarda öğrenci gönderme uygulaması, sivil yüksekokulların açılmaya başladığı 1845 yılı sonrasında yoğunluk kazanmıştır.

2.3.2. 1845'ten Sonra Gönderilenler

Tanzimat döneminde askeri okullardan Avrupa'da teknik eğitim alabilmeleri için öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Mühendishane-i Bahri Hümayun yenilenerek Heybeliada'ya taşınmıştır ve Mekteb-i Bahriye-i Şahane adıyla anılmaktadır. Bu okuldan 1847 yılında 18 bahriyeli daha önceki bahriyeli subaylar gibi İngiltere'ye gönderilmiştir. Öğrencilerle bizzat ilgilenen Lord Palmerston Londra elçisi Kalimaki Bey'e bu öğrencilerin gerek bahriye tahsili için alacakları dil ve matematik hazırlık dersleri ve gerekse tersanede görecekları uygulamalı dersler hakkında teferruatlı bilgi vermiştir (BOA. A.AMD nr. 33/45; İ.HR. nr. 40/1863).

Mühendishane-i Berri Hümayun'dan da öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. 1846–47 (1263) tarihinde bu okuldan 4 öğrenci Viyana'ya gönderilmiştir. Bunlar daha sonra binbaşılığa terfi eden Ahmed Emin Efendi, askeri okullar nazırı olacak Galib Efendi, topçu dairesi başkanı olacak Hüseyin Efendi ve yine daha sonra binbaşı olduğu görülen Ömer Efendi'dir (Mehmed Esad, 1312: 110).

Mekanik, kimya ve tophane için gerekli diğer bilimlerin tahsili için Fransa'ya 1851 yılında gönderilen beş öğrenci de Mühendishane-i Berri Hümayun'dan seçilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 30/23). Bu öğrenciler, demiryolları müdürü olacak olan Hayri Efendi, yüksek askeri teftiş komisyonu üyeliğine seçilecek olan Necip Efendi, Zabtiye nazırı olacak olan Hafız Ahmed Efendi, dönüşünde Mühendishanede topografya öğretmenliği yapacak olan Ahmed Efendi ve Tophane-i Amire'de mirlivalıkla görevlendirilecek Kamil Efendi'dir. 1854–55 (1271)'te Salim, Eşref, Galip, Mustafa, yine Mustafa, yine Eşref, Mehmed, Hamdi ve Rıfat isimli dokuz öğrenci daha Paris'e gitmiştir. Bunlardan Eşref vefat ederek orada defnedilmiştir (Mehmed Esad, 1312: 111-114). 1856'da ise aynı okuldan 10 öğrenci Paris, 5

öğrenci Prusya ve 8 öğrenci Londra'ya gönderilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 71/87). Fransa'ya giden 10 öğrenci; Hüsnü, Mustafa, Şükrü, Süleyman, İbrahim, Kadri, Cemil, Tahir, Arif ve İbrahim Efendidir. Bekir, Rauf, Hüseyin ve Tahir Efendi ise Berlin'e gönderilen öğrencilerdendir (Mehmed Esad, 1312: 120, 343). 1856'da Londra'ya gönderilen iki öğrenci de Rauf ve Agah Beylerdir. Bu iki öğrenci önce Paris'e gitmişler, Londra'daki okulları ayarlanıncaya kadar burada kalmışlardır. Temmuz ayından Ekim'e kadar Paris'te ikamet edip dil eğitimi aldıktan sonra Londra'ya geçmişlerdir. Burada da dil eğitimlerine devam etmişlerdir. Fakat Rauf Bey İngiltere'nin havasına alışamamış ve sağlığı bozulmuştur. Londra elçisi Kostaki Bey Rauf Bey'in Fransızca bilgisinin de olması sebebiyle İstanbul'a dönmesi yerine Paris'e naklini istemiştir. Böylece öğrencinin verdiği emek zayi olmamıştır. Rauf Bey Paris'e gitse de, bu iki öğrencinin isminin geçtiği belgelerden anlaşıldığına göre, bu yıl Mekteb-i Bahriye'den Londra'ya yeni öğrenciler gönderilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 71/80; İ.HR. nr. 133/6834; A.AMD. nr. 78/22).

Aynı yıl, 1856'da tüfek imalini ve tüfekhane yönetimini öğrenmek için seçilen öğrenciler Tüfekhane-i Amire müdürü kaymakam Rüstem Bey ile birlikte Paris'e gitmek için yola çıkmıştır (BOA. A.AMD. nr. 71/87). 1857 yılında Paris'te Mühendishane'den 56 öğrenci vardır. Aslında bunlardan 14'ü Londra, Berlin ve Viyana'ya naklolunacaklardır. Fakat kış mevsiminin ağır şartlarından dolayı bir süre Paris'te alıkonulurlar. Bunlara orada bulunan Rüstem Bey nezaret etmiştir. Öğrencilerden 32'si bir silah fabrikasında eğitim görmeye başlamıştır. (BOA. İ.HR. nr. 140/7316). 1856–57 (1273) tarihinde bu okulun kolağalarından Nuri Efendi ise Londra'da fabrikada uygulamalı ders gördükten sonra demiryolu öğretmenliği ofisine girmiştir (BOA. A.AMD. nr. 76/38).

Mühendishane'nin dışında Harbiye ve Tıbbiye'den de öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Örnek olarak 1848 yılında Paris'e giden 6 öğrenci gösterilebilir. Mekteb-i Harbiye mezunu olan bu öğrencilerin arasında Mustafa, Ahmed Muhtar, Mehmed Salim ve Tevfik vardır. Fransız okullarında eğitim görmeden önce Paris'te açılan Mısır Okulunda hazırlık okumuşlardır. Tevfik, Ahmed Muhtar ve Mustafa Efendilerin 1854 yılında İstanbul'a döndükleri ve terfi aldıkları anlaşılmaktadır (BOA. İ.HR. nr. 46/2161; A.MKT.UM. nr. 133/41; HR.MKT. nr. 89/77). Askeri

öğrencilerden Mustafa, Kadri ve Eşref ise Mekteb-i Osmani’de hazırlık eğitimi aldıktan sonra sınavda başarılı olarak 1864 yılında Fransa harp okuluna girmeye hak kazanmışlardır (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/369). Mekteb-i Tıbbiye’den mezun olan dört öğrenci 1846 yılında tıp tahsillerini tamamlamak için Viyana’ya gönderilmiştir (Berkes, 2003: 187). 1848’de Viyana’ya tahsile giden tıp öğrencilerinden eğitimlerini tamamlayarak memleketlerine dönenler olmuştur (BOA. İ.HR. nr. 46/2292). Tıbbiye’den Ömer Efendi 1850 yılında Paris’e gitmiştir. Mezun olduktan sonra tıp alanında yazdığı kitabıyla birlikte hükümete başvurarak kitabının basılmasını ve kendisinin Paris’e gönderilmesini istemiştir. Kitabı basılmaya değer görülmezken Fransızca bilmesinin Paris’teki tıp tahsilini kolaylaştıracağı gerekçesiyle Ömer Efendi’ye Paris yolu açılmıştır (BOA. A.AMD. nr. 25/96) Paris’te tıp tahsilini tamamlayan Teazet 1853 yılında İstanbul’a gelmiştir (BOA. İ.MVL. nr. 276/10742; A.AMD. nr. 46/2). 1859’da yine Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden Mehmed Saib Efendi ve Yorgi (BOA. İ.DH. nr. 434/28691; A.MKT.NZD. nr. 298/12), 1864 yılında ise Ahmed Efendi tıp tahsillerini tamamlamak üzere Paris’e gitmiştir. Fakat Ahmed Osmanlı tıbbiyesinden mezun olduktan sonra resme merak sarmış ve kendini bu yönde geliştirerek resim öğretmenliği yapmıştır. Paris’e de bu alanda uzmanlaşmak için gitmek istemiştir. Çizdiği tablolarıyla başvurduğu sadrazamlıkta beğeni kazanmış ve resim tahsili için İtalya’nın daha uygun olduğu düşünülse de Mekteb-i Osmani’nin masraflarını azaltacağı hesaba katılarak Paris’e gönderilmiştir (BOA. İ.DH. nr. 522/35547).

Bunların dışında mesleki ve teknik eğitim almaları için de öğrenciler gönderilmiştir. Ziraat tahsili için gönderilenler bu bağlamda zikre değerdir. Ziraat tahsili için Paris’e giden Ketmork üç senede eğitimini tamamlayarak 1846 yılında memleketine dönmüştür (BOA. HR.to. NR. 407/42). Harbiye öğrencilerinden olup 1864 yılı itibarıyla Paris’te tahsilde olan Ahmed, Tahir ve Emin Efendilerin ziraat alanındaki kabiliyetlerinin keşfedilmesiyle bu alanda eğitim almaya yönlendirildikleri görülmektedir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36). 1852 yılında 6 Ermeni çocuktan bir kısmı ziraat, bir kısmı ise ipek mancınığı tahsili için Paris’e gitmiştir. Bunlar; Agop, Karabet, Edşak, Maddius, Sarin ve Dikran’dır. Bu

öğrencilerle birlikte giden Mıgırdıç'ın ise masrafları kardeşi Ovanes tarafından karşılanmıştır (BOA. İ. MVL. nr. 258/9609; A.MKT.MVL. nr. 59/57).

Tahsil için öğrenci gönderilen bir diğer alan da madenciliktir. Maden okulunun kurulmasından önce, daha 1851 yılında altı öğrenci madencilik eğitimi için Paris ve Londra'ya gönderilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 29/11). 1857 yılında imparatorlukta keşfedilmiş ve yeni keşfedilecek madenlerin çıkarılması ve işlenmesi yönünde acil tedbirlerin alınması için bir komisyon kurulmuştur. 8 Şubat 1857 (13 Cemaziyelahir 1273) tarihli Komisyon raporunda bu amaca yönelik bir an önce yurtdışından maden mühendisleri getirilmesi kararı alındığı beyan edilmektedir. Rapora göre, kısa vadeli çözüm olarak yurtdışında tahsilde olan öğrenciler bu alana yönlendirilirken uzun vadede düzenli olarak özellikle madencilik eğitimi alması için öğrenci gönderilmesi kararı alınmıştır. Söz konusu komisyonun raporunda bu tarihte Londra ve Paris'te madencilik tahsili görmekte olan öğrencilerin isimleri de vardır. Bunlar, yaklaşık yedi yıl önce, 1267 (1850–51) tarihinde Londra'ya gönderilen 4. sınıf öğrencilerinden Asitaneli Hüsnü Efendi, 4. sınıf öğrencisi süvari öğrencisi Tophaneli Mahmud Efendi ve Paris'te eğitim gören 4. sınıf piyade öğrencisi Asitaneli Ferdi Efendi ile 4. sınıf süvari öğrencisi Tophaneli Aziz Efendi'dir. Yine yaklaşık üç yıl önce, 1271 (1854–55)'de Binbaşı Hüsnü Efendi ile birlikte Paris'e gönderilen 5. sınıf Harbiye öğrencisi mülazım Postacı İsmail, 4. sınıf Harbiye öğrencisi Asitaneli Edhem, yine 4. sınıf Harbiye öğrencisi Asitaneli Tahir, 4. sınıf süvari öğrencisi Bayzırlı Reha, 3. sınıf piyade öğrencisi Asitaneli Raşid, 3. sınıf süvari öğrencisi Sultanmehmetli Rıza, Fuad Paşa'nın oğlu 2. sınıf öğrencisi Binbaşı Kazım Bey, Tanzimat Meclisi azasından Rıfat Paşa'nın yeğeni Binbaşı Emin Bey, 1. sınıf öğrencisi Bebekli Fuad Efendi'dir (BOA. İ.HR. nr. 140/7316).

Osmanlı Devletinin ihtiyaca binaen yurtdışına öğrenci gönderdiği bir alan da resimdir. 1853 yılında bu alanda uzmana ihtiyaç duyulduğu için Fransa'da söz konusu alanda tahsil gören Ropen (BOA. A.MKT.UM. nr. 131/55) ve 1864 yılında Süleyman İstanbul'a çağırılmıştır (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36). Paris elçiliğinde baş tercüman olarak hizmet verirken ressamlık eğitimi de alan Rupert ise görev süresi bittiği için tahsilini tamamlayamamıştır. Bu sebeple 1853 yılında yağlı boya litografya olarak bu sanatın tahsilini devam ettirmesi için tekrar Paris'e

gönderilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 62/3039). Teknik ressamlar gemi inşası, basım gibi alanlarda istihdam edilmelerinin yanı sıra bunlara mimaride de ihtiyaç duyulmaktadır.

1856 yılında Paris'te bulunan Osmanlı tebaasından Atanas Koti isimli birinin İstanbul'a tavsiye mahiyetinde yazdığı dilekçeden Paris'e dülger ve doğramacıların gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu kişiye göre, mimar ve mühendislerin yanı sıra bu tür ara işlerin eğitimlerini alan uzmanların olması elzemdir. Ancak bu şekilde Avrupa'dakilere benzer güzel binalar inşa edilebilir. Bu amaca yönelik (kendisinin de içlerinde olmasını önerdiği) 25 öğrencinin Paris'e gönderilmesi yerinde olacaktır (BOA. HR.TO. nr. 423/53).

İmparatorlukta sanayinin gelişmesi köprü, geçit ve yol yapımında çalışacak mühendislere ihtiyaç doğurmuştur. Her ne kadar bu alanda elemanı temin edecek okullar açılmış olsa da bu okullar henüz mezun vermemişlerdir. Bu sebeple 1867 yılında özellikle köprü, geçit ve yol yapımında istihdam edilecek mühendislerin yetiştirilmesi için Ticaret ve Nafia Nezareti yurtdışındaki öğrencileri bu alana yönlendirmeyi teklif etmiştir. Bunun üzerine Paris'te eğitim gören 30 Ermeni öğrencinin mimarlık tahsili görmesi için Esad Bey'e gerekli talimat verilmiştir (BOA. HT.TO. 494/91).

Yeni kurulan Sanayi mekteplerinden de yurtdışına öğrenci gönderilmiştir. 1864 yılından itibaren kırk ikisi değişik dallarda tahsil ve staj için, elli biri çıraklık eğitimi görmek üzere toplam 93 öğrenci Paris'e gönderilmiştir (İhsanoğlu, 1998: 295). 1872 yılında yarısı Müslim ve diğer yarısı gayri Müslim olmak üzere Paris'e gönderilen 20 Mektebi Sanayi öğrencisi bunların arasında yer almıştır. Bu 20 öğrenci orada çeşitli sanayi kollarında tahsil görmüşlerdir (BOA. MF.MKT. nr. 6/76). Bu öğrencilerden tahsilini tamamlayarak dönenlerden 9'u bahriye sanayinde istihdam edilmiştir (BOA. MF.MKT. nr. 16/167). Yine aynı okullardan giderek Paris'ten Belçika'ya geçmiş ve Liège şehrinde tahsil görmüş olan Ahmed Şükrü ve makineci Fehmi Efendi 1875 yılında İstanbul'a dönmüşlerdir (BOA. MF.MKT. nr. 24/12). Sanayi Mektebinin başka bir öğrencisi Aziz de Paris'te tahsil gördükten sonra İstanbul'a dönmüş ve 1873 yılında gündüzleri mücellit olarak Matbaa-i Amire'de

çalışırken geceleri Sanayi Mektebi'nde ders vermeye başlamıştır (BOA. MF.MKT. nr. 16/38).

Bu dönemde tahsili için öğrenci gönderilen alanlardan biri de dericiliktir. 1863 yılında 6 kişi Paris'e dericilik sanatını öğrenmeleri üzere gönderilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 287/94). Zanaat tahsili görülen bir başka alan da saatçilik olmuştur. Yağcı Ahmed Dede 1847'de Paris'e gönderilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 41/9) ve saatçilik tahsilini tamamlayarak 1853 yılında memleketine dönmüştür (BOA. A.AMD. nr. 45/47).

1870 yılında Fransa'ya giden Hüsnü Efendi'nin tahsilini gördüğü fotoğrafçılık başka bir eğitim alanı olarak kendini göstermektedir (BOA. İ.HR. nr. 244/14524). Mektebi Sanayi öğrencilerinden Emin gittiği Paris'te başarılı olamayıp disiplin suçu olan Harstof ile birlikte geri gönderilse de eğitimini aldığı kunduracılık sanatı (BOA. MF.MKT nr. 18/128) Osmanlı Devletinin bu dönemde modern tanımlarıyla ihtiyaç duyduğu iş kollarından olmuştur. Mektebi Sanayiden giderek Paris'te eğitim görmüş diğer bir öğrenci de İstavri'dir. İstavri Paris'te alçı sanatını öğrenmiştir ve geldiğinde Müzehanede istihdam edilse de yeni açılan Müze Mektebi'ne naklolanması istenmiştir (BOA. MF.MKT. nr. 34/42).

Bu bölümde Tanzimat sürecinde eğitim alanında yapılan reformları, yeni açılan okulları ve bu durumla bağlantılı olarak gelişen yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının tarihî meydana geliş serüveninin genel bir resmi çizilmeye çalışıldı. Üçüncü bölümde öğrenci gönderme uygulamasının Osmanlı modernleşmesinde oturduğu yerin tespiti için uygulamanın kurumsal olarak mahiyeti, gönderilen öğrencilerin toplumsal profilleri, hangi merkezlerde hangi eğitimi aldıkları, bu öğrencilerin istihdamı ve 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'ne etkileri ile uygulamanın ne kadar verimli olduğunun çözümlemesi çabasında olunacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME UYGULAMASININ SİYASİ VE TOPLUMSAL ÇÖZÜMLEMESİ

3. YURTDIŞINA ÖĞRENCİ GÖNDERME UYGULAMASININ SİYASİ VE TOPLUMSAL ÇÖZÜMLEMESİ

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması, 18. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin siyasi gündemine giren ve yüzyılın sonuna doğru III. Selim ile birlikte kurumlaşma düzeyinde uygulanmaya başlanan Osmanlı modernleşmesi politikaları içinde ele alınmalıdır. 18. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin Batı karşısında askeri sahada alınan yenilgilere çözüm arayışı olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu sebeple yapılan yenilikler askeri sahada yoğunlaşmıştır. Yeniliklere model olan da bilim ve teknikte gelişme sağlayarak söz konusu yüzyılda siyasi ve askeri hegemonyasını dünya ölçeğinde hissettirmeye başlayan Avrupa'dır.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da kendi aleyhine meydana gelen gelişmeleri takip etmek, bilimsel ve teknolojik seviyeyi yakalayabilmek için bazı yollara başvurmuştur. Ordunun modernizasyonu bağlamında meydana gelen ilk reform çabaları olarak Avrupa'dan eğitilmiş subaylar getirilerek istihdam edilmiştir. Ordunun, Batı orduları modelinde yeniden düzenlenmesine ve özellikle üst düzey askerlerin Batılı bilgiyle yetiştirilmesine önem verilmiştir. Bu sebeple açılan ilk modern okullar askeri sahada eğitim verenlerdir. Mühendishaneler ordunun ihtiyacı olan eğitilmiş subayların temini için kurulmuştur. Bu okulları, diğer askeri okullar ve zamanla sivil alanlarda istihdam edilecek eğitilmiş kadronun eğitilmesi amacıyla diğer modern okullar takip etmiştir. Fakat “askeri eğitim” başlığı altında toplanan eğitim alanlarının çok çeşitlilik gösteriyor oluşu burada vurgulanması gereken bir husus olarak öne çıkmaktadır. Çünkü bu başlık altında tahsile giden öğrenciler ziraattan mimariye, madencilikten mühendisliğe farklı alanlarda eğitim görmüşlerdir. Dolayısıyla “ordu” nüvesinde başlayan modernleşme politikalarının aslında devletin bu çağda ihtiyaç duyduğu bütün alanlara yansıdığı hatırlanmalıdır.

19. yüzyılda yeni açılan modern okullarla Batılı bilgiye vakıf eğitmen ihtiyacı, acil çözüm bekleyen sorunlar arasına girmiştir. Temel eğitimi veren modern ortaöğretim okulları henüz olmadığı için bu okullara yükseköğrenime hazırlanmış öğrenciler gelemiyor ve istenilen donanımına sahip mezunlar verilemiyordu. Gerek

Batılı bilgiye vakıf eğitimci ihtiyacından dolayı ve gerekse okulların istenilen düzeyde mezunlar veremiyor oluşundan dolayı acil bir çözüm arayışı olarak yurtdışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Böylece devletin Batıyla girdiği yeni türden ilişkiler düzeyinde istihdamı elzem haline gelen yabancı dili iyi bilen memurlar, ordunun Batılı tarzda eğitim ve sevki için gerekli eğitimi almış subaylar ve uzun vadede devletin ihtiyaç duyduğu kadroyu yetiştirebilecek eğitimci modern bilginin anavatanı olan Avrupa’da gerekli eğitimi alacaklar ve modernleşme sürecini hızlandıracaklardır.

Modern bilgiyi ve teknik gelişmeyi öğrenebilmeleri için yurtdışına öğrenci gönderme yoluna gidilmiş ve bu öğrenciler memleketlerine döndüklerinde devletin modern organizasyonunda önemli görevler üstlenmiş olsalar da Osmanlı Devleti’nin modernleşme yolunda gerçekleştirdiği bütün reformların bu kadrolar tarafından üretildiği söylenemez. İmparatorluğun yüzyıllar içinde gelişmiş geleneksel eğitim müesseseleri ve bürokrat yetiştirme mekanizmaları vardır. Bu kurumlardan yetişmiş yetkin isimlerin modernleşmeye yön verecek katkılarda bulunduklarına da rastlanmaktadır. Daha önce III. Selim’in şehzadeliği döneminde Paris’e giden İshak Bey’le karıştırıldığından bahisle adı geçen Başhoca İshak Efendi bu duruma örnek olarak zikredilebilecek önemli bir isim olarak görünmektedir.

İshak Efendi bütün tahsilini İmparatorluk sınırlarında tamamlamıştır. Babasının vefatından sonra doğum yeri olan Yanya’dan geldiği İstanbul’da özel hocalardan matematik ve dil tahsili görmüştür. Türkçeden başka iyi derecede Farsça, Arapça, İbranice, Yunanca, Latince ve Fransızca bilmektedir. 1816 yılında Mühendishane-i Berri Hümayun’da riyaziye hocalığı yaparken bir süre Divan-ı Hümayun tercümanlığını da yürütmüştür. Daha sonra Mühendishanenin başhocalığına atanan İshak Efendi’nin yazdığı ve tercüme ettiği eserler Osmanlı Devleti’nde modern fen bilimlerinin gelişmesine büyük etki etmiştir. Dört ciltlik eseri *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye*; aritmetik, cebir, geometri, trigonometri, entegral, diferansiyel hesabı, fiziki mekanik, elektrik, kimya gibi bilimlere referans olmuştur ve bu bilimlerin gelişmesinde kilit görev üstlenmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1989: 225, 226).

Osmanlı modernleşmesinin öncelikli görülen askeri alandan başlaması gibi yurtdışına gönderilen ilk öğrenciler de bu alana yönlendirilmişlerdir. Yabancı dil eğitiminin de önemli olduğu görülse de ilk eğitim alanları askeri teknolojinin de dahil olduğu askeri bilimlerdir. Tanzimat’la birlikte teknik eğitim için sivil alanlar da gönderilmeye başlanmıştır. Eğitim sivil alana doğru genişlemiş olsa da Tanzimat döneminde (1839–1876) eğitiminin alınması istenen alanlardan temel kaygının Avrupa’da meydana gelen teknolojik gelişmeye vakıf olma ve bu gelişmenin arkasındaki bilimin öğrenilerek İmparatorluğun hizmetine sunulması olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun yurtdışına öğrenci gönderirkenki saikinin bir medeniyet arayışı olmadığı söylenebilir. Daha sonra bahsi gelince tekrar yer vereceğimiz, padişah ve bürokratların açıklamalarını içeren belgelerden²⁵ anlaşıldığına göre Osmanlılar kendi din, kültür ve dünya görüşlerinden şüphe duymamaktadırlar. Avrupa’da meydana gelen bilimsel ve teknik gelişmeye en hızlı şekilde vakıf olarak kendilerine mâl etmek istemektedirler. Osmanlı modernleşmesinde merkezi bir yeri olan yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun bu karakterinin, bu olgu üzerinden, Osmanlı modernleşmesinin de bir karakteri olduğunu söylemek mümkündür. Yurtdışına öğrenci gönderilirken bu uygulamanın verimliliği değerlendirilerek imparatorluk topraklarında açılacak modern okullarla öğrencilerin eğitilmesi yoluna gidilmek istenmesi (BOA. İ.HR. nr. 4/198), bilimsel ve teknolojik gelişmenin imparatorluk bünyesine katılarak geliştirilmek istenmesine yönelik gayrete işaret etmektedir.

3.1. Uygulamanın Kurumlaşma Aşamaları ve Usul

Daha önce örnekleri görülmüş olsa da yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması için 1830 yılı başlangıç olarak tespit edilmiştir. Zira bu tarihten itibaren Osmanlı modernleşmesinin yetişmiş insan ihtiyacını karşılama yollarından biri olarak bütün masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere yurtdışına öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Daha önce aileleri tarafından gönderilmeleri suretiyle veya elçilik ve elçilik maiyetindeki hizmetlerle ailesi Avrupa şehirlerinde olanlardan

²⁵ Bkz.: BOA. İ.HR. nr. 4/198; İ.HR. nr. 211/12192; İ.MF. nr. 3/1313 L-5; İ.HR. nr. 275/16721.

yurtdışında eğitim görenler olmuştur. Fakat bu sefer devlet kendi ihtiyaçlarına binaen öğrencileri seçerek belli bir eğitim alanına onları yönlendirmektedir. Orada bütün masraflarını karşıladığı gibi eğitim durumlarını takip etmekte ve döndüklerinde onları devletin idari ve bürokratik kademelerinde istihdam etmektedir.

Öğrenci gönderme uygulamasının yıllar geçtikçe zarar-yarar değerlendirmesi yapılarak zamanla bir usule bağlanması sağlanmıştır. Şu ana kadar yürütülen çalışmada arşiv belgelerinin arasında gönderilenlere ilişkin tam bir nizamnameye rastlanmamıştır. Belgenin aslında mevcut olması ama arşiv tarama sistemindeki belirsizlikten dolayı rastlanamamış olma ihtimali bir yana, bulunan belgeler üzerinden uygulamanın kurumlaşması ve nizam ve usule bağlanması yönünde geçirdiği aşamalar takip edilebilmektedir.

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması uzun yıllar devam eden bir devlet politikası olmuştur. Savaş döneminden sonra Cumhuriyet döneminde de uygulamanın devam ettiği görülmektedir.²⁶ 1914 yılında, savaşın hemen öncesinde olması hasebiyle belki Osmanlı Devleti tarafından son kez olarak öğrenci gönderileceği zaman gazetede ilan edilen yetkin nizamname yıllar içinde alınan yolu göstermektedir. Usul ve nizamda bu merhalenin başlangıcı olarak incelenen dönemde meydana gelen tecrübe şüphesiz gelişmeye temel ve kaynak olmuştur. Bu sebeple önce 1914 tarihli nizamname ele alınarak usul ve nizamın incelenilen dönemdeki gelişme çizgisi takip edilecektir.

Takvim-i Vekayi gazetesinin 6 Recep 1332 (31 Mayıs 1914) tarihli sayısında o tarihte yurtdışına eğitim için gönderilecek öğrencilere yönelik bir nizamname yer almaktadır. Geriye dönük bir okuma yapma imkanı veren bu nizamnamede gönderilecek öğrencilerin masraflarının yine devlet tarafından karşılandığı görülmektedir. Buna göre öğrencilerin bazı şartlara haiz olması gerekmektedir. Öğrenciler Osmanlı tebaasından olmalıdır, bir yüksek okuldan mezun olmalıdır, 18 yaşından küçük 25 yaştan büyük olmamalıdır, cinayet veya namus suçundan mahkum olmamış olmalıdır, müzmin bir hastalıkları ve eğitimlerine engel teşkil edecek bedensel özürleri olmamalıdır. Öğrenciler yarışma mahiyetinde düzenlenecek bir imtihanla seçilecektir. İmtihan tarihi gazetelerden ilan edilecektir. Yurtdışındaki

²⁶ Bu dönemde gönderilen öğrencilerle ilgili bir çalışma olarak bkz.: Şarman, 2005.

tahsil süresi 8 yıldır. Buna en fazla iki yıl dil tahsili eklenecektir. Öğrenciler eğitimleri süresince her yıl Maarif Nezaretine veya müfettişe sınav sonuçlarını gösterir bir belge gönderecektir.

3.1.1. Öğrencilerin Seçilme Usulleri

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması devlet tarafından başlatıldığı için öğrenciler de devlet kurumlarından devlet tarafından seçilmişlerdir. Araştırmanın konusunu oluşturan Tanzimat sürecinde bu kurumlar yeni açılan modern okullar ve reforma tabi tutulan ordu ve devlet bürolarıdır. Uygulama devlet politikası haline gelerek gönderilenler çoğaldıkça gitmek için dilekçeyle başvuranlar da olmuştur. Fakat bunlar da yine söz konusu kurumlara mensupturlar.

Uygulamanın başında öğrencilerin devlet kurumlarından seçilerek gönderiliyor oluşları; başka bir deyişle genele ilan edilerek seçilmiyor oluşları bu öğrencilerde aranan şartların ilan edilmemiş olmasını da açıklayıcıdır. Bu öğrenciler zaten bir devlet kurumunda eğitim görüyor veya çalışıyor olmakla Osmanlı vatandaşlarıdır ve devlet bunların genel özelliklerinin ve yine suç sabıkalılarının olup olmadığı bilgisine sahiptir. Bu sebeple ilk yıllarda gönderilen öğrencilerin daha sonraki yıllarda nizamnamede yer aldığı şekilde vatandaşlıklarının veya suç sabıkalılarının kovuşturulduğuna rastlanmamaktadır.

Öğrenci gönderilmeye başlandığı 1830 yılında yüksek öğrenim statüsünde modern eğitim veren üç okul vardır. Bunlardan Mekteb-i Tıbbiye henüz kurulmuştur (1827) ve mezun vermemiştir. Öğrencilerin modern bilimsel eğitim almak için yurtdışına gönderildikleri iki yüksek öğrenim kurumu Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mühendishane-i Bahri Hümayun'dur. Askeri sahada eğitim veren bu kurumlardan giden öğrenciler de yurtdışında askeri teknoloji eğitimi almışlardır. Özellikle Mühendishanelerden giden öğrencilerin mekanik, topçuluk, istihkam, gemi inşası, silah imali gibi askeri teknoloji alanında ve kimya, madencilik, denizcilik,

demiryolu inşası gibi alanlarda eğitim aldıkları görülmektedir²⁷. 1834 yılında kurulan Mekteb-i Harbiye de birçok öğrencinin gönderildiği bir eğitim kurumu olarak dikkat çekmektedir. Kuruluşundan dört yıl sonra Paris'te Harbiye öğrencileri vardır (BOA. C.MF. nr. 118/5892) ve özellikle Paris ve Viyana'ya Harbiye'den öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir²⁸. 1840 yılında 17 kişilik yeni bir öğrenci grubu yurtdışına gönderilmek üzere seçilip Padişah Abdülmecid'in onayına sunulurken yapılan açıklamalar bu tarihte öğrencilerin seçildiği eğitim kurumlarının hangileri olduğunu da bize göstermektedir. Bu belgeye göre bu tarihte yurtdışına gönderilecek öğrenciler; subaylardan, Tophane'den, Harbiye'den ve Mühendishanelerden seçilmişlerdir (BOA. İ.HR. nr. 4/198). 27 Ekim 1856 tarihli bir belgede ise bu kurumlara ek olarak öğrenci gönderilen merkezlerden olmak üzere ticarethanelerden ve devlet bürolarından bahsedilmektedir (BOA. İ.HR. nr. 137/7068).

Islahat Fermanından sonra, 1857 yılında Mühendishane ve Tophane'den de çok sayıda öğrenci gönderilmiştir. Bu kurumlardan seçilen 56 öğrenci Londra, Berlin ve Viyana'ya gönderildiler (BOA. İ.HR. nr. 140/7320). Tıbbiye'den ise 1840 yılı civarında başlanarak öğrenci gönderilmiştir. Tıbbiye'den ilk Avrupa'ya giden, okulun ilk mezunlarından olan Hekim İsmail Paşa'dır (Berkes, 2003: 234). Tıbbiye mezunlarının tıp tahsillerini tamamlamak için Viyana ve Paris'e gönderildikleri görülmektedir²⁹.

Yoğun olarak öğrenci gönderilen bir diğer eğitim kurumu da Mekteb-i Sanayi'dir. Islahane de denen bu okullara yetim ve kimsesiz çocuklar alınmaktaydı. İlk 1863 yılında Niş'te kurulan okulun 1868 yılında İstanbul'da şubesi açılmıştır (Akyüz, 1982: 150) ve 1872 yılında yarısı Müslüman ve yarısı gayrimüslim 20 öğrencisi çeşitli sanayi kollarında tahsil görmek üzere Paris'e gönderilmiştir (BOA. MF.MKT. nr. 6/76). Daha sonra da sanayinin farklı alanlarında eğitim almak için okuldan öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Sanayide çalışan işçilerin de işkollarında tahsil görmek üzere yurtdışına gönderildikleri olmuştur. Samako'daki dökümhaneden altı işçi 1838 yılında demir eritme ve kalıba dökme hususunda eğitim

²⁷ Bkz.: BOA. HAT. nr. 527/25932-C; A.AMD. nr. 30/23; A.AMD. nr. 33/45; A.AMD. nr. 71/87; A.AMD. nr. 76/38.

²⁸ Bkz.: BOA. C.MF. nr. 4/179; İ.HR. nr. 4/198.

²⁹ Bkz.: BOA. İ.HR. nr. 46/2292; A.AMD. nr. 25/96; İ.MVL. nr. 276/10742; A.AMD. nr. 46/2; İ.DH. nr. 434/28691; A.MKT.NZD. nr. 298/12; İ.DH. nr. 522/35547.

almak için İngiltere'ye gönderilmişlerdir (BOA. C.NF. nr. 1/6). Ancak bu dönemde mesleki gelişme bağlamında teorinin yanında alınan pratik eğitimin de öğrencilik olarak değerlendirildiği unutulmamalıdır. Bu sebeple dökümhaneden gidip orada demir dökümüyle ilgili eğitim alacak bu işçiler, yine Fransa'daki fabrikada tüfek imalini öğrenmeleri için gönderilen Mühendishane öğrencileri *öğrenci* olarak tanımlanmışlardır (BOA. İ.HR. nr. 140/7320). Nitekim daha çok usta-çırak ilişkisine dayalı bir eğitim kurumu olan Tophane'den gidenlerin de öğrenci sayılması bu algıdan kaynaklanmaktadır.

Orduda muvazzaf subay ve diğer üst düzey askerlerin yanında asker mühendislerin de yurtdışında eğitim almak için gönderildikleri görülmektedir. 1856–57 (1273) tarihinde mühendis kolağası Ressam Ahmed Efendi'nin Viyana'da tahsilini tamamlayarak gelmesi üzerine yine kolağalarından adaşı Ahmed Efendi aynı merkeze tahsile gönderilmiştir. Bu mühendislerin gönderilmesi hususuyla Tophane Müşiri ilgilenmektedir (BOA. A.AMD. nr. 77/33). 1940 tarihli Sultan Abdülmecid'e sunulduğu anlaşılan belgede yeni öğrenci grubunun seçilmesi sırasında sayılan kesimlerden biri de orduda muvazzaf subaylardır. 17 kişilik söz konusu öğrenci grubunun içinde 2 alay emini ve 1 yüzbaşı vardır. Aynı öğrencilerin arasında 1 tane de Tercüme Odası memuru vardır (BOA. İ.HR. nr. 4/198). Devlet bürolarından gönderilen tek örnek de bu değildir. Tercüme Odası'ndan, Babıâli Kalemi'nden, Hariciye Mektubi Kalemi'nden, Maliye Mektubi Kalemi'nden, Dahiliye Kalemi'nden³⁰ de memurlar yurtdışında dil tahsili ve temel bilimlerin tahsili için gönderilmişlerdir³¹.

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının 1830 yılında başlayarak yıllarca süren bir devlet politikası haline gelmesiyle devlet kurumlarından seçilen öğrencilerin haricinde dilekçeyle gitmek isteyenlerin talepleri de kabul görmüştür. Bu bağlamda zikredeceğimiz örneklerden en erkeni 1847 tarihlidir. 21 yaşındaki dilekçe sahibi tıp, felsefe ve astronomi gibi ilimlere kabiliyeti olduğundan bahisle bu ilimleri burada tahsil edeceği hocaların ehliyetlerinden şüphe duymaktadır ve “ilim Çin'de de olsa öğreniniz” Hadisi Şerifini de gerekçe göstererek tahsil için yurtdışına

³⁰ Bkz.: BOA. A.AMD. nr. 7/58; İ.HR. nr. 154/8143; A.AMD. nr. 79/64; İ.HR. nr. 150/7917; İ.HR. nr. 322/20766.

³¹ Öğrencilerin gönderildikleri kurumlar için bkz.: Grafik 1.

giden öğrencilerin arasına katılmak istemektedir. Kendisi bunu karşılayacak maddi güce sahip olmadığı için devlet burslusu olarak gidenlere sunulan imkanlardan faydalanmak istemektedir. Padişah tarafından talebi kabul edilen idealist genç, 1847 yılında yurtdışına giden öğrenciler arasında yer alacaktır (BOA. İ.HR. nr. 39/1844).

Yurtdışında eğitim görmek için dilekçeyle başvuran bir diğer öğrenci de Heybeliada'da Rum Okulu öğrencisi Tırnovalı Agasangilos'tur. Bu öğrencinin yurtdışına gitmek için gösterdiği gerekçe ise bir hayli ilginçtir. Agasangilos, Heybeliada'daki Mektebi Bahriye-i Şahane'nin (eski adıyla Mühendishane-i Bahri Hümayun) başhocasına gelerek okuduğu okulun başhocasını Kifalonyalı Dipaltos'un Ruslara ait bir kitapçığı bastırarak okul öğrencilerine okuttuğu ve Viyana, Turhal, Tırnova'da dağıttığı yönünde şikayette bulunur. Söz konusu kitapçık Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın aleyhinde bilgiler içermektedir. Bu şikayetten sonra Agasangilos mensubu olduğu Rum cemaati içinde güvenliğinin kalmadığını söyleyerek 1855 yılında yurtdışına tahsil için gönderilme talebinde bulunmuştur. Hariciye Nezareti isteğini uygun bulmuş ve 300 frank ve 7000 kuruş harcırah vererek bu öğrenciyi eğitim için yurtdışına göndermiştir (BOA. İ.HR. nr. 126/6339).

Bu örneklerdeki kadar özel sebepleri olmasa da dilekçe vererek yurtdışına giden başka öğrenciler de vardır. Bunların içinde en meşhuru şüphesiz Şinasi'dir. Şinasi, henüz başladığı Fransızca tahsilini tamamlayabilmek için Fransa'ya gitme talebinde bulunmuştur. Fakat tahsili süresince hasta annesinin geçiminin de sağlanmasını istemiştir. Padişah, tahsil gibi faydalı bir yola girdiği için Şinasi'nin bu talebini kabul ederek kendisini Paris'e gönderirken hasta annesine de 300 kuruş maaş tahsis edilmesine karar vermiştir (BOA. İ.HR. nr. 50/2384). Bunların dışında 1850 yılında Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi Ahmet Efendi bir Avrupa şehrine (BOA. A.MKT.NZD. nr. 7/50), 1857 yılında Maliye Mektubi Kalemi'nden Münir Efendi ise Viyana'ya gönderilmelerini talep eden dilekçeler vermişlerdir (BOA. İ.HR. nr. 150/7917).

Bu dilekçelerden yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının belli bir toplum kesimine mahsus olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda uygulamanın zamanla kurumlaştığını ve cazip hale geldiğini de söyleyebiliriz. Ancak anlaşılan o ki, asıl olan öğrencilerin belirlenen ihtiyaç üzerine ilgili kurumdan seçilmesi ve toplu halde

gönderilmeleridir. Nitekim Mart 1857’de askeri öğrencilerden Ahmed Efendi’nin eğitim için Paris’e gitme talebi değerlendirilirken tek başına bir öğrencinin gönderilmesinin zor olacağı ifade edilmektedir. Ayrıca münferit başvurular kabul edilirse, öğrencilerin çoğu zaten yurtdışında eğitim görmeye hevesli oldukları için, ardından birçok başvuru olacağından endişe duyulmuştur (BOA. A.MKT.NZD. nr. 215/63).

Şüphesiz bu cazibe Osmanlı Devleti’nde Batılı bilginin ve Batı biliminin cazibesine paralel olarak artmaktadır. Tanzimat’ta modern okulların adedi çoğalmış ve çeşitlenmiştir ve sivil alanda orta dereceli ve yüksek eğitim veren okullar açılmıştır. İlk gönderilen öğrenciler yüksek okullardan seçilmiştir. Orta öğrenim okullarından başvurular önceleri reddedilmiş (BOA. A.MKT.NZD. nr. 215/63) 1864 yılında ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır (BOA. A.MKT.MHM. nr. 297/45). Fakat geçen zaman içinde öğrencilerin geç yaşta gitmelerinin sakıncaları ortaya çıkmaya başlamıştır. 1851 yılında Paris elçisi Kemal Bey gönderdiği raporda yaşları geçkin öğrencilerin üç senede yapılacak tahsili beş senede gerçekleştiremediklerini ve hal ve tavırlarıyla diğer öğrencilere kötü örnek olduklarını söylemiştir (BOA. İ.HR. nr. 75/3658). Geç yaşta yurtdışına gönderilmelerinde görülen bir mahzur da bu öğrencilerin daha önce okudukları okulların esnek düzenine alışmış olmaları dolayısıyla üzerlerinde disiplin kurmanın zorlaşmış olmasıdır. 25 Ağustos 1863 tarihli Fransız Maarifi’nden gelen raporda bu gerekçeyle Mekteb-i Osmani’ye gönderilecek öğrencilerin 15–16 yaşlarını geçmemiş olmaları gerektiği hatırlatılmıştır (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36).

Öğrencilerin gönderilme yaşları konusunda en ayrıntılı değerlendirmeyi Mekteb-i Osmani müdürü Esad Bey’in yaptığı görülmektedir. Ona göre geç yaşta, yüksek okul mezunu olarak gönderilmelerindeki mahzur, bu öğrencilerin özellikle dil eğitimi sırasında küçük yaşta öğrencilerle aynı sınıflarda eğitim görürken zorlanmaları ve küçük öğrencilerle oturup kalkmadıkları için dil öğrenememeleridir. Bu öğrenciler aynı zamanda yıllar süren öğrencilikten sonra bıkkınlık yaşayabilmektedirler ve bu sebeple ders düzenine uyum sağlayamamaktadırlar. Ayrıca yaşları geçkin oldukları için heva ve heveslerine uymakta ve derslerini ihmal etmektedirler. Diğer taraftan küçük yaşta gittiklerinde heva ve heveslerine uyma

ihtimalleri olmamakla birlikte kendi örf ve adetlerinden uzak bir ortamda yetişmelerinin getireceği bir yabancılaşma söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda kendi memleketlerinde tam bir eğitim almadan gittikleri için Türkçe dilleri de zayıf olacaktır. Esad Bey iki durumun da mahzurlarını karşılaştırdıktan sonra en az zararlısının küçük yaşta gönderilmeleri olduğuna kanaat getirmiştir. Küçük yaşta gönderildiklerinde meydana gelecek yabancılaşma durumunun ve ana dillerindeki zayıflığın dönmelerinden sonra birkaç aylık eğitimle giderilebileceğini düşünmüştür (BOA. İ.HR. nr. 211/12192).

Öğrencilerin küçük yaşta gönderilmesiyle kendi din, örf ve adetlerini öğrenmeden yabancı kültürüyle yetişmeleri konusundaki endişesinde Esad Bey yalnız değildir. Prusya'daki Osmanlı elçisinin 1852 yılında Berlin'e gönderilecek öğrenciler için önerilerinde de söz konusu endişe hissedilmektedir. Elçi, öğrencilerin dini eğitim aldıktan sonra gönderilmeleri gerektiğini ifade ederken Berlin'e tahsile giden Ali Efendi'nin böyle bir eğitim almış olması ve yine gelmeden Arapça ve Farsça öğrenmiş olmasının orada diğer bilimlerin eğitimini almasında bir alt yapı oluşturduğundan ve böyle bir eğitimin kendisine öğrenme kabiliyeti, yatkınlık ve yetenek kattığı için oradaki eğitiminde de daha başarılı olduğundan söz etmektedir. Elçiye göre, öğrencilerin gelmeden önce dini eğitim almış olmaları yurtdışındaki başarılarında da etkili olmaktadır (BOA. A.M. nr. 10/12).

Bu örnekte olduğu gibi yurtdışına erken yaşta gönderilmelerinin sakıncalı görünmesindeki temel kaygı, çocukların kendi dinlerini, dillerini, örf ve adetlerini öğrenmeden yabancı bir kültürde yetişmelerinin doğuracağı yabancılaşmadır. Bu kaygı, Macarların 4 ila 10 yaşları arasındaki 7'si erkek 6'sı kız 13 çocuğu eğitim için istemeleri üzerine sadrazam ve padişahın bu talebi reddederken ifade ettikleri gerekçelerde de içkindir. Sadrazam kızların tesettür zorunluluğunun orada onları zor durumda bırakacağı için gönderilmemelerini, erkek çocukların da bir din hocası eşliğinde gönderilmelerini tavsiye ederken Padişah, daha kendi memleketlerinin terbiyesini almamış bu yaştaki çocukların gönderilmelerini kesinlikle sakıncalı bulmaktadır. Padişaha göre, bu yaşta giderlerse belki milli ahlaklarını, dillerini kaybederler ve oranın ahlakıyla yetişirler. Bu sebeple bu çocukların yerine Türkçe

okuyup yazmayı öğrenmiş, kendi milliyetini takdir edebilecek yaşa gelmiş çocukların gönderilmesini emretmiştir (BOA. İ.HR. nr. 275/16721).

Bu kaygıların yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasında zamanla yüksek okul mezunu öğrencilerin gönderilmesinin usul olarak benimsenmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Nihayet 1914 tarihinde yurtdışına gönderilecek öğrencilere dair ilan edilen nizamnamede öğrencilerin 18 ila 25 yaş arasında ve yüksek okul mezunu olmaları şart koşulmaktadır. İmparatorluk topraklarında modern yüksek okulların açılmasına hız verilirken gönderilecek öğrencilerin de bu okulların mezunlarından olmasına dikkat edilmeye başlanmıştır. İmparatorluk sınırlarında açılan modern bilim eğitimi veren okullarda daha az masrafla daha çok öğrenci yetiştirileceği kanısı da bu kararın verilmesinde etkin olmuştur. Modern okulların açılıp mezun verme sürecinde yaşanan deneyimin böyle bir karar verilmesinde etkin olduğu görünmektedir. Fakat öğrenciler buradaki okullardan mezun olduktan sonra da hem eğitimlerini tamamlayıcı olması için hem alanlarında pratik eğitim almaları için yurtdışına gönderilmeye devam edilmiştir. Yabancı dili iyi öğrenmiş yüksek okul mezunlarının yurtdışında kendi alanlarında tamamlayıcı bir eğitim almaları ve çalışma alanlarını görerek staj yapmaları hedef haline gelmeye başlamıştır (BOA. İ.HR. nr. 211/12192). Batı modelinde modern okulların açılmasından ve yurtdışında eğitimin mesleki uygulamalara vakıf olmaları amacına yönelmesinden de anlaşıldığı gibi yurtdışına öğrenci gönderilirken Avrupa bilim ve tekniğinin bir an önce öğrenilerek Osmanlı Devleti'nde memleketin kendi dünya görüşünden, değerlerinden beslenen bir eğitim sisteminin kurulması amaçlanmıştır.

3.1.2. Öğrencilerin Toplumsal Profilleri

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin, uygulamanın devlet politikası haline geldiği 1830 yılından Tanzimat sürecinin sonu olarak 1876 yılına kadar olan süreçte açılan modern okullardan ve reforma tabi tutulan ordu ile devlet bürolarından seçildikleri görülmüştü. Dolayısıyla öğrencilerin ait oldukları toplumsal kesim bu okulların, devlet memurlarının ve ordu mensuplarının ait olduğu toplumsal kesimdir.

19. yüzyılla birlikte Osmanlı devlet kurumları modernleşmeye tabi tutulsa ve yeni modern kurumlar kurulsa da; bu, tabîî ki geleneksel uygulamaların keskin bir çizgiyle sona erdiği ve geleneksel ilmî birikimin tamamen rafa kaldırıldığı anlamına gelmeyecektir. Bilakis daha önce Başhoca İshak Efendi örneğinde de gördüğümüz gibi modern kurumların haricinde yetişen ilim adamlarının modern bilimin taşınmasında önemli rolleri olmuştur. Bu ilim adamları modern okullarda da eğitim vermişlerdir. Bunlar daha çok teorik derslerin eğitimini üstlenirken yabancı uzmanlar uygulamalı dersleri yaptırmışlardır (Uzunçarşılı, 1984'ten aktaran Doğan, 1998: 28). Mühendishane-i Berri Hümayun'un kütüphanesinde bulunan kitap ve mühendislik aletlerinin bir kısmı klasik İslam kültürüne ait, bir kısmı da Avrupa kaynaklı eser ve aletlerdir. Kullanılan kaynaklar Arapça, Osmanlıca ve Avrupa dillerinde eserlerdir. Vurgulanması gereken bir nokta ise, bu kitapların Mühendishane'ye Enderun ve Hazine-i Hümayun'dan verilmiş olmasıdır (Doğan, 1998: 28).

Gönderilen öğrencilerin seçildiği yerler olarak modern okullarda meydana gelen bu durum modern bir olgu olarak yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasında da meydana gelmiştir. Osmanlı geleneksel reflekslerinin ve aynı zamanda modern yönelimlerin uygulamaya yön verici olduğu söylenebilir.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde özellikle Sultan Fatih'ten itibaren uygulanan "cemaat sistemi"nde fethedilen bölgelerde din, dil, ırk farkı gözetmeksizin halklara kendi kendilerini yönetme hakkı tanınmıştır. İslam'daki "ümme" anlayışına dayanan bu sisteme göre Müslüman olmayan unsurların kilise teşkilatı ve eğitim kurumlarının yönetimi de cemaat liderlerine bırakılmıştır (Küçük, 2006: 393-394). Cemaatlerin kendi içlerinde kendi hukuklarını uygulamalarının ötesinde Osmanlı Devleti farklı din ve ırktan toplulukların İslam kültür ve medeniyeti çerçevesinde varlıklarını korumuş ve haklarını gözetmiştir. Her cemaat kendi eğitim kurumlarında kendi değerlerini referans alarak eğitimlerini gerçekleştirmiştir. Bu anlayışın yansıması olarak Müslüman olmayan unsurlara ve farklı ırklara yurtdışında eğitim yolunun baştan beri açık olduğu gözlenmektedir³².

³² Bkz.: BOA. C.MF. nr. 51/2534; HAT. nr. 1238/48162-O; HAT. nr. 1239/48202-A; HAT. nr. 588/28894.

Tanzimat'la birlikte yeni açılan modern okullar kapılarını Müslüman olmayan unsurlara da açmıştır (Akyüz, 1982: 152). 1856 yılından itibaren ise bu unsurların orduya ve idarenin bütün şubelerine kabul edilme kararı alınmıştır. Buna göre orduda miralay rütbesine, memuriyetliklerde ise birinci sınıfa kadar çıkabileceklerdir (Küçük, 2006: 398). Böylece geleneksel yapının kırılmasına ve yeni açılan kurumlarda bütün unsurların birlikte eğitim görmeye başladıklarına tanık olunmuştur.

Gayrimüslimlerden zengin aileler daha öncesinden çocuklarını yurtdışında eğitime göndermektedir. Devlet politikası haline gelmesiyle de gayrimüslim çocuklar da uygulamanın içinde yer almaya başlamıştır. 1830 yılında başlayan uygulamanın ilk gönderilenleri arasında gayrimüslim öğrenci görünmese de bunun farklı kanallarda eğitim görmeleri, Osmanlı modern okullarına Tanzimat ile birlikte dahil olmaları ve bu ilk gönderilen öğrencilerin ise söz konusu okullardan seçilmiş olmaları sebebiyle olduğu düşünülebilir. Fakat daha Tanzimat ilan edilmeden masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere yurtdışında eğitim gören gayrimüslim öğrenciler vardır³³. 1837 yılında Paris'e gönderilen Blacque (Şişman, 2004: 9; BOA. C.MF. nr. 51/2534), 1839 yılı Mart ayında Londra'ya gönderilen Arakel (BOA. HAT. nr. 588/28894), aynı yılın Mayıs ayında Paris'te oldukları anlaşılan tıp tahsili gören Serandi ve askeri eğitim alan Dağralı, Kaspar (BOA. HAT. nr. 1239/48202-A) ve yine 1839 yılının Haziran ayında Paris'te oldukları anlaşılan mühendislik ve tıp tahsili gören Solipe, Boğos ve Mihail (BOA. HAT. nr. 1238/48162-O) ilk örnekleri oluşturmaktadırlar. Tanzimat'tan sonra ise sayıları artarak gönderilmeye devam edilmişlerdir. 1857 yılında Ermeni cemaatinden gelen talep üzerine masrafları cemaat tarafından karşılanmak üzere fakir Ermeni çocukların gönderildiği bir okul açılmış olsa da (BOA. İ.HR. nr. 139/7286) Mekteb-i Osmani'ye gayrimüslim öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir³⁴ (BOA. İ.HR. nr. 211/12192).

Dinî ve etnik çeşitliliğin yanında farklı sosyal sınıflardan da yurtdışına öğrenci gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerin toplumsal profili saray çevresinden

³³ Gayrimüslim öğrencilerin gönderilişlerinin Tanzimat sonrasında olduğu söylene de (Bkz.: İhsanoğlu, 1992: 374) ulaştığımız arşiv belgeleri Tanzimat'tan hemen önce de gayrimüslim öğrencilerin yurtdışında eğitim masraflarının devlet tarafından karşılandığını göstermektedir.

³⁴ İncelenen dönemde yurtdışına gönderilen öğrencilerde Müslüman ve gayrimüslim öğrenci oranı için bkz.: Grafik 2.

yetim çocuklara kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Etnik, dini ve sosyal aidiyetleri ne olursa olsun yurtdışına öğrenci göndermedeki öncelik, devletin modernleşme sürecinde ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmektir ve gönderilen öğrenciler de memleketlerine döndüklerinde bu amaca yönelik çeşitli devlet kademelerinde istihdam edilmiştir.

Sultan II. Abdülhamit kendi çocuklarının ve diğer hanedan çocuklarının fotoğraflarını içeren bir albümü 20 Ağustos 1878 tarihinde İngiltere kraliçesine göndermiştir ve bu çocukları İngiltere'ye tahsile göndereceğini haber vermiştir. Çocukların deniz bilimleri ve askeri bilimler eğitimi almaları için İngiliz Bahriye ve Topçu okullarına yerleştirilmesini istemiştir (BOA. Y.PRK.NMH. nr. 1/33). Bu, hanedan çocuklarının yurtdışında eğitim almasına yönelik tespit ettiğimiz ilk teşebbüstür. Teşebbüsün gerçekleştiğine dair bir belgeyle karşılaşmasak da hanedan çocuklarını içeren talebin kendisi yurtdışında tahsil görmeye yüklenen anlama dair ipuçları vermektedir. Bu talep uygulamanın başlamasından 48 yıl sonra meydana gelmiştir. Bu sürede dört padişahın saltanat devresi geride kalmıştır. Bu sebeple uygulamanın hanedan üyelerini içine almasının geç bir tarihte gerçekleştiği söylenebilir. Diğer taraftan hanedan çocuklarının bile eğitim için yurtdışına gönderilmesinin düşünülmesi uygulamanın zamanla kazandığı cazibeyi ve Osmanlı devlet adamları için önemini gösterir mahiyettedir. Osmanlı modernleşmesi için modern bilimlerin öğrenilmesi ve yurtdışında alınan eğitim önemli bir rol oynamaktadır.

Hanedan çocukları gibi üst düzey bürokratların çocukları da gönderilenler arasında belli bir yekun tutmaktadır. Tanzimat döneminin ünlü siyasi simalarından ve daha sonra sadrazamlık da yapacak olan Fuad Paşa'nın oğlu da yurtdışına gönderilen öğrenciler kervanına katılmıştır. Fuad Paşa'nın oğlu Binbaşı Kazım Bey 1857 yılında Paris'te ikinci eğitim yılındayken madencilik tahsiline yönlendirilen askeri öğrenciler arasındadır. Madencilğe yönlendirilen bu askeri öğrencilerin arasında olan Binbaşı Emin Bey de başka bir üst düzey bürokratin yakını olarak dikkat çekmektedir. Emin Bey de Tanzimat Meclisi azası Rıfat Paşa'nın kız kardeşinin oğludur (BOA. İ.HR. nr. 140/7316).

Yakınları yurtdışına gönderilen bürokratlar arasında bir de serdariekrem vardır. Söz konusu serdariekrem Ömer Lütfi Paşa'dır (BOA. İ.HR. nr. 109/5349). Yeğeni Ömer Bey 1855 yılında Paris'e gönderilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 53/97). Serdariekremin kendisi tahsilini Avusturya İmparatorluğu Harp Akademisi'nde tamamlamıştır. Macar-Hırvat asıllıdır ve 1828 yılında Müslüman olarak Osmanlı hizmetine girmiştir. Kırım Savaşında Osmanlı ordusuna kumandanlık yapmış ve Balkanlardaki isyanların bastırılmasında rol almıştır (Kılıç, 2008: 425). Kendisinden sonra yeğeni ve adaşı Ömer Bey de Avrupa'da eğitim görmüştür.

Serdariekremin yeğeni gibi aynı tarihte başka bir üst düzey bürokratin akrabası olarak Hüsnü Efendi de Paris'e eğitime gönderilenlerdendir. Hüsnü Efendi ise Topçu Miralayı Emin Bey'in oğludur (BOA. A.AMD. nr. 53/97). Vekayihane'de çalışan Arapça mütercimi Cezayirli Hamedan Efendi'nin oğlu Topçu Yüzbaşı Ali Efendi de Paris'e giden memur çocuklarına örnek teşkil etmektedir (BOA. HAT. nr. 312/18445). Yine Hariciye kalemi memurlarından Recai Efendi'nin oğlu Mehmed Bey eğitim için Viyana'ya gönderilirken (BOA. İ.HR. nr. 150/7917) İstanbul Barutçubaşısı Bogos'un oğlu Arakel ise barut imali fennini tahsil için Londra'ya gönderilmiştir (BOA. HAT. nr. 588/28894). Yönetim ve çevresinden gönderilen bu örneklerin yanı sıra Osmanlı vatandaşlığına iltica ettiğinden dolayı ve oğlunun da Osmanlı Devleti hizmetinde bulunacağını vaat ederek oğlunun yurtdışına tahsile gönderilmesini sağlayan Doktor Serdic örneği devletin önceliğinin, modern bilimlerin tahsili ve bu tahsili gören gençlerin devlet kademelerinde istihdamı olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Doktor Serdic, Mekteb-i Tıbbiye ve Harbiye'de öğretmenlik yapan bir yabancıdır (BOA. A.AMD. nr. 53/97).

Gönderilenlerin hepsi yönetici elit ve çevresi değildir. Devletin zaten kendisini bakmakla yükümlü gördüğü yetim çocukların da bu yolla eğitim verilerek istihdam edildikleri görülmektedir. Nitekim 1869 yılında Paris'te 10 ila 14 yaşlarında 20 tane yetim çocuk bu şekilde eğitim görmüştür (BOA. HR.TO. nr. 78/33).

Muhtaç çocukların yurtdışında devlet hesabına eğitim almasının tek örneği bu değildir. Hüseyin Paşa'nın 1830'da önce masraflarını kendisi karşılayarak daha sonra devlet tarafından karşılanarak tahsile gönderdiği 5 öğrenciden 4'ünün kölelikten geldiklerini düşündüren ipuçları vardır. Hüseyin Paşa, köleleri satın alarak kendi

konağında özel hocalar vasıtasıyla yetiştirir ve sonra bunların devlet kapısında görev almalarını sağlardı. Osmanlı idarecilerinin devşirildiği temel kanallardan biri olan bu uygulamaya “gulam sistemi” denmektedir ve Hüsrev Paşa bu sistemin son büyük temsilcilerindendir (Yayın Kurulu, 2008 a: 599). Gönderdiği öğrencilerin arasında yer alan ve daha sonra sadrazamlık makamına kadar yükseldiğini gördüğümüz Edhem, Sakız Adası Rumlarındandır ve adada meydana gelen isyanın bastırılması sırasında esir olarak İstanbul’a getirilmiştir. Hüsrev Paşa tarafından satın alındıktan sonra ilk eğitimini onun konağında almıştır. Bu gruptan Hüseyin, Ahmed ve Abdüllatif de Hüsrev Paşa’nın himayesinde büyüüp eğitim almışlardır (İnal, 1982 b: 601).

Köle olup yurtdışında eğitim aldıktan sonra devletin en üst kademelerinde hizmet veren sadece bu 4 öğrenci değildir. 1835 yılında Viyana’ya gönderilen Rüstem de kölelikten gelen öğrencilere örnek teşkil etmektedir. Rüstem, Firari Ahmed Fevzi Paşa’nın kölesidir ve Viyana’da eğitimini tamamlayıp dönükten sonra binbaşılık rütbesine yükselmiştir. Kırım meselesinin İngiltere’deki görüşmelerinde bulunmuştur ve istihkam feriki iken vefat etmiştir (Mehmed Esad, 1310: 19). Osmanlı sosyal yapısının doğasında olan toplumsal kökenin devlet bürokrasisinde yer almaya engel teşkil etmeme ve köleliğin tanımlı haklarının olduğu algısının bir yansıması olarak diğer sosyal sınıflardan olduğu gibi kölelerden de yurtdışına öğrenci gönderilmesi ve bunların devlet kapısında görev almaları doğaldır. Dolayısıyla köleliğin gönderilen öğrencilerin toplumsal aidiyetleri arasında sayılması gerekmektedir.

Zamanın seraskeri Hüsrev Paşa’nın uygulamadaki kilit rolü de değinilmesi gereken bir konu olarak öne çıkmaktadır. İlk onun tarafından ve masraflarını kendisi karşılayarak öğrenci göndermiş olması bu kilit role işaret etmektedir. Ayrıca daha sonraki görev yerinde bulunan Samako dökümhanesinden de 6 işçinin Londra’ya gönderilmesini sağlamıştır.

Babalarının mesleklerini tespit edebildiğimiz 12 öğrencinin toplumsal kökeni de bize yurtdışına gönderilen öğrencilerin toplumsal aidiyetleri hakkında bilgi vermektedir. Almanya’ya giden bu öğrencilerden birisinin babası ilmiyeden,

birisininki çiftçi, birisininki mühendis, birisininki üst düzey bürokrat ve diğerlerinininki askerdir (BOA. Y.PRK.ASK. nr. 19/61).

Hanedan çocuklarından çiftçi çocuklarına kadar farklı toplumsal kesimlerden yurtdışına öğrenci gönderildiği gibi İstanbul haricinde İmparatorluğun farklı bölgelerinden öğrenci gönderildiği de olmuştur. İlk gönderilen öğrencilerin destekçileri Hüseyin Paşa 1838 yılında görev bölgesinde bulunan Samako (Bulgaristan civarı) demir dökümhanesinden yeni demir eritme ve kalıba dökme tekniklerini öğrenmeleri için altı öğrenciyi İngiltere'ye gönderilmesine ön ayak olmuştur (BOA. C.NF. nr. 1/6). Yanya eyaleti Premedi kazasından Turhan Bey de bölgesindeki mekteplerde tahsil görüp tasdikname aldıktan sonra eğitimini tamamlamak için Paris'e gitmek istemiştir. Fakat bu amaçla yapacağı yolculuk için önce İstanbul'a geldiği dikkat çekmektedir. (BOA. A.MKT.MHM. nr. 369/74). Bu sebeple öğrenciler toplumsal köken olarak imparatorluğun farklı bölgelerinden gelseler de uygulamanın İstanbul'dan yürütüldüğü söylenebilir.

3.1.3. Öğrencilerin İdare ve Disiplin Yolları

Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin idare ve teftişleri bu dönemde Osmanlı yöneticilerini zorlayan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra uygulamanın verimliliğini tartışırken yer vereceğimiz görüşlerden de anlaşılacağı üzere yöneticiler, uygulamadan tam bir verim alınamamasını öğrencilerin iyi idare edilmemesine bağlamışlardır. Fakat bu dönemde Osmanlı eğitim sisteminde teftiş henüz kurumsallaşmamıştır. 1912 tarihinde yürürlüğe konan Maarif-i Umumiye Teşkilatı Nizamnamesi ile Yüksek Öğrenim Dairesine yurtdışına gönderilen öğrencilerin işlerini yürütme görevi verilmiştir (Su, 1974: 48). Yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının devlet politikası haline geldiği Tanzimat döneminde yaşanan deneyimin teftişin gerekliliğine ikna edici sebeplerden biri olduğu muhakkaktır.

İncelenen dönemde yurtdışındaki öğrencilerin işlerini bulundukları merkezlere tayin edilen Osmanlı elçileri yürütmüştür (Kuran, 1967: 490). İstanbul'a gönderdikleri raporlardan anlaşıldığına göre verilen maaşlardan giysilerine,

okudukları okullardan öğretmenlerine, gerekli eğitim araç ve gereçlerinin temininden geceleyecekleri mekanlara, eğitim durumlarından disiplinlerine, sağlıklarından gelecek gidecek öğrencilerin takibine kadar öğrencilerin bütün işlerini bu elçiler kovuşturmuştur³⁵.

Gittikleri Avrupa devleti tarafından da öğrencilerin eğitimleriyle ilgilenmeleri için bir nazır tayin edilmiştir. Elçinin öğrencilerin takibinde irtibatta olduğu bu nazır/gözetmen öğrencilerin bulundukları şehre uyumlarını sağlamıştır. Bu gözetmenler İstanbul hükümetinin onayını da alan elçi tarafından seçilmiş ve maaşlarını Osmanlı Devleti ödemiştir (BOA. İ.HR. nr. 136/7013). 1835 yılında İngiltere'ye ilk giden öğrenci kafilesine Kolonil Dendas isimli bir gözetmen nezaret etmiştir. Londra elçisinin bu gözetmenle ilgili şikayetlerini ise Lord Palmerston'a ilettiği görülmektedir (BOA. HAT. nr. 827/37465-F). Kalimaki Bey gibi İngiltere'ye gönderilen öğrencilerle ilgili yazışmalarda ismi öne çıkan diğer bir elçi olarak Kostaki Bey'in gönderdiği dilekçeden öğrencilere nezaret eden ve maaşı Osmanlı Devleti tarafından verilen kişinin elçi tarafından seçilerek İstanbul hükümetinin onayıyla tayin edildiği anlaşılmaktadır (BOA. A.AMD. nr. 71/80).

Viyana'daki öğrencilere bu yolla nazır tayin edilen kişi ise Mayor Kerihober (BOA. HR.MKT. nr. 17/48), sonrasında ise Kolonel Zaylovski olmuştur (BOA. İ.HR. nr. 135/6992). İstanbul hükümetinin Viyana'daki öğrencilerle ilgili muhatabı ise kumandan Havzlab'dır. Prens Meternich'in emriyle atanan Havzlab öğrencilerin eğitimlerinden giderlerine her şeylerini takip etmekle sorumlu tutulmuştur (BOA. HAT. nr. 661/32265-B).

Bununla birlikte öğrencilerin içinden kıdemli ve başarılı olanların diğerlerine nezaret ettiği anlaşılmaktadır. 1837'de Viyana'ya giden ikinci öğrenci kafilesinin içinde bulunan Abdi isimli öğrenci başarıyla dikkatleri üzerine çekerek terfi almıştır ve öğrencilerin gözetmeni tayin edilmiştir (BOA. HAT. nr. 1185/46735; 1185/46746-B). Bu durum öğrencilerin idaresinde hiyerarşik bir tabloyu

³⁵ Bkz.: BOA. İ.HR. nr. 75/3658; HAT. nr. 832/37535; HAT. nr. 827/37465 F; İ.HR. nr. 140/7320; A.MKT.NZD. nr. 255/5; A.AMD. nr. 31/88; İ.HR. nr. 11/556; HAT. nr. 829/37498 G; HAT. nr. 830/37507; İ.HR. nr. 136/7013; HAT. nr. 527/25932 B; A.AMD. nr. 79/64; İ.HR. nr. 142/7453; İ.HR. nr. 224/13076; HAT. nr. 1239/48202 A; İ.HR. nr. 256/15259; A.AMD. nr. 78/22; HAT. nr. 827/37465; HAT. nr. 1184/46720 D; İ.DH. nr. 621/43199; İ.HR. nr. 147/7729; A.MKT.UM. nr. 121/92; HR.MKT. nr. 17/48.

resmetmektedir. Şöyle ki, öğrencilerin başında kıdemli ve başarılı bir öğrenci olabilmektedir. Ama aslında öğrencilerin işlerini yürüten bulundukları devletin vatandaşı bir gözetmen vardır. Bu gözetmen Osmanlı elçisine ve o devletin Osmanlı öğrencilerinin ilgilisi kuruma hesap vermektedir. İstanbul hükümetine karşı öğrencilerden sorumlu kişi ise elçidir. İdareleri bu yolla sağlanan öğrencilerle ilgili Osmanlı hükümetinin İstanbul'daki muhatabı ise gönderildikleri kurumlardaki ilgili kişilerdir³⁶.

Öğrencilerin gittikleri şehirde iyi bir eğitim alarak İstanbul'un beklentilerini karşılaması noktasında elçiler sorumlu kişiler olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla öğrencilerin başarısızlıkları da kendilerine ihbar edilerek gerekli tedbirleri almaları istenmiştir (BOA. MF.MKT. nr. 16/167). Elçiler bu ağır sorumluluklarından dolayı öğrencilerin iyi bir eğitim almaları yönünde bulundukları devletin görevlileriyle iletişim halindedirler. 1855 yılında Paris elçiliğine atanan Mehmed Cemil Bey hem öğrencilerin eğitim seviyelerini ölçmek hem de öğrencilerin idarelerini üstlenecek bir komisyon oluşturulması teklifini Fransız Maarif Nazırı R. Rouland'a iletmıştır (Şişman, 2004: 24). Fransız Maarifi tarafından olumlu karşılanan bu talep neticesinde oluşturulan komisyon Cemil Bey'in tasarladığı gibi öğrencilerin eğitim derecelerini tespit ederken onların bir çatı altında toplanmasını uygun görerek Mekteb-i Osmani'nin kurulmasına karar vermiştir.

En çok öğrencinin gittiği yer olarak Paris'in denetiminin daha fazla önemsendiği söylenebilir. 1851 yılında Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Bey'in Avrupa seyahatinde Paris'teki öğrencileri de denetlediği anlaşılmaktadır. Öğrencilerin halini pek beğenmeyen Kemal Bey İstanbul'a durumu rapor etmeyi ihmal etmemiştir (BOA. İ.HR. nr. 75/3658).

Giden öğrenciler için okul açılan ve en çok öğrencinin gittiği yer olarak Paris'te bu görev için özerk bir kurumun oluşturulduğu görülmektedir. Mekteb-i Osmani'nin kapanmasından sonra öğrencilerin gözetim ve idarelerini yürütecek Talebe-i Osmaniye Müdürlüğü kurulmuştur. 1875 tarihine kadar da bu müdürlük elçiliğe bağlı olarak bu görevi yürütmüştür (Şişman, 2004: 71).

³⁶ Bkz: Ek 3.

Elçiler öğrencilerin başarı ve başarısızlıklarını ölçerek ödüllendirme veya cezalandırma yoluna başvurmuştur. Başarılı olanları gayretlerini artırmak için ve derslerinde daha dikkatli olmalarını sağlamak için ödüllendirmişlerdir. Bu ödüllendirme para ödülü olduğu gibi (BOA. HAT. nr. 1238/48162 O) askeri öğrencilerin rütbesinin terfisi şeklinde de olmuştur (BOA. HAT. nr. 309/18272). Fakat elçiler bu icraatlarında muhakkak İstanbul'un onayını almıştır. Samako dökümhanesinden demir eritme ve dökümü alanında tahsil görmek için Londra'ya giden öğrencilerden Yenaki arkadaşlarından daha başarılıdır ve 1837 yılında staj gördüğü fabrikada bir küçük top dökerek elçiye göndermiştir. Elçi öğrencinin bu başarısını takdir ederek az zamanda çok yol kat ettiği için ödüllendirilmesini İstanbul hükümetinden istemiştir (BOA. HAT. nr. 831/37529 F). 1839 yılında Paris'te başarılı dört öğrenci Osmanlı Devleti tarafından ikişer yüz frankla ödüllendirilmiştir. Paris kamuoyunun bir hayli ilgisini çeken bu durum Paris gazetelerinde fazlasıyla yer alınca Elçi Fethi Paşa ve seyahatte bulunan Mustafa Reşit Paşa tıp tahsili gören üç fakir Osmanlı Ermenisi öğrencinin de merhameten ödüllendirilmesini uygun görerek bu taleplerini İstanbul'a yazmışlardır (BOA. HAT. nr. 1238/48162 O).

1851 yılında Paris'teki iki öğrencinin uygunsuz davranışları ise yine elçilik tarafından tespit edilmiş ve cezalandırılmaları yönünde fikir beyan edilmiştir. Öğrencilerden Lebib çevreye iki bin yedi yüz frank borçlanmıştır ve İstanbul'a geri dönebilmesi için borcunun ödenmesi istenmiştir (BOA. İ.HR. nr. 75/3658). Ömer ise kaydedildiği okula bir süre uğramamıştır ama yaptığı borçların haberleri elçiliğe gelmiştir. Borcu altı yüz franka ulaşmıştır ve bu öğrencinin de İstanbul'a geri gönderilmesi uygun görülmüştür. Bu iki olay askeri öğrencilerin dışındakilerin hepsinin İstanbul'a geri gönderilmesi kararı alınmasında bardağı taşıran son damlalar olmuştur (BOA. A.AMD. nr. 31/88). Nitekim aynı yıl Maarif-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi teftişe gittiğinde söz konusu kararı yerinde bulmuştur (BOA. İ.HR. nr. 75/3658).

Elçiler, öğrencilerin eğitim derecelerini, okul içinde ve dışında hal ve hareketlerini sıkı takibe almışlardır. Uygunsuz davranışlarda bulunanları tespit ederek cezalandırılmalarını sağlamışlardır. 1858 yılında Londra'daki *suçlu* öğrencilerden biri sadece geri gönderilmeyeyle değil askerlik mesleğinden de ihraç

edilmekle cezalandırılmıştır. Çünkü Mekteb-i Harbiye'den giden Mahmud Efendi Londra'da evlenerek kuralları ihlal etmiştir. Elçi bu durumun diğer öğrencilere örnek teşkil etmesinden korkmaktadır. Bu sebeple mümkün olan en ağır cezayı vermiştir. Bununla da kalmayarak diğer öğrencilere gerekli ikazlarda bulunmuştur (BOA. A.MKT.NZD. nr. 255/5). Raporlarda büyük yaştaki öğrencilerin heveslerinin peşine düşmesi tehlikesine yapılan vurgudan ve bir sonucu olarak görülen Mahmud örneğinden anlaşıldığına göre öğrencilerin gönül ilişkilerine girerek veya Avrupai tarzda eğlence dünyasına dalarak tahsillerini ihmal etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bunun dışında eğitim düzeyindeki başarısızlık da geri gönderilme sebebi olabilmektedir. Düzenli olarak yapılan sınavlar neticesinde öğrencilerin durumu tespit edilerek başarısızlar, belli bir süre geçmesine rağmen tahsilde yol alamamış olanlar, bedenlen veya zeka olarak tahsile uygun olmayanlar geri gönderilmiştir. Nitekim 1862 yılında Paris'te okumakta olan İbrahim hem fiziki yapısı zayıf hem zeka seviyesi düşük olduğu için İstanbul'a geri gönderilmiştir ve öğrencisi olduğu Mekteb-i Osmani'nin müdürü Ali Bey İstanbul'daki yetkilileri öğrenci gönderirken bu hususlara dikkat etmeleri konusunda uyarmıştır (BOA. İ.HR. nr. 191/10699; MF.MKT. nr. 18/128).

Öğrencilerin idaresiyle ilgili yurtdışındaki merkezlerde sorumlu kurum elçilik olduğu gibi İstanbul'da ise öğrencilerin gönderildikleri kurumların olduğu görülmektedir. Bu sebeple geri gönderilen öğrenci de gönderildiği eğitim kurumuna haber verildiği gibi kurum seçerek göndereceği öğrenciyi de yine Babıâli'ye yazmıştır (BOA. MF.MKT. nr. 18/128; A.AMD. nr. 77/33; C.BH. nr. 65/3052). Bu üç kurumun öğrencilerin kayıtlarının tutulduğu merkezler olarak öne çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla yazışmaların toplandığı Babıâli'nin merkezde durduğu üçlü bir sacayağından bahsedilebilir.

Öğrencilerin sağlık sorunlarıyla da elçiler ilgilenmektedir. 1850–51 kışında çok ağır hastalanan Remzi ve Hilmi'nin iyileştikleri haberi ve harçlıklarıyla karşılanamayacak kadar yüksek doktor ücreti Paris elçisi Kalimaki Bey'den öğrenilmektedir (BOA. İ.HR. nr. 77/3778). 1867 yılında hastalanan Nikola adlı

öğrencinin durumuyla ilgili doktor tarafından başvurulmuş merci de Paris elçiliği olmuştur (BOA. İ.HR. nr. 224/13076).

Araştırmaya konu olan dönemde yurtdışına giden öğrencilerden üçü ölüm nedeniyle geri dönememiştir. Bunların cenazelerinin defnedilmesini de kendileriyle ilgili elçi üstlenmiştir. Bunlardan birincisi Mühendishane-i Berri Hümayun öğrencisi olarak Londra'ya giden Arif'tir. Ağır bir hastalığa yakalandığı haberi gelince 16 Nisan 1836'da hemen İstanbul'a getirilmesi istenmiştir (BOA. HAT. nr. 1321/51557). Ancak 20 yaşındaki Arif Bey orada vefat ederek Woolwich'de defnedilmiştir (Farmer, 1955'den aktaran Kuran, 1967: 495). Diğer öğrenci 1839 yılında Paris'te vefat eden Şerif'tir. Mekteb-i Harbiye öğrencisi olan Şerif Efendi de oraya defnedilmiştir ve defniyle ilgilenen Paris elçisi Fethi Bey'dir (BOA. C.MF. nr. 81/4004). 1854 yılında Paris'e giden Mühendishane öğrencisi Eşref de vefat edip Paris'te Père Lachaise mezarlığına defnedilmiştir (Mehmed Esad, 1312: 114).

Öğrencilerin idaresi hususunda belirtilmesi gereken bir husus da uygulamanın başladığı bu yıllarda yurtdışında öğrenciliğin memuriyet gibi algılanıyor oluşudur. Bu öğrenciler mevkilerine göre maaş almışlardır ve hastalık veya ölüm veya başarısızlık gibi bir sebepten dolayı öğrencinin eksilmesi durumunda memuriyet kadrosu boşalmış gibi “yerine” yeni biri gönderilmiştir. Belgelerde kullanılan “yerine gönderilme” ve “tahsile memur” edilme tabirlerinden devletin bu öğrencileri ihtiyaç duyduğu alanda tahsil görmeye *memur* ettiği ve bu görev herhangi bir sebeple yerine getirilemediğinde yerine yeni bir *memurun* atandığı anlaşılmaktadır. İncelenen belgelerde kullanılan bu tabirlerden yola çıkarak yaptığımız bu anlamlandırmaya dair birkaç örnek vermek hem kaynak gösterme bağlamında hem açıklayıcı olmaları bağlamında isabetli olacaktır.

1836 tarihli bir belgede hasta olan Arif Bey'in İstanbul'a geri getirilmesiyle ilgili: “... mir-i merkumun avdeti hususuna irade-i âlî irzane buyurulduğu halde *yerine* bu taraftan başka bir kullarını tayin olunmak lazım gelir yoksa mukaddem ve mu'ahhar gönderilmiş olan mühendislerin birinden mi *yerine* verilmek münasip olur...” (BOA. HAT. nr. 1321/51557), 1854 tarihli bir başka belgede Viyana'da tahsillerini tamamlayıp gelen beş öğrencinin yerine yenilerinin gönderildiğine dair ifade: “...Viyana'da tahsilde bulunan bu kere celp buyurulan efendilerin *yerlerine*

diğerleri tayin bulunduğuna dair...” (BOA. A.MKT.UM. nr. 149/47), yine 1856–57 (1273) tarihli bir belgede: “... İkmal-i fûnun-u lazime ile cendi seneden beri Viyana’da tahsilde bulunup geçende Dersaadet’e avdet etmiş olan mühendis kolağası Ressam Ahmed Efendi’nin *yerine* yine kolağalarından diğer Ahmed Efendi’nin lieclit-tahsil Viyana’ya izamı hususuna dair...” (BOA. A.AMD. nr. 77/33) ve dilekçe mahiyetindeki 26 Kasım 1857 tarihli şu belgede yer alan “Malum-i âli esıffaneleri buyurulduğu vecihle bundan akdem Avrupa’ya izam buyurulan efendilerden Viyana’da bulunan Nusret Bey bendelerinin hava ile adem-i imtizacı cihetiyle Dersaadet’e avdet edip *yerine* Mektubi Hariciye hulefasından Recai Efendizade Mehmed Bey bendeleri nasb ve *tayin* buyurulmuş ise de mir-i muma ileyh dahi bu kere istifa ederek *mahalli mezkur boş kalmış* ve biraderim bendeleri Viyana’da bulunduğu hasebiyle ve abd-i memlûkaneleri dahi şayan-ı atıfet bir bendeleri bulunduğundan *şu boş olan mahalle* izam buyurulmaklığım hususuna...” (BOA. İ.HR. nr. 150/7917). Özellikle eğik ifadelerin bize gösterdiği, bu dönemde yurtdışında öğrenciliğin devletin ihtiyaç duyduğu modern bilimlerin tahsiline memur olma anlamında anlaşıldığıdır. Nitekim Tophane-i Amire Mektubi hulefasından Şinasi 1849 yılında Paris’e gönderildiğinde, Paris’te olduğu yıllar memuriyetinden sayılmıştır ve bu süreçte maaşına zam almıştır (Mermutlu, 2003: 33).

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin memleketlerine yabancılaşmamaları hususu Osmanlı bürokrat ve yöneticilerinin zihnini meşgul eden önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğrencilerin idare ve disiplinlerinde bu hususa özen gösterilerek önlemler alındığı dikkat çekmektedir. Bu konudaki endişelerin öğrencilerin Osmanlı değerlerinden uzak yetişmelerinde toplandığı görülmektedir. Alınan önlemlerin içinde Türkçe öğretmeni gönderilmesi sayılabilir. Paris’e bu amaçla gönderilen Hoca Tahsin Efendi ve Selim Sabit Efendi’nin görevi özellikle Paris’teki Hristiyan öğrencilere Türkçe öğretmektir (BOA. İ.HR. nr. 137/7068). Paris’teki Hristiyan öğrenciler için orada bir ibadethane de açılmış (BOA. İ.HR. nr. 139/7286) ve çocukların ibadetlerini yerine getirmeleri için maaşı Osmanlı Devleti tarafından verilen (BOA. A.MKT.MHM. nr. 367/1) Patrikhane’nin seçtiği papazlar gönderilmiştir (BOA. HR.MKT. nr. 94/7).

Diğer taraftan Müslüman çocuklar için de aynı kaygının duyulduğu ifade edilse de (BOA. İ.HR. nr. 211/12192) bir din adamının atandığına rastlanmamıştır. Hoca Tahsin Efendi orada bulunduğu yıllar içinde çocuklara din eğitimi verse de bu görevle başka biri atanmamıştır (Şişman, 2004: 72). Diğer taraftan tüm öğrenciler için Türkçe öğretmeni ve Hristiyan öğrenciler için papaz atamasının Paris’te ve Mekteb-i Osmani ve Mekteb-i Muradyan deneyiminin yaşandığı ortaöğrenim seviyesinde öğrenci gönderme aşamasında gerçekleştiği görülmektedir.

Hristiyan çocuklar için ibadethane açılması Paris’te Ermeni öğrenci sayısının artmasıyla ilgilidir (BOA. İ.HR. nr. 139/7286). Bu durumun Hristiyanların ibadetlerinde din adamının bulunması gerekmesiyle ilgili olduğu düşünülebilir. Müslüman çocuklar için ise “din adamı” zorunluluğu olmaması sadece din dersi eğitimi için hoca istihdamıyla yetinilmesine sebep olmuş olabilir.

Belirtilmesi gereken bir husus da, Paris’te açılan Ermeni okul ve ibadethanesinin idaresinin de elçilik tarafından yürütülüyor olmasıdır. Bu öğrencilerin ve okulun himayesi elçiliğin sorumluluğundadır ve okulda okutulan dersler de elçinin İstanbul’daki Maarif meclisiyle yazışmalarında belirlenmiştir (BOA. İ.HR. nr. 139/7286).

Bu süreçte yurtdışına gönderilen öğrencilerin aldıkları teorik eğitimin yanında alanlarının çalışma sahalarını da görmelerine dikkat edilmiştir. Mesela çeşitli silahların imali fennini tahsile giden askeri öğrencilerin silah fabrikasında çalıştıkları görülmektedir (BOA. İ.HR. 140/7320). İlginç olan ise, öğrencilerin çalıştığı fabrikada imalatın azalması üzerine Osmanlı Devleti’nin elçiye bu fabrikadan silah sipariş edilmesi talimatı vermesidir (BOA. İ.HR. nr. 153/8089).

Yine İngiltere’de askeri talim usulüyle ilgili teorik eğitim alan öğrencilerin pratik eğitim alması için girişime geçen Londra elçisi Sarım Efendi olmuştur. Öğrencilerin İngiltere askeri içinde bulunarak mesela talimleri esnasında sevk ve hareketlerine ve gerekse kışlada subayların erlere davranış biçimlerine ve kumandalarına vakıf olmalarını istemiştir (BOA. HAT. nr. 827/37465). Bu talebin Lord Palmerston tarafından İngiliz kanunlarının orduda yabancıların bulunmasına izin vermediği gerekçesiyle reddedildiği açıklansa da (BOA. HAT. nr. 1175/46438)

elçiden gelen öğrencilerin pratik eğitim görmeleri yönündeki talebi göstermesi bakımından önemlidir.

Viyana elçisi Arif Bey'in 1853 yılındaki bir teşebbüsü de elçilerin bulundukları merkezlerdeki Osmanlı öğrencilerini idareleri bağlamında kayda değerdir. Arif Bey bu tarihte Viyana'da askeri tahsilini tamamlamış öğrencilerin memleketlerine geri dönmelerinden önce bir Avrupa seyahatinin görgülerini artıracığını düşünmüştür. Böyle bir seyahatin mali değerini de hesaplayan elçi masrafın Viyana'daki ikametlerindeki masrafı geçmeyeceğini bildirmiştir. Elçiye göre, gözetmenleri Kolonil'in de öğrencilere eşlik etmesi bu seyahatten öğrencilerin fayda katsayısını artıracaktır. Gezilecek Avrupa merkezlerinin dışişleri bakanlıklarıyla gerekli temas kurulmuştur. Öğrencilerin Almanya, Belçika, İngiltere, Fransa ve İtalya'daki askeri mevkileri görmelerinin görgülerini artıracığı ve tahsillerini tamamlayıcı olacağı düşünülmüştür (BOA. A.AMD. nr. 48/48; İ.HR. nr. 330/21273) .

3.2. Gönderildikleri Avrupa Şehirleri ve Eğitim Alanları

Modern dönemlerde siyasi egemenlik çoğunlukla bilimsel ve teknolojik gelişmenin doğal bir sonucu olarak görülmüştür. Avrupa'da meydana gelen gelişmenin arkasındaki toplumsal ve siyasal koşullar göz ardı edilerek Batının biliminin ve tekniğinin alınmasıyla istenilen siyasi ve ekonomik güce ulaşılacağı varsayılmıştır. Nitekim tercüman muavini Emin Efendi Paris'teki tahsilini tamamlamak için yaptığı müracaatta Paris'i "medeniyet merkezi" olarak tanımlarken içinden geçilen yüzyılı "bilim çağı" olarak nitelemiştir (BOA. İ.HR. nr. 45/2102).

Öğrencilerin gönderildiği şehirler, bilim merkezleri olmaları yanında 19. yüzyılın güçlü siyasi merkezleri de olunca bu süreçte gerek Osmanlı Devleti'nin bu devletlerle kurduğu ilişkiler gerekse bu devletlerin siyasi yönelimleri yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını etkileyen faktörler haline gelmiştir.

3.2.1. Uluslararası Siyasetin Yansımaları

1830 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bir taraf olarak içinde bulunduğu dünya siyasetinde etkin güçler; Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve yeni bir güç olarak belirmeye başlayan Almanya'dır. Bu yüzyılda Osmanlı'nın sıcak savaşa girdiği en önemli güç ise Rusya olmuştur. Diğer güçler Osmanlı Devleti'nin Rusya ile mücadelesinde çıkarlarına göre taraf olmuşlardır. Rusya ile savaşı henüz sonlandıran Osmanlı, Tanzimat Fermanı'nı ilan ederek reformlar için zaman bulmuş ve fakat 1853 yılında Kırım savaşıyla yeni bir sürece girmiştir. Kırım savaşı özellikle İngiltere ile ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur.

Avusturya ise savaş sürecinde iki devlet arasında denge gözeterek tarafsız kalmayı yeğlemiştir. Bu sebeple 1853 yılı 12. ayında Avusturya Umur-u Ecnebiye Nazırı Mösyö Poal Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş sona erip barış antlaşması yapılana kadar Viyana'ya öğrenci gönderilmesinin durdurulmasını istemiştir. Mösyö Poal mevcut öğrencilerin eğitimlerinin gerektiği gibi sürdürülmesi için gerekli itinanın gösterileceğini ifade ederken savaş sonrasında da öğrencilerin memnuniyetle kabul edilerek, gerek kraliyet akademisinde gerekse diğer harp okullarında eğitim görmelerinin sağlanacağını taahhüt etmiştir. Ayrıca önceki gibi öğrencilere gözetmen de tayin edileceğini belirtmiştir. Fakat Mösyö Poal önce Rusya ile savaşın sonlanıp iki devlet arasında bir antlaşmaya varılmasının gerektiğini vurgulamıştır (BOA. HR.TO. nr. 154/22).

Anlaşılan o ki, Avusturya bu süreçte Osmanlı Devleti ile öğrencilerinin okullarında eğitim görmesi düzeyinde bile ilişki kurarak Rusya'yı karşısına almak istememektedir. Viyana'ya gönderilen öğrencilerin çoğunun askeri öğrenciler olması Avusturya'yı Rusya karşısında zor durumda bırakan bir etken olarak öne çıkmış olabilir. Nitekim savaş sürecinde Viyana'ya öğrenci gönderilmediği gözlenebilmektedir.

Viyana gibi öğrenci gönderilmeye 1835 yılında başlanan Londra'ya da savaş süresince öğrenci gönderilmemiştir. Sömürgeci Doğu politikaları açısından Rusya'nın "Güneye inme" politikalarını tehlikeli gören İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Kırım savaşıdan sonra, özellikle Islahat Fermanı'nın etkisiyle gönderilen çok sayıda öğrenciden bir kısmı da Londra ve Viyana'ya yönlendirilse de bu süreçten sonra Paris, daha az sayıda öğrencinin

gönderildiği Liège ve sonrasında Berlin öne çıkmıştır. Fakat bu grafikte devletlerarası ilişkiler kadar Osmanlı eğitim sistemindeki gelişmenin etkisi de görülmelidir. Eğitimde modernizasyonun belli bir aşamaya gelerek reformların meyveleri alınmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Islahat Fermanı'ndan sonra gerçekleşen yoğun öğrenci gönderisinden sonraki bu süreçle birlikte gönderilen öğrencilerin ilk dönemin aksine sivil sahada eğitim gördükleri gözlenmektedir. Askeri öğrenciler yerine sanayi dallarında eğitim görmek için gönderilen öğrenciler yoğunluk kazanmıştır.

Bu süreçte Berlin de öğrenci gönderilen bir merkez olarak görülmektedir. Prusya Avrupa siyasetinde etkin bir güç olarak belirmeye başlamıştır ve Osmanlı Devleti ile yakınlaşma arzusundadır. 1852 yılında Berlin'deki Osmanlı elçisinden gelen bir mektupta ise Osmanlı öğrencilerinin diğer Avrupa merkezleri gibi Berlin'de de eğitim görmelerinden memnuniyet duyacaklarını bildirdikleri ifade edilmektedir. Bu dileklerini ifadeye zemin oluşturan olay ise bir hayli ilginçtir. Berlin elçiliğinde başkatip olarak çalışan Ali Efendi'yi Osmanlı elçisi birkaç aylığına dil eğitimi için kardeşinin de askeri tahsil gördüğü Viyana'ya göndermiştir. Ali Efendi'nin Berlin'e geri dönüşü ise çevreden Osmanlı Devleti'nin kendisini Berlin'e eğitim için gönderdiği şeklinde algılanmasına yol açmıştır. Bu şayiye üzerine Prusya yetkilileri, Osmanlı elçisine memnuniyetlerini ifade etse de durumun ortaya çıkması üzerine Prusya'nın Osmanlı Devleti tarafından diğer Avrupa ülkelerinden ayrıldığına (tefrik) dair sitemi de içeren bildiride bulunurlar. Buna göre Osmanlı öğrencileri Berlin'e dört saat mesafedeki Prusya devlet adamlarının ve büyüklerinin çocuklarının eğitim gördüğü okulda askeri bilimler ve askeri sanayi tahsilini pekala alabileceklerdir (BOA. A.M. nr. 10/12).

Prusya devlet adamlarının taleplerinin geri çevrilmediği ve Islahat Fermanından sonraki yoğun öğrenci gönderilerinin yönlendirildiği merkezlerden birinin de Berlin olduğu görülmektedir (BOA. A.AMD. nr. 71/87).

Prusya için olduğu kadar diğer devletler için de Osmanlı öğrencilerini misafir etmenin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı öğrencilerinin ülkelerinde eğitim almasını teşvik edici üst düzeyden açıklamalar bu önemi resmetmektedir. 1847 yılında Osmanlı bahriye öğrencilerinin İngiltere'ye gönderileceği haberini

elçilerinden almalarıyla İngiltere dış işleri bakanı düzeyinde, gelecek öğrencileri bekleyen eğitim serüveniyle ilgili bilgi verilmiştir. Dışişleri bakanı Lord Palmerston bahriye öğrencilerinin dil ve temel mühendislik bilgilerinin düzeyine göre hangi aşamalardan geçeceklerini izah etmiş ve öğrencilerin iyi bir eğitim alması için İngiltere'nin bütün imkanlarını memnuniyetle kullanacağını eklemiştir (BOA. İ.HR. nr. 40/1863). Yine İngiltere'ye giden ilk öğrenci kafilesinin eğitimini tamamlayıp dönmelerinden önce Osmanlı elçisi Sarım Efendi'nin öğrencilerin İngiliz ordusunda pratik eğitim de almasına dair talebinin öğrencilerin nazırı Kolonil Dendas tarafından Sarım Efendi'yi kızdıracak bir şekilde reddedilmesi üzerine şikayet mercii Lord Palmerston olmuştur. Sarım Efendiye göre öğrenci nazırı ihmalkar davranmıştır ve öğrencilerle girdiği tartışmada bir de “bizim Asitane’de olan ofisiyalleri Devlet-i Aliyye kabul buyurdu muki İngiltere devleti size sa’y etsin” diyerek tepkiye sebep olmuştur. Palmerston’un müdahalesiyle Kolonil Dendas, Sarım Efendinin tabiriyle “yelkeni suya indirmiş” ve iyi davranmaya başlamıştır (BOA. HAT. nr. 827/37465 F).

Avusturya’da ise bizzat Prens Metternich tarafından öğrencilerle ilgilenmesi için kumandan Havzlab görevlendirilmiştir (BOA. HAT. nr. 661/32265 B; HAT. nr. 1185/46746 B). Bununla birlikte İmparatorun öğrencilerin durumlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Viyana’da tahsil gören Harbiye öğrencileri çizdikleri harita ve resimleri İmparatora göndermişler ve başarılarından dolayı ödüllendirilmişlerdir. Öğrencilerin bu harita ve resimlerde ortaya çıkan tahsil seviyeleri Osmanlı tarafına haber verilerek öğrencilerin fenlerinde ne kadar ilerledikleri gösterilmek istenmiştir. 1856–57 (1273)’de Binbaşı Ahmed Sırrı ise yazdığı bir risale ile İmparator tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 135/6992).

Bu tarihlerde yurtdışına gönderilen öğrenciler açısından Mısır’ın durumu ise dikkat çekicidir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanından dolayı yurtdışındaki Mısır’dan gönderilen öğrencilerin durumunda zaman zaman belirsizlikler ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti erken tarihlerden itibaren yurtdışına Mısır’dan gönderilen öğrencileri takip etmektedir. 1833’te Fransa’dan gelen haberler arasında Mısır’dan Paris’e tahsil için gelen küçük Marsilya’nın haberi de vardır. Bu habere göre,

Marsilya karantinaya dahil olmuştur ve eğitim maksadıyla yeni öğrenciler de gelecektir (BOA. HAT. nr. 954/40958-F). Bu konuda da Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul hükümetinden bağımsız hareket ediyor oluşu tepki çekmiyor değildir. 1838 yılında Viyana elçisi Rıfat Bey'den gelen mektup bu süreçte Osmanlı'nın duruma bakışını resmetmektedir.

Elçi Viyana civarında Türkçe konuşan şapkalı bazı gençler görerek kim olduklarını araştırdığında Mehmet Ali “habisi” tarafından gönderilen öğrenciler oldukları bilgisine ulaşmıştır. Öğrenciler 9 kişidirler ve yabancı dil ile ziraat tahsili görmektedirler. Elçi hocalarına haber göndererek öğrencilerin kendisine getirilmesini istese de talebi reddedilmiştir. Bu sebeple kendisi Viyana nezdinde girişimlerde bulunarak bunlara “yüz verilmemesini” istemiştir. Elçiye göre her ne kadar Avrupa'da tahsil bütün milletler için serbest kabul edilse de Mısır İstanbul hükümetinden bağımsız hareket ettiği için Fransa nezdinde de bu yönde bir teşebbüs gerekmektedir. Ona göre Avrupa devletlerine Osmanlı Devletinin bu kişileri tanımadığı bildirilmelidir (BOA. HAT. nr. 833/37557-A).

Mehmet Ali Paşa'nın isyan hareketine rağmen yabancı devletler nezdinde Mısır'dan gelen öğrencilerin Osmanlı vatandaşı sayılması kayda değerdir. Zira Paris'te tıp tahsili gören 5 öğrencinin eğitimlerini tamamlamaları üzerine Mısır'a geri gönderilmeleri için Fransa'nın ilgili makamından öğrencilerin pasaportları Osmanlı elçiliğine gönderilmiştir. Paris maslahatgüzarı Talat Efendi bu tür bir durumda nasıl davranacaklarına ilişkin usul belirlemek için İstanbul'la yaptığı yazışmada öğrencilerin Osmanlı Devleti vatandaşı olmalarına dayanarak pasaportlarını aldıklarını ifade etmiştir (BOA. HAT. nr. 827/37465-F).

Paris elçiliğinden Beylikçi Efendi'nin gönderdiği bir raporda ise Mısır'dan Paris'e giderek müdürlerinin Mısır'a dönmesi üzerine orada kalan beş-altı öğrencinin durumu sorulmuştur. Bu öğrencilerden biri zaten Mısır'a görevli olarak giden Esad isimli başçavuşun oğlu olan ve Paris'te mimarlık eğitimi alan Ahmed'dir ve babasının ölümünden sonra Mısır'da kimsesi kalmamıştır. Bunlar müdürlerinin gitmesi üzerine Paris'te daha fazla kalmak istemeyerek İstanbul'a gelmek istemişlerdir. Öğrenciler Osmanlı vatandaşı oldukları için elçilik onların bu taleplerini duymazdan gelememiştir. Ağustos ayında yazılan mektupta, onlara yaz

mevsiminde gidenler olursa onlarla birlikte gönderilecekleri söylenerek oyalandıkları ifade edilmiş ve Mısır'dan gelen öğrencilerden gelen bu taleplere nasıl cevap verileceği sorulmuştur (BOA. HAT. nr. 1184/46721-B).

Fakat isyandan sonra her ne kadar Mısır'la sorunlar sona ermesine de özerklik verilerek yeni bir hukuki statüyle ilişkiler netleşmiştir. Konumuz bağlamında da bu iyileşme hissedilmektedir. Daha önce bahsi geçtiği üzere İstanbul'dan giden Osmanlı öğrencilerinden Paris'teki Mısır okulunda eğitim görenler olmuştur. Söz konusu okulun müdürü Mösyö Lemercier, Paris'teki Osmanlı öğrencilerinin eğitiminde yararlılığı olduğu için 1860 yılında mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 179/9881). 1864 yılında ise Paris'te ve İstanbul'dan gidenlerden farklı olarak Mısır'dan gidenlerin gönderildiği Madrid'de, Mısırlı öğrencilerin eğitiminde gayretleri geçen Fransız ve İspanyol görevlileri yine mecidiye nişan ile ödüllendirilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 303/65).

Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri arasında ilişkilerinin en eskiye dayandığı ülke Fransa'dır. Fransa'nın hem "kadim dost" olması hem de zamanın bilim merkezi olarak İngiltere, Almanya, Rusya gibi devletlerden de öğrenci çekiyor olması özelliği (BOA. İ.HR. nr. 211/12192) Osmanlı Devleti'nden giden ilk öğrencilere de ev sahipliği yapmasını sağlamıştır. Osmanlı'daki eğitim sisteminin gelişim evresine paralel olarak gönderilenlerin sayısında zamanla azalma görülse de, Almanya ile savaşa girmesine ve sonrasında Osmanlı dış politikasının Almanya'ya yaklaşmasına kadar Osmanlı öğrencilerinin en yoğun olarak gönderildikleri merkez olmuştur.

Fransa'nın 1798'de Mısır seferi, Cezayir'i işgali, Yunan ayaklanması ve Mehmet Ali Paşa isyanlarında taraf oluşuyla kadim dostluğa gölge düşse de bu süreçte Fransa, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır (Uçarol, 2000: 196). Osmanlı öğrencilerine itina ile muamele edilirken Fransa Maarifi öğrencilerin eğitim ve öğretimiyle ilgilenmiştir. 1862 yılında Şevki, Edhem, İsmail, Hakkı ve Raşid okulun yabancı öğrenci kontenjanı dolduğu halde Fransız Maarif Bakanı tarafından Harp okuluna yerleştirilirken birinci sınıf öğrencileri Hüsnü ve Hamdi Bey için Belçika'da iltimas bulunamayarak bundan sonraki okula ilk öğrenci kayıtlarında alınacaklarına dair yine Fransız Maarifinden söz alınmıştır. Maarif

Bakanı hukuk tahsilini tamamlayan İsmail, Rıfat ve Ahmed Kamil'in imtihanlarının yapılıp diplomalarının verilmesiyle ilgilenmiş ve öğrencilerin durumunu elçiliğe rapor etmiştir (BOA.İ.HR. nr. 191/10699).

Fransa'nın Osmanlı öğrencilerinin eğitimi için gösterdiği itina bir yana öğrenci gönderilmeye başlandığı ilk yıllardan itibaren eleştiri oklarını da üzerine çekmiştir. Özellikle devrimlere ev sahipliği yapması, 18. ve 19. yüzyıllardaki düşünsel gelişmede merkezi bir rol alması değişim karşıtlarının tepkisini çekmesine sebep olmuştur. Daha 1834 tarihinde Paris'teki Rusya elçisinin Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan okullar için öğretmen getirdiğini Petersburg'a yazması üzerine Rusya'dan gelen mektupta Osmanlı Devleti bu öğretmenler hususunda uyarılmıştır. Hariciye Nazırı Kont Tiselrodan imzasıyla gelen uyarı mektubunda Fransız öğretmenlerin kendi devletlerinde sebep oldukları itaatsizlikleri ve kuralları ihlallerinden meydana gelen başıbozuklukla Fransa'nın başa çıkmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Konta göre, bu hocalar her ne kadar bilgili olsalar da avaredirler ve öğrencilerin akıllarını karıştırıp düşüncelerini bozmaktan başka işe yaramamaktadırlar. Bunlar Fransa'da kargaşa ve ayrılıkçılık çıkarmışlardır. Ülke kırk senedir bu hoca takımı yüzünden selamete erememektedir. Kont Tiselrodan Osmanlı Devleti'nin söz konusu hocaları getirmekle büyük hata ettiğini ve yapılan yazışmalar sonucunda görüşü alınan Prens Metternich'in de bu hocaların istihdamını tasvip etmeyerek Osmanlı Devleti'ni bu konuda uyardığını ifade etmektedir. Uyarıya rağmen Osmanlı Devleti'nin hocaları eğitimde deneme ihtimaline karşı Kont mektubunu bitirmeden Osmanlı'yı bu hocaların istihdam edilip sonuç görüldükten sonra geri gönderilmelerinin daha zor olacağı konusunda da uyarmıştır (BOA. HAT. nr. 1189/46835).

Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sıcak cephesi haline gelen Rusya'nın Fransa'dan öğretmen getirilmesi konusunda devleti uyarmasında şüphesiz Osmanlı-Fransa yakınlığından duyduğu rahatsızlık hissedilmektedir. Özellikle Balkanlardaki ilerleme planları dahilinde Avusturya'yı yanına çekme, en azından tarafsız bırakma politikaları uygulamaktadır. Fransa ise Avrupa devletleri tarafından devrimden sonra Avrupa'da meydana gelen kargaşadan sorumlu tutulmaktadır.

Bu güçler dengesinin Kont Tiselrodan'un kaygılarındaki ve Osmanlı'ya yaptığı uyarıdaki yansımaları bir yana yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada Almanya'ya yaklaştığı süreçte öğrencilerin artık Fransa'ya değil Almanya'ya gönderilmesi kararı alınırken de söz konusu ülkenin eğlence dünyası gerekçe gösterilmiştir. 1893 yılında çıkan bu karara göre Fransa'nın tiyatro ve benzeri eğlence mekanlarının çokluğu öğrencilerin eğlenceye dalarak tahsilleriyle yeterince meşgul olmamalarına sebep olmuştur. Paris'te öğrencilerin ahlakı bozulmaktadır. Dolayısıyla artık Berlin ve Viyana öğrencilerin eğitimi için uygun merkezler olarak görülmektedir (BOA. İ.HUS. nr. 12/1310 Za-97). Fakat Fransa'ya öğrenci göndermedeki ilk kesintinin 1870 Fransa-Prusya savaşıyla olduğu söylenebilir. Savaşın patlak vermesiyle tahsili biten öğrencilerin İstanbul'a, diğerlerinin Belçika'ya gönderilmesi kararı alınmıştır (Şişman, 2004: 78). Mekteb-i Muradyan'da okuyan 42 Ermeni çocuğun da yol paraları olmadığı için İstanbul hükümeti tarafından harcırahlarının ödenerek İstanbul'a getirilmeleri sağlanmıştır (BOA. İ.DH. nr. 621/43199).

Osmanlı öğrencilerinin gönderileceği Avrupa merkezlerinin seçiminde siyasi olarak meyil gösterilen merkezlerin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu seçimde devletlerarası ilişkilerin konjonktürü de etkin olmuştur. Bununla birlikte özellikle bazı merkezlerde belli eğitim alanlarının öne çıkmasında söz konusu merkezlerin bilim ve teknolojiadaki seviyesinin ve yoğunluk alanının, seçilmelerinde etkin olduğu gözlenebilmektedir.

3.2.2. Eğitim Merkezleri ve Alanları

19. yüzyılda ekonomik alanda sömürgeciliğin meyvelerini toplayan ve bilim ve teknolojiadaki gelişmeleri siyasi ve askeri alanda güce dönüştürebilen Avrupa merkezleri aynı zamanda Osmanlı öğrencilerinin gönderildiği merkezler olmuştur. Paris, Londra ve Viyana'nın öne çıktığı bu merkezlere hangi alanlarda eğitim almak üzere ve hangi tarihlerde öğrenci gönderildiğinin tespiti söz konusu merkezlerin hangi alanlarda öne çıktığının yanı sıra Osmanlı modernleşmesinin hangi aşamalarda hangi kadrolara ihtiyaç duyduğunun belirlenmesi açısından da önem taşımaktadır. Bu

sebeple bu bölümde ulaşılabilen kayıtlar üzerinden hangi Avrupa şehirlerine, hangi tarihlerde ve hangi eğitimi almaları için öğrenci gönderildiği ele alınacaktır.³⁷

a) Paris

İlk gönderilen öğrencilere ev sahipliği yapan merkez olduğu gibi bu süreçte en uzun süre ve en çok öğrenci gönderilen şehir Paris olmuştur. Bu haliyle Paris öğrenci gönderme uygulamasının bütün aşamalarının takip edildiği merkez olarak da öne çıkmaktadır. 1830 yılını milat olarak kabul ettiğimiz uygulama için ilk seçilen şehir Paris'tir. Aileleri tarafından gönderilen ve bu yıllarda devlet burslusu olan iki öğrencinin haricinde ilk gönderilen 5 öğrenciden sonraki teşebbüs 1835 yılına denk gelmektedir. İlk gönderilenler ağırlıklı olarak askeri eğitim almışlardır. Paris'e 1840 yılına kadar litografya, tıp, kimya tahsilinin yanı sıra biri bahriyeli olmak üzere askeri alanda tahsil gören 7'si gayrimüslim yaklaşık 23 öğrenci gönderilmiştir. Birer ikişer üçer kişilik bu öğrenci gönderilerinin ardından 1840 yılında Mühendishanelerden, Tophane'den, Tercüme Odasından, Harbiye'den kalabalık bir öğrenci kafilesi Paris'e gitmek üzere yola çıkmıştır. Mühendislik, top imali, mekanik, kimya gibi bilimlerin askeri Mühendishanelerde tahsili yapılmaktadır ve dolayısıyla bu kurumlardan giden öğrenciler bu teknik alanlarda askeri eğitim bünyesinde eğitim almışlardır.

Bu yoğun öğrenci gönderimiyle birlikte eğitim alanlarında da bir çeşitlenme gözlenmektedir. Temel bilimlerin ve dil tahsilinin yanı sıra ziraat, madencilik, mimarlık - yol, köprü yapımı, resim, ipek mancınığı, silah imali, hukuk bu dönemde eğitimi alınan alanlar arasına girmiştir.

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yeni bir öğrenci gönderme yoğunluğuyla karşılaşılacaktır. 1840 yılından 1856 yılına kadar yaklaşık 69 öğrenci Paris'e gönderilmiştir. Bunlardan 12'si gayrimüslimdir. 1856 ila 1869 arasında ise gönderilen yaklaşık 153 öğrenciden 56'sı gayrimüslimdir. Öğrenci gönderiminin yoğunlaştığı bu süreçte Paris'te Mekteb-i Osmani ve Mekteb-i Muradyan açılmıştı.

Yurtdışına öğrenci göndermek hayli masraflı bir uygulamadır. 1840'ta, daha uygulama onuncu yılındayken, Padişah tarafından, yurtdışına öğrenci göndermenin

³⁷ Öğrencilerin gönderildikleri merkezlerdeki yoğunluk oranları için bkz.: Grafik 3.

faydalarına binaen hiçbir masraftan kaçınılmaması gerektiği ifade edilse de asıl amacın burada modern okullar açarak aynı masrafla daha fazla öğrenci yetiştirilmesi olduğu dillendirilmeye başlanmıştır (BOA. İ.HR. nr. 4/198). Paris’te öğrenci sayısının artması sebebiyle ve hem de giden öğrencileri Paris yüksek okullarına hazırlayacak bir ortaöğrenim vermesi amacıyla 1857 yılında Mekteb-i Osmani açılmıştır ve fakat 1865 yılına gelindiğinde bu okul için yapılan muazzam masrafla İstanbul’da okul açmanın daha faydalı olacağı kanısına varılmıştır. Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin beklenildiği kadar maharetli memurlar olamayışları da öğrenci gönderme uygulamasının mercek altına alınmasının diğer bir sebebidir (BOA. İ.HR. nr. 211/12192). 1869 yılında bir komisyon oluşturularak Paris’teki öğrenciler imtihana tabi tutulmuştur. Bunların peyderpey İstanbul’a dönmeleri amaçlanmıştır. Bu tarihten sonra yetim çocukların eğitim aldığı Sanayi Mekteplerinden küçük yaşta öğrenciler gönderilerek meslek eğitimi almalarına karar verilmiştir (BOA. HR.TO. nr. 78/33).

Sadece meslek eğitimi alacak öğrencilerin gönderilmesi kararının yanında Fransa-Prusya savaşının öğrencilerin Belçika’ya gönderilmesine de sebep olması 1870 yılının bir dönüm noktası olmasını sağlamıştır. Savaş sebebiyle öğrencilerin bir kısmı hemen İstanbul’a gönderilirken meslek eğitimi alan öğrenciler Belçika’nın Liège şehrine gönderildiler. Savaş sonrasında ise bir kısmı Belçika’da kalırken bir kısmı Fransa’ya geri dönmüştür (BOA. İ.DH. nr. 621/43199; Şişman, 2004: 78).

Bu tarihten önce meslek öğrencilerinden saatçilik ve dericilik alanında tahsil görmeleri için gönderilenler olmuştur. Bu alanlara fotoğrafçılık, matbaa-ciltçilik, kunduracılık, alçı sanatı (heykeltıraşlık) eklenmiştir. 1869’da 10’u gayrimüslim olmak üzere 20 Sanayi Mektebi öğrencisi gönderme kararıyla başlayan bu süreçte öğrencilerin Sanayi okulunda eğitimini gördükleri alanların tahsilini aldıkları tahmin edilebilir.

1869’dan 1875 yılına kadarki beş yıllık süreçte gönderilen tespit edilen yaklaşık 25 meslek öğrencisinden 12’si gayrimüslimdir. Fakat mesleki tahsil gören öğrencilerden de beklenen verim alınamamıştır. Bu sebeple 1875 yılında Paris’teki bütün öğrencilerin İstanbul’a getirilmesi kararlaştırılmıştır ve nihayet 15 Temmuz 1875’te öğrenciler İstanbul’a getirilerek yurtdışına öğrenci gönderme serüvenin Paris

sahnesinin birinci perdesi kapanmıştır (BOA. MF.MKT. nr. 16/167; Şişman, 2004: 79).

b) Londra

Londra'ya 1835 yılında öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Islahat Fermanı'nın ardından yoğun öğrenci gönderisiyle de Londra süreci sona ermiştir. Bu süreçte gönderilen yaklaşık 67 öğrencinin 50'si mühendishanelerden giden subaylardır. Paris serüveninin de olduğu gibi bu öğrenciler 1835, 1840, 1856 yıllarına denk gelen yoğun öğrenci gönderimi kapsamında Londra'ya gitmişlerdir. Londra'nın topçuluk, deniz subaylığı, mühendislik, deniz inşaat mühendisliği eğitiminde (fünunu mimariye-i bahriye; BOA. HR.TO. nr. 209/47) öne çıktığı görülmektedir. 1835 ile 1856 yılları arasında, son giden kafiyeledeki bahriyeli öğrencilerin sayılarına ulaşamadığı için, Londra'ya *en az* 67 öğrencinin gönderildiği söylenebilir. Islahat Fermanı sonrası gönderilen bahriyeli öğrenciler eklendiğinde bu rakamın daha fazla olacağı muhakkaktır. Bu öğrencilerin sayısının ve isimlerinin şu anda meçhul olması gayrimüslim öğrencilerin sayısını da belirsizleştirmektedir. Çünkü bu süreç yurtdışına gayrimüslim öğrenci gönderilmesinin daha yoğun olduğu Islahat Fermanı sonrasına denk gelmektedir. Fakat ilk gönderilenlerden olmak üzere barut imali fennini tahsil eden Arakel gayrimüslim öğrenci olarak dikkati çekmektedir (BOA. HAT. nr. 588/28894).

Bunun dışında ifade ettiğimiz öğrenci gönderme tarihlerinin ara dönemlerinde başka alanlardan öğrenci gittiği de olmuştur. Bunlar; askeri alan, demir madeni eritme ve kalıba dökme sanatı, barut imali, madencilik ve daha sonra Paris'e nakledilen kimya ve dil öğrencileridir.

1836 yılında Londra elçiliği Amedci Beyinin İngiltere'de mimarlık tahsili ile ilgili beyanatı, o dönemde Osmanlı algısında İngiltere - Fransa karşılaştırmasına dair ipuçları verdiği için önemlidir ve zikre değerlidir.

Söz konusu tarihte İstanbul'da, Beyazıt Camii civarında ve Çanakkale'de meydana gelen yangınlar İngiltere'de konuşulur olmuştur. Özellikle “memleketinizde taş, tuğla yok mu, siz ahşap binalar yaparak kendinizi telef ediyorsunuz” türünden sorulara muhatap olan Amedci Bey, İngilizlerin bu sözlerle

Müslümanları aşağıladıklarına kanaat getirerek hem onlara verdiği cevabı hem yangınlarda kül olan ahşap binalara ilişkin önerilerini İstanbul'a yazma ihtiyacı hissetmiştir.

Amedci Bey, bu *aşağılamalara* ahşap binaların daha kolay yapıldığı ve Osmanlı Devleti'nin bugüne kadar isyancılarla uğraşarak bu konularla ilgilenemediği yönünde cevap vermiştir. Ama artık bunun gereğini yapma vakti gelmiştir. Fakat ona göre, Osmanlı mimarları ve dülger kalfaları mimarlığın inceliklerinden habersiz oldukları için Avrupa'dan birkaç mimar ve yine sokak tasarımı için mühendis getirilmelidir. Bununla birlikte on – on beş kadar çocuk Avrupa'ya gönderilerek söz konusu ilmin tahsilini görmeli ve yakın zamanda istihdam edilecek yabancı mimarların maaşları bertaraf edilmelidir.

Ancak mimar ve mühendislerin getirileceği yer nasıl seçilecektir? Amedci Bey'e göre Fransa'da bir hanede on beş belki yirmi aile birlikte oturmaktadır. Bu kadar ailenin bir arada bulunması ise Müslümanlar için uygunsuz bir durumdur. İngiltere'de ise İslam memleketlerinde olduğu gibi her ailenin bir evi vardır. Bu sebeple mimar ve mühendislerin İngiltere'den getirilmesi daha uygun olacaktır.

Bu değerlendirmeden Osmanlının kendisini kültürel olarak İngiltere'ye daha yakın gördüğü anlaşılmaktadır. Fransa'nın öğrencilerin ahlaki yapılarına uygun olmayan bir ortam olduğunu belirten yorumlar da yok değildir (BOA. İ.HUS. nr. 12/1310 Za-97). Buna rağmen daha çok öğrenciye ve daha uzun süre Osmanlı öğrencilerine ev sahipliği yapmış olan Fransa'nın tercih sebepleri ayrı bir araştırma konusu olarak görülmektedir.

c) Viyana

1835 yılında öğrenci gönderilmeye başlanan diğer bir Avrupa şehri Viyana'dır. Yine Islahat Fermanı sonrasında gerçekleşen yoğun öğrenci gönderileri kapsamında 1857'de gidenlerle son bulmuştur. Gönderilen yaklaşık 34 öğrenciden 19'u Harbiye öğrencisidir. Bunlar dil eğitiminin yanı sıra askeri eğitim almışlardır. İlk giden Harbiye öğrencilerinden altısının terzilik tahsili almış olmaları dikkat çekmektedir. Diğer öğrencilerden 6'sı mühendislik, 4'ü tıp eğitimi almıştır. 5'i ise devlet bürolarından giden memurlardan oluşmaktadır. Yüzyılın sonunda Osmanlı ile

benzer kaderi paylaşacak bir imparatorluk olarak Avusturya'daki eğitimde askeri talim alanının öne çıktığı gözlenmektedir.

d) Berlin

Berlin'e ilk giden öğrenci daha sonra sadrazam olarak görülen Mehmed (Kıbrıslı Mehmed Paşa) olmuştur (Mehmed Esad, 1310: 19). Ardından 1839 yılında giden üç öğrenci Berlin'e Viyana'dan geçmişlerdir (BOA. HAT. nr. 799/37041-A). 1856'da gönderilenlerden ise 5'i Berlin'e yönlendirilirken bir yıl sonra Paris'e giden 56 öğrenciden 14'ü çetin kış mevsiminden dolayı bu şehirde kalırken sonrasında Londra, Viyana ve Berlin arasında taksim edileceklerdir. Buna göre son gidenlerin kaçının Londra ve Viyana'ya, kaçının Berlin'e yönlendirildiği henüz netlik kazanmadığı için bu süreçte Berlin'e *en az* 10 kişi gönderildi denilebilir. Fakat bilindiği üzere Osmanlı Devletinin dış siyasette Almanya'ya yaklaşması ve Fransa'daki öğrencilerden verim alınamaması sebebiyle (BOA. İ.HUS. nr. 12/1310 Za-97) araştırmanın sınırını oluşturan tarihten sonraki süreçte Berlin, öğrencilerin gönderildiği merkez olarak öne çıkmıştır.

e) Liège

Belçika'nın ilk gündeme girdiği tarih 1862 olmuştur. Mekteb-i Osmani öğrencileri Hüsnü ve Hamdi okulun öğrenci kapasitesi dolduğu için Fransa Harp Okuluna yerleştirilememiştir. Mekteb-i Osmani müdürü Ali Bey bu iki öğrenciyi Belçika Harp Okuluna göndermek istemiştir. Bu sebeple Osmanlı Paris elçisinden araştırma yapmasını ve Belçika'yla yazışmasını istemiştir. Fakat Londra elçisinden bu konuda Belçika devletinden iltimas alınamayacağı haberi gelince bu girişimden vazgeçilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 191/10699).

Belçika'ya öğrenci gönderme girişimi 1870 Fransa-Prusya savaşından dolayı gerçekleşmiştir. Bu süreçte Fransa'daki öğrencilerden bir kısmı Belçika'nın Liège şehrine nakledilmiştir. Savaştan sonra, 1871'de, ilim tahsili gören 6 öğrenci ve bir kısım meslek öğrencisi Belçika'da tahsillerine devam etmişlerdir. 1875'te Fransa'daki öğrenciler İstanbul'a getirilirken Belçika'dakiler de onlarla birlikte Paris üzerinden memleketlerine geri dönmüşlerdir (Şişman, 2004: 78). Belçika'da eğitim alan öğrencilerin idareleri Osmanlı Devleti'nin Paris elçisi tarafından sağlanmıştır.

Dolayısıyla gidiş-gelişlerin kontrolünü yapan, öğrencilerin işlerini yürüten de elçi olmuştur. Nitekim Liège’de tahsillerini tamamlayarak 1875’te İstanbul’a dönen Ahmed Şükrü ve makineci Fehmi Efendilerin (BOA. MF.MKT. nr. 24/12) mezun oldukları okullardan alınması gereken sertifika ve diplomaları Paris elçisinden istenmiştir (BOA. MF.MKT. nr. 24/72).³⁸

3.3. Uygulamanın Ekonomik Boyutu

Yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının maliyeti Osmanlı Devleti’nin uygulamaya verdiği önemi ve önceliği göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir. Öğrencilerin mendilinden kalemine bütün ihtiyaçlarını karşılayarak eğitim almalarını sağlayan devlet, o dönemin şartlarında bunun için muazzam bir bütçe ayırmıştır. Uygulamanın getireceği faydalar göz önünde tutularak masraf ne kadar büyük olursa olsun öğrenci gönderilmeye devam edilmesi bizzat Padişah Abdülmecid’in ifadelerinde içkindir. Fakat yapılan masraf karşılığında en fazla verimi alma hususundaki kaygılardan dolayı burada modern okullar açılarak öğrenci yetiştirilmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Buna göre yurtdışına gönderilen elli öğrencinin masrafıyla burada bir okul açılabilir ve okulda gerekli bilimlere aşina Avrupalı hocalar istihdam edilebilirdi. Böylece bu okulda elli kişi yerine beş yüz kişi eğitim alabilirdi (BOA. İ.HR. nr. 4/198). Bu hesaba göre yurtiçinde yabancı öğretmen istihdam ederek okul açılmasıyla, yurtdışına öğrenci göndermeye oranla on kat daha fazla öğrenci yetiştirilmiş ve masraflar on kat kısılmış olacaktır. Bu iki durum arasındaki ekonomik farkın hangi masraf maddelerinden kaynaklandığını ve öğrenci gönderme uygulamasının devlete yüklediği maliyeti görmek için öğrenciler yurtdışında tahsildeyken ne tür harcamalar yapıldığını tespit etmekte fayda görülmektedir.

3.3.1. Öğrencilerin Gider Kalemleri

³⁸ İncelenen dönemin siyasi dönüm noktalarının öğrenci gönderme olgusu için de belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Tanzimat’ın ve Islahat Fermanı’nın ilanı ile öğrenci gönderimlerinde artış gözlenmektedir. Kronolojik olarak öğrenci gönderme yoğunluğu için bkz.: Grafik 4.

Yurtdışına giden öğrencilerin en küçük şahsi ihtiyaçlarından okul masraflarına kadar bütün giderlerinin devlet tarafından karşılandığı gözlenebilmektedir. Öğrenciler maaş adı altında cep harçlıklarını da devletten almışlardır. Maaşlar yıllara, öğrencinin bulunduğu merkeze ve tahsil türüne göre değişkenlik gösterirken askeri öğrencilerin maaşları rütbelerine göre düzenlenmiştir. Örneğin Hüsrev Paşa'nın gönderdiği öğrencilerden üçünün 1838 yılında masrafları devlet tarafından karşılanmaya başlandığında bu askeri öğrencilerin aylık maaşının 1400 frank olduğu görülmektedir (BOA. HAT. nr. 694/33474). Bu rakamın üçe bölündüğünde doğal bir sayı bulunamıyor oluşundan bu üç askeri öğrencinin farklı rütbelere sahip oldukları söylenebilir.

1838 yılında askeri bir öğrenci olup kimya tahsili gören Derviş'in (Kimyager Derviş Paşa) Londra'dan Paris'e nakledilmesi bize iki merkezde verilen maaşı mukayese etme imkanı sunmaktadır. Derviş, Londra'da 12 lira aylık alırken buna denk olarak (muvazeneten) Paris'te aldığı maaş 350 frank olmuştur (BOA. HAT. nr. 1184/46720-E). Osmanlı kuruşu söz konusu merkezlerin para birimine bu merkezlerdeki sarraflar³⁹ aracılığıyla dönüştürülmüştür. "Poliçe"⁴⁰ olunmak" tabir edilen bu yöntemle bir merkezdeki sarraftan alınan senet, öbür merkezde aynı değerde para karşılığına çevrilmiştir (Şemsettin Sami, 2001: 364). Fakat sarraf veya bezirgan diye ifade edilen bu para çevirme işini yapan kişilere bu hizmetleri karşılığında bir miktar ücret ödenmiştir (BOA. C.MF. nr. 69/3402). Derviş'in maaşı da sarraflar aracılığıyla Osmanlı parasından franka çevrilmiştir (BOA. HAT. nr. 1184/46720-E).

Dil tahsili için giden öğrencilerin maaşları yüksek rütbeli askeri öğrencilere nazaran düşük görünmektedir. Londra ve Paris'te dil tahsili gören Agah ve Rauf Beylerin senelik maaşlarının toplam miktarı 4500 franktır (BOA. İ.HR. nr. 133/6834). Buna göre aylık 187,5 frank almışlardır.

1840 yılında giden 17 öğrencinin maaşları çeşitliliği barındırması bakımından fikir vermektedir. Bu öğrencilerden evli olanların ya da memleketlerinde bakmakla yükümlü oldukları bir yakınları olanların maaşları bu kişilere de ödenebilmektedir.

³⁹ Sarraf: Akçe bozmak ve tebdil etmek ile ve akçeye müteallik her nev' muamelatla iştigal eden adam, muamelecî, banker (Şemsettin Sami, 2001: 823).

⁴⁰ Poliçe örneği için bkz.: BOA. C.MF. nr. 69/3402; Ek 4.

Miralay Mustafa Bey'in 1900, Tercüme Odası memuru Miralay Mehmed Bey'in 1900, 9. Alay Emini Aziz Bey'in 1200 ve 2. Liva 2. Alay Emini İzzet Bey'in 1200 Kuruşluk maaşları evli oldukları için ailelerine verilmiştir. Bahai Efendi'nin 400 Kuruşluk maaşı ise annesine ödenmiştir. Tophane öğrencisi Halil Efendi'ye 400, tabur katibi İdris Efendi'ye 200, Yüzbaşı Ali Ağa'ya 250, Harbiye öğrencilerinden Mülazım Ahmed'e 220, Bölük Mülazımı Abdürrahim Ağa'ya 220, Harbiye öğrencilerinden Mülazım Necib'e 220, Mühendishane öğrencisi Mehmed Tevfik Efendi'ye 200, Harbiye öğrencisi Başçavuş Süleyman'a 100, Harbiye öğrencisi Çavuş İsmail'e 100, Harbiye öğrencisi Mehmed Neşat'a 100, Mehmed Emin Efendi'ye 220 ve Abdullah Efendi'ye 220 Kuruş maaş verilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 4/198). 1849 yılında Paris'e giden Şinasi'ye ise zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabileceği kadar maaş tahsisıyla birlikte İstanbul'da kalan yaşlı annesine 300 Kuruş aylık verilmiştir (BOA. İ.HR. nr. 50/2384). 1870'te de yine asker olup fotoğrafçılık eğitimi almak üzere gönderilen Hüsnü Efendi'ye de 379 frank maaş verildiğine göre (BOA. İ.HR. nr. 244/14524) bu süreçte öğrencilerin maaşının bu rakam civarında olduğu söylenebilir. Diğer taraftan tahsil alanı ve rütbe farkının maaşlarda oluşturduğu farkın yanında öğrencilerin maaşına sınıf geçtiklerinde de zam yapıldığı görülmektedir. 1840 yılında Viyana'daki askeri öğrencilerin sınıf atladıkça maaşlarının artırılması bu kanıyı güçlendirmektedir (BOA. C.MF. nr. 4/179).

Okul masraflarının karşılanmasına ilave olarak öğrencilere aylık düzenli maaş verilmesi şüphesiz bu öğrencilerin devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda ihtiyaç duyduğu modern bilgiye ulaşmaları için devlet tarafından memur edilmeleriyle alakalıdır. Bu algıya göre öğrenciler görevleri olan ilim tahsillerini tamamlayarak devletin kurumlarında istihdam edilecekler ve bu sürecin her aşamasında görevlerini yerine getirmeleri karşılığında maaş alacaklardır. Fakat ihtiyaca binaen masraftan kaçınmayan devlet, zamanla yük haline gelen öğrenci gönderme uygulamasının yerine yeni yöntemler düşünmeye başlamıştır. 1869 yılında ise meslek tahsili gören sanayi öğrencilerinin haricindekileri göndermeme kararı alacaktır. Meslek öğrencileriyle ilim tahsili gören yüksek öğrenim öğrencilerinin maaşlarının karşılaştırması bu kararın ekonomik sebebine ışık tutmaktadır.

1869 yılında 10 ila 14 yaşlarında 20 tane yetim sanayi öğrencisinin Paris'e gönderilme kararının alındığını gösteren arşiv belgesinde; tahsillerini tamamlayıp İstanbul'a dönen 4 yüksek öğrenim gören öğrencinin maaşlarıyla 20 sanayi öğrencisinin masraflarının karşılanacağından söz edilmektedir. Bu öğrencilerin her birine senede 500 frankın yeteceğinden bahsedilmektedir (BOA. HR.TO. nr. 78/33). Bu miktar daha önce gönderilen öğrencilerin daha rahat şartlarda eğitim gördüklerini düşündürmektedir.

Öğrencilerin dışında kendilerine nezaret eden gözetmenler de Osmanlı Devleti'nden maaş almıştır (BOA. İ.HR. nr. 136/7013). Ayrıca devam ettikleri okul derslerinin dışında dil ve diğer dersler için ayarlanan özel hocaların maaşları da yurtdışındaki öğrencilerin masraf maddeleri arasındadır (BOA. İ.HR. nr. 218/12682). Maaşlarının dışında öğrencilerin diğer giderleri de devlet bütçesinden karşılanmaktadır. Öğrencilerin gemi biletleri, yemekleri ve kendilerini ikamet yerlerine kadar taşıyan araba ücreti dahil olmak üzere yol masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Londra'ya gideceklerin yolu daha uzun olduğu için her bir öğrenci için 2723 kuruş yol parası verilirken Paris'e gideceklere 1865,5 kuruş ödenmiştir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 29/11; C.AS. nr. 191/8251). 1851 yılında bu miktara varan yol masrafına karşın 1853 yılında Tıbbiye öğrencisi Teazet'in Paris'ten dönüşünün 1500 franka mâl olduğu görülmektedir (BOA. A.AMD. nr. 46/2). 1859 yılında ise yine Tıbbiye öğrencisi olan ve yine deniz yoluyla Paris'e gidecek olan Mehmed Saib Efendi'ye 3500 kuruş yol harcırahı verilmiştir (BOA. İ.DH. nr. 434/28691). 1848 yılında ise Viyana'dan dönen 4 Tıbbiye öğrencisi için 30 bin kuruş yol harcırahı ödenmiştir. Bunun filorin karşılığı ise 3038 olmuştur (BOA. İ.HR. nr. 46/2292). Kişi başına 7500 kuruş düştüğüne göre bu rakam Paris ve Londra'ya yolculuktan bir hayli fazladır. Bu durum o dönemde kara yolculuğunun deniz yolculuğundan daha pahalı olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda buradan hareketle Viyana'da tahsilin Paris ve Londra'ya kıyasla daha pahalı olduğu da söylenebilir.

Bir okula yerleştirilinceye kadarki sürede ev, yemek, doktor, ilaç parası ve gerektiğinde otel parası, dil öğrenmeye başlayana kadar tercüman parası da eğitim masraflarının içinde yer almaktadır (BOA. İ.HR. nr. 140/7320; C.BH. nr. 65/3052). Okullara ödenen ödeneklerin dışında okullardaki geceledikleri odaların ücreti ve bu

odalar için gerekli eşyaların ücreti de (BOA. A.AMD. nr. 79/64) gider maddeleri arasındadır. Ayrıca kış mevsiminde öğrencilerin bu özel odalarında ısınmak için kullandıkları yakıt parası, ağır kış şartlarında ek giysi parası, ders çalışırken yaktıkları mumların parası (BOA. İ.HR. nr. 140/7320; İ.HR. nr. 136/7013) öğrencilerin masraflarındandır. Öğrencilerin giysileri devlet tarafından satın alınırken gittikleri okulun özel üniforması varsa bu da tedarik edilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 53/97; A.MKT.UM. nr. 133/41). Öğrencilerin fesleri ise bulundukları merkezlerden tedariki mümkün olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilmiş ve 100 adeti yol parası dahil olmak üzere 2025 kuruşa mâl olmuştur (BOA. İ.HR. nr. 142/7453). Bunların dışında öğrencilerin hastalandıklarında yapılan doktor ve ilaç parası ve ölenlerin tedfin parası da (BOA. İ.HR. nr. 224/13076; İ.HR. nr. 77/3778; HAT. nr. 1239/48202 A; C.MF. nr. 81/4004) devletin yurtdışına gönderilen öğrenciler için yaptığı masraflar arasında yer almaktadır.

Öğrencilerin masrafları eğitim alanlarına göre de çeşitlilik gösterebilmektedir. Örneğin 1857'de Paris'e gönderilen 56 öğrenciden tüfek imali tahsili göreceklelerin masraflarına tüfekçilere gerekli malzemeler eklenmiştir. İç çamaşırlarından mendillerine, üniformalarından ayakkabılarına, kitaplarından okul ücretlerine, yağmurluklarından araba paralarına bu 56 öğrencinin okullarına yerleşinceye kadarki masrafları 28.326 frank 55 sent tutmuştur⁴¹ (BOA. HR.TO. nr. 427/6). 1835 yılında Londra'ya mühendislik tahsili için giden öğrencilerin masraflarına ise “yer çekimine dair kitap”, “vapur inşası için çelik kalem” gibi alanlarına dair giderler eklenmiştir. Yine bu öğrencilerin de gömleklerinden boyunbağlarına, yeleklerinden eldivenlerine özel eşyaları elçi aracılığıyla devlet tarafından tedarik edilmiştir⁴² (BOA. HAT. nr. 527/25932-C). Bunların dışında 1840 yılında Viyana'da öğrenim gören askeri öğrencilere, at biniciliği ve kısrak terbiyesi ile ilgili ders veren eğitmenlere verilen “hediye” mahiyetindeki ücret de (BOA. HAT. nr. 661/32265-B) süvarilik eğitimi aldıkları için masraf maddelerine ilave olunan farklı gider maddesine örnek olarak gösterilebilir. 1840 yılında Viyana'daki 16 askeri öğrencinin Mayıs ayı masrafı 1502 florindir. Bunun kuruş karşılığı 16.974,5'tir. Süvari ve piyadelerden oluştuğu anlaşılan bu öğrenci grubunun masraf maddeleri içinde hayvan yemi, eyer takımı,

⁴¹ Ayrıntılı döküm için bkz.: Tablo 1.

⁴² Ayrıntılı döküm için bkz.: Tablo 2.

uşak gideri gibi özel masraflar vardır⁴³. Ayrıca bu öğrenciler için ücret maddeleri arasında Tarih, Coğrafya, Fransızcanın yanı sıra keman, piyano, klarnet, resim öğretmenlerinin maaşlarının da olması askeri tahsilde sanatın ihmal edilmediğini göstermektedir (BOA. C.MF. nr. 4/179).

Paris'teki Mekteb-i Osmani deneyimi ise belki masraf maddelerinin en başında yer almalıdır. Zira Avrupa'nın pahalı şehirlerinden, en azından Belçika'dan daha pahalı olduğu bilinen Paris'te (BOA. İ.HR. nr. 191/10699) yedi yıllık eğitim tarihinin ardından kapatılış sebeplerinin başında yapılan masrafın büyüklüğü yer almaktadır. Okulun hocalarının, müdürünün, Ermeni çocuklar için tayin edilen Papazın, doktorun maaşı, okula özel ayyıldızlı üniformaların, feslerin ücretiyle okulun gider kalemleri çeşitlenmektedir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 312/73; İ.HR. nr. 207/11918; İ.HR. nr. 211/12192; İ.DH. nr. 508/34563). Mekteb-i Osmani'nin, kapatılmadan önce, 1864'ün Mart ayı masrafı 6667 frank 25 sente ulaşmıştır. Buna mutfak ve diğer masraflar ile hoca ve hizmetlilerin maaşı, bu okulda ve dışarıda eğitim gören öğrencilerin maaşı dahildir (BOA. İ.HR. nr. 206/11896).

Diğer taraftan Avrupa merkezlerinde öğrenci okutmak hayli pahalı bir uygulamadır. Bir de Osmanlı Devleti oradaki öğrencilerin Avrupa'da kendilerini en iyi şekilde temsil etmelerini istediği için kılık ve kıyafetlerine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına azami dikkat etmiştir (BOA. İ.HR. 211/12192). Bu durum masrafları daha kabartmaktadır. Fakat buna rağmen öğrenciler verilen harçlıklar yetmediği için sıkıntı çekmişlerdir. Yurtdışında okuyan öğrencilere dair arşiv belgelerinde elçilerin masrafları sayarak yetmeyen kaynağın artırılması taleplerini⁴⁴ içeren belgelerin sayısı azımsanamayacak kadar çoktur. Maaşların ve ödeneğin gecikmeli gelişi ise (BOA. C.MF. nr. 47/2341; HAT. nr. 1184/46720-D) yurtdışındaki öğrencilerin mağduriyetini artıran bir başka unsur olarak görünmektedir. Olağanüstü bir durum ortaya çıktığında ise gurbette olmanın getirdiği mağduriyet had safhada kendini hissettirmektedir. Paris'te eğitim gören Remzi'nin hikayesi bu duruma verilebilecek en uygun örnektir.

Remzi 1850 yılı kışında arkadaşı Hilmi gibi tifo (karahumma) hastalığına yakalanmıştır. Hastalıklarının tedavisinde yapılan masraf harçlıklarıyla

⁴³ Ayrıntılı döküm için bkz.: Tablo 3.

⁴⁴ Örnek olarak bkz.: BOA. A.MKT.UM. nr. 133/41; İ.HR. nr. 136/7013.

karşılanamayacak kadar yüksektir. Tedavilerini üstlenen doktor 26 Nisan 1851’de elçilikten Hilmi’nin masrafları için 213 frank 70 sent, Remzi’nin masrafları içinse 300 frank 75 sent talep etmiştir. Haziran ayında ise elçinin bu olağanüstü gideri İstanbul’a bildirerek miktarın ödenmesini istediği görülmektedir (BOA. İ.HR. nr. 77/3778). Fakat 28 Mart 1851’de Kemal Bey’in raporunda Remzi’nin borcunun bu doktorun belirttiği rakamdan çok daha fazlasına ulaştığı anlaşılmaktadır. Kemal Bey Remzi’nin öğretmenlerine olan ve diğer borçlarının tutarını 2000 frank olarak açıklamaktadır. Aynı zamanda öğrencinin İstanbul’a dönebilmesi için bu borcun ödenmesi gerektiğini de ifade etse de (BOA. İ.HR. nr. 75/3658) 2 Ekim 1851 tarihinde Paris elçiliği başkatibi Rıza Bey’den gelen mektupta borcu 2700 franka ulaşan Remzi’nin alacaklılarının şikayeti üzerine sekiz günden beri hapiste olduğu ve miktarın bir an önce ödenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Aynı mektupta Rıza Bey’in çevresine borçlanan Ömer’den de bahsettiği halde Remzi’den söz ederken üzüntüsünü gizleyememesinden (BOA. A.AMD. nr. 31/88) Remzi’nin hastalığından dolayı düşer olduğu mağduriyetten etkilendiği anlaşılmaktadır.

3.3.2. Uygulamanın Malî Kaynakları

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin masrafları devlet hazinesinden karşılanmıştır. Hazineden üç ayda bir (BOA. C.AS. nr. 191/8251; HAT. nr. 829/37497 J) veya ayda bir ödeme yapılmıştır (BOA. HAT. nr. 1304/50876; İ.HR. nr. 206/11896). Tanzimat reformları bağlamında düzenlenen Mansure Hazinesi temel kaynağı oluşturmuştur (BOA. HAT. nr. 1171/46347; HAT. nr. 1304/50876). Bunun yanında öğrencilerin giderlerinin gönderildikleri kurumun bütçesinden ödendiği görülmüştür. Barut imali fenninin tahsili için giden öğrencilerin masraflarının Baruthaneler Hazinesinden verilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir (BOA. HAT. nr. 588/28894). Yine bahriyeli mühendislerin Londra’da meydana gelen bütün masraflarını karşılayan devlet kurumu, Tersane hazinesi olmuştur (BOA. C.BH. nr. 65/3052). Tercüme Odası memuru iken elçi Süleyman Paşa’nın tercümanı olarak görevlendirilerek Paris’e giden ve Süleyman Paşa’nın dönüşünün ardından tahsil için Paris’te kalan Emin Efendi’nin masraflarının elçiliklerin masraf tertibatından veriliyor oluşu öğrencinin masrafının ilgili olduğu devlet kurumu tarafından

karşılandığına başka bir örnektir (BOA. İ.HR. nr. 45/2102). Dolayısıyla öğrencinin yurtdışındaki eğitimiyle yararlıkta bulunacağı alana dair olan devlet kurumu, söz konusu alanda gönderilen öğrencilerin kayıtlarını tuttuğu gibi kendi bütçesinden masraflarını da karşılamaktadır.

Demir eritme ve kalıba dökme eğitimini almak için Londra'ya giden öğrencilerin masraflarının karşılanması için ise klasik bir yöntemle başvurularak öğrenci giderleri gönderildikleri Samako bölgesindeki altı kazadan vergi olarak toplanmıştır. Bu öğrenciler Samako'daki demir dökümhanesinin işçileridir. Bu sebeple bu dökümhaneye "bağlı" altı kaza bu öğrencilerin masraflarını karşılamakla da sorumludur. Bu yöndeki bildiri Maliye muhasebesinden dökümhane müdürü Ferhad Ağa'ya gönderilmiştir (BOA. C.NF. nr. 1/6).

İlk giden 5 öğrencinin masraflarının bir süre Hüsrev Paşa tarafından karşılandığından bahsedilmişti. Kendi aileleri tarafından masrafları karşılanarak gidenler dahi ailelerinin masrafı karşılayamaz hale gelmeleri durumunda o ana kadarki emekleri zayi olmaması için ve bunların döndüklerinde devlet adamı olacaklarına binaen masrafları devlet tarafından karşılanmıştır (BOA. A.MKT.MVL. nr. 59/57; HR.TO. nr. 407/42). Nitekim Prusya-Fransa savaşından dolayı öğrenciler geri getirilirken masrafları kendi cemaatleri tarafından karşılandığı halde yol paraları olmayan Ermeni çocukların harcırahları da devlet tarafından karşılanmıştır (BOA. İ.DH. nr. 621/43199).

1852 yılında ise 6 Ermeni çocuğun masrafını Cezayirli Sarraf Mıgırdıç karşılamıştır. Bunlarla giden bir öğrencinin masrafı ise kardeşi tarafından ödenmiştir. 6 çocuğun masrafı bir yıl sonra Fransa'daki bezirgan tarafından Osmanlı Devleti'nden istenmiştir. Devlet de ipek Mancınığı tahsili gören bu çocuklar döndüklerinde devlet tarafından istihdam edilecekleri için bu öğrencilerin masraflarını üstlenmiştir (BOA. İ.MVL. nr. 286/9609; A.MKT.MVL. nr. 59/57; İ.MVL. nr. 297/12045; İ.MVL. nr. 286/11322).

1855 yılında Paris'e giden Serdarıekrem Ömer Lütfi Paşa'nın yeğeni Ömer'in okul masraflarının Fransa devleti tarafından karşılanıyor olması farklı bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Giysi gibi masrafları Osmanlı hazinesince karşılansa da Fransa'nın üst düzey bir devlet adamının yakını olan Ömer'den okul ücreti almıyor

oluşu (BOA. A.AMD. nr 53/97) Osmanlı'ya gösterilmiş iltimaslı bir davranıştır. Yine 1851 yılında Mühendishane-i Berri Hümayun'dan 5 öğrencinin masrafının da Fransa tarafından karşılanması (BOA. A.AMD. nr. 30/23) öğrenci gönderme uygulamasının Fransa nezdindeki cazibesini göstermektedir.

3.4. İstihdam Edildikleri Alanlar, Etkileri ve Verimlilik

Avrupa'nın belli merkezlerine gönderilen öğrencilerin döndüklerinde Osmanlı'nın askeri fabrikası olan ve ağır sanayi ve teknoloji üreten Tophane, Baruthane, Tüfenkhane, Fişenkhane ve Dökümhane gibi üretim merkezlerinde görev alması amaçlanmıştır. Yurtdışında eğitim gören öğrenciler sadrazamlık, nazırlık, büyükelçilik, orduda komutanlık, valilik, devlet şuralarında azalık, açılan modern okullarda hocalık, mühendislik, doktorluk, mütercimlik, müze ve kütüphane müdürlüğü gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Bu öğrencilerin arasında önemli sanat dallarında yetişen ressam, şair, yazar gibi sanatkarlar da vardır (İhsanoğlu: 1998: 295).

Ayrıca bu öğrenciler görev aldıkları kurumların reforma tabi tutularak modernize edilmesinde de rol almışlardır. 1835 yılında Mühendishanelerden Londra'ya gönderilen öğrenciler döndüklerinde söz konusu kurumda tahsilini gördükleri modern bilgiler çerçevesinde yeniliklere imza atmışlardır. Bu öğrencilerden Bekir, ifa ettiği Tophane nazırlığı görevindeyken Mühendishane'nin “topçu ve mimar” yani “istihkam mektebine” çevrilmesini sağlamıştır. Okula hazırlık mahiyetinde bir ortaöğrenim tahsili yapılandırılırken okul binasında ilaveler ve tamirler yapılarak Batı tarzında eğitim veren bir okul haline getirilmiştir (Ergin, 1940: 278). Yine Londra'da eğitim görmüş olan Süleyman, Tophane'de istihdam edilmiştir (BOA. A.MKT.NZD. nr. 71/54). Kendisini bu kuruma tayin edenin Kaptan Paşa olmasından Süleyman'ın deniz mühendisi olduğu tahmin edilebilir. Londra'ya giden ilk öğrenci kfilesinde yer alan Emin ise 1841-42 (1257)'de Harbiye Mektebi nazırı olmuştur ve okulda kendisinden beklendiği gibi Batıda eğitimini aldığı yönde yenilikler yapmıştır (Ergin, 1940: 306).

Harbiye'de 1845 yılında yapılan eğitim reformları bağlamında yapılan yeniliklere imza atanlar arasında da yurtdışında eğitim görmüş öğrenciler yer

almıştır. Okulun idari makamlarında ve öğretmen kadrosunda yer alan öğrencilerin arasında Küçük Tahir Bey vardır. Tahir de İngiltere'ye gönderilen ilk kafiyeledeki öğrencilerin arasındadır. Harbiye'de matematik hocası olmuştur. Yurtdışında eğitim gören Silivrlili Ali Bey coğrafya, Ömer Fevzi Bey harita, cebir ve hendese dersleri verirken Büyük Tahir Efendi hesap ve hendese derslerini okutmuştur (Ergin, 1940: 309).

1835 yılında Londra'ya gönderilen diğer öğrencilerden Derviş, İstanbul'a döndükten sonra Keban ve Ergani madenlerinin başmühendisi olarak Anadolu'ya gönderilmiştir. Kimyager Derviş Paşa olarak bilinen Derviş ardından Harbiye'de hikmet-i tabiiye ve kimya dersleri vermiştir. 1861 yılında Petersburg elçisi olmuştur. Daha sonra Maarif reisi, müsteşarı, Umum Askeri Mektepler Nazırı, Şuray-ı Devlet azası, Halep ve Ankara valisi, Orman ve Madenler müdürü olarak görevlendirilmiştir (Aydüz, 2008: 375). Bu öğrencilerden Eyüp Tophane-i Amire Meclis Reisi, Emin (Paşa) Şam valisi olarak görevlendirilmiştir. Mühendishane'nin 1846-47 (1263) yılındaki ıslah çalışmalarında Emin Paşa'nın, 1848-49 (1265) yılındaki yenilenme çalışmalarında ise yine Londra'ya giden grup arasında yer alan Bekir Paşa'nın ismi öne çıkmaktadır (Mehmed Esad, 1312: 66).

Aynı yıllarda Viyana'ya giden İbrahim, daha sonra Şam valiliği makamında görülmüştür. Paris'e giden Tefvik ise Erkan-ı Harb reisi olmuştur (Mehmed Esad, 1310: 19). 1851 yılında Paris'e giden Mühendishane öğrencilerinden Hayri, Umum Demiryolları işleri müdürü; Necip, yüksek askeri teftiş komisyonu azası; Hafız Ahmed, Zabıta Nazırı; Ahmed, Mühendishane'de topografya öğretmeni; Kamil, Tophane-i Amire'de tecrübe ve muayene dairesinde memur olmuştur. 1854-55 (1271)'te yine Paris'e giden Salim, Şam'da Askeri İdadiye Mektebi müdürü; Cemal, Askeri Rüşdiyeler nazırı; Eşref, Harbiye'nin İdadiye mektebinde Fransızca öğretmeni; Galip, Gazhane müdürü; Mustafa, binbaşı; Mustafa, Harbiye'de yabancı dil öğretmeni ve *Ayine-i Ef'âl-i Fransevî* adlı eserin yazarı; ardından gönderilen öğrenci kafiyesindeki Hüsnü, Petersburg büyükelçisi; Mustafa, binbaşı (üçüncü ordu erkanından Mirliya Mustafa Tahir Paşa); Şükrü, Beyrut'ta on sekizinci liva kumandanı; Süleyman, Fatih Askeri Rüşdiyesi'nde yabancı dil öğretmeni; İbrahim, Mühendishane'de dil öğretmeni; Kadri, Karadeniz topçu alayı kumandanı olmuştur (Mehmed Esad, 1312: 110-120). Aynı yıllarda Berlin'e gönderilen Bekir, seyyar

topçu ikinci livaya kumandanı (Mirliya Bekir Sıdkı Paşa); Rauf, ikinci ordu seyyar topçu ikinci alay kaymakamı; Hüseyin, Tophane-i Amire meclisi azası; Tahir, istihkam kaymakamlığı görevini üstlenmiştir (Mehmed Esad, 1310: 343).

Bu kafiyeyle Berlin'e giden Mehmed (Kıbrıslı Mehmed Paşa) ise yurtdışında eğitim görmüş öğrencilerin arasından sadrazamlık makamına yükselen örneklerden biri olmuştur (Mehmed Esad, 1310: 19). Diğer bir örnek de 1830 yılında uygulamanın ilkleri olarak Hüsrev Paşa'nın gönderdiği öğrencilerin arasındaki Edhem olmuştur. Edhem eğitimi tamamlayarak İstanbul'a döndükten sonra, 1840 yılında miralaylık rütbesiyle Dar-ı Şuray-ı Askeriye'ye tayin edilmiştir (BOA. C.AS. nr 695/29175). Bir süre sarayda Sultan Abdülmecid'e Fransızca dersleri vermiştir. 1876'da Berlin elçiliğiyle Almanya'da bulunmuştur. Maden başmühendisliğinden Tanzimat Meclisi üyeliğine, dışişleri bankalığından adalet bakanlığına farklı devlet memuriyetlerinde bulunduktan sonra 1877'de sadaret makamına yükselmiştir (Yayın Kurulu, 2008 b: 620). Bu öğrencilerden Hüseyin topçu feriki; Mehmed Reşid yine Tophane-i Amire feriki; Abdülatif Erkan-ı Harbiye Miralay olmuştur. Ahmed ise Bahriye okulunda okurken bir Fransız gemisiyle katıldığı savaş sırasında Amerika'da hayatını kaybetmiştir (İnal, 1982 b: 601; Şişman, 2004: 6).

Yurtdışında eğitim görerek sadaret makamına yükselen öğrencilerden bir diğeri ise Mehmed Emin (Paşa)'dır. Mehmed Emin, 1833 yılında Namık Paşa'nın İngiltere yolculuğunda yanında yer alarak Paris'te tahsil için kaldıysa da Paşa İstanbul'a göndermek için kendisini Londra'ya getirtmiştir. 8 ay burada alıkoyduktan sonra bu kararından vazgeçerek Paris'te iki sene daha eğitim görmesini sağlamıştır. Mehmed Emin İstanbul'a döndüğünde kolağası olarak atanmıştır (İnal, 1982 a: 83). Londra ve Peterburg elçiliklerinin yanı sıra farklı memuriyetlerde bulunduğu gibi 1854, 1858 ve 1860 yıllarında olmak üzere üç kez sadrazamlık mevkiini işgal etmiştir (Yayın Kurulu, 2008 c: 136).

Osmanlı eğitim sisteminde yapılan reformlarda da yurtdışında öğrenim görenlerin etkileri olmuştur. 1845 yılında bu alanda etkileri hissedilmeye başlanmıştır. Söz konusu amaca yönelik bu yıl kurulan sekiz kişilik komisyonda bulunan Avrupa'da eğitim almış Harbiye müdürü Emin Paşa ve yine batı dili ve kültüründen haberdar Keçecizade Fuat Efendi gibi azaların etkisiyle eğitimde Batılı

tarzda yenilenmeye imza atılmıştır (Ergin, 1940: 368). Ama şüphesiz eğitimde yeniliklere imza atan en önemli iki isim Kimyager Derviş Paşa ve Selim Sabit Efendi olmuşlardır. 1863 yılında Darülfünun'un ilk açılış konuşması Kimyager Derviş Paşa tarafından yapılmıştır. Kendisi İstanbul'a döndükten sonra Harbiye'de Fizik ve Kimya öğretmenliği yapmıştır. Darülfünun'da da bu derslerin konularını halka açık bir şekilde ve onların anlayabileceği bir dilde anlatıp havanın özellikleri, elektrik kuvveti ve bazı Fizik konularında deneyler yapmıştır. Büyük ilgi gören dersler ve özellikle elektrik deneyleri halk tarafından merakla izlenmiştir (Akyüz, 1982: 147).

Selim Sabit Efendi'nin ise Hoca Tahsin ile birlikte gönderiliş amaçlarından biri kurulacak yüksek öğrenim kurumu Darülfünun için gerekli bilimsel hazırlığı yapmalarıdır (BOA. İ.HR. nr. 137/7068). Tahsillerini tamamlayıp döndüklerinde 1862 yılında Maarife memur olarak atandılar (BOA. A.MKT.NZD. nr. 422/37). Hoca Tahsin Efendi 1869 yılında Darülfünun'un müdürü olmuştur (Akyüz, 1982: 147). Selim Sabit Efendi ise özellikle ilköğretim reformlarında etkili bir isim haline gelmiştir. Rüşdiyeler için eserler kaleme almış, Batı tarzı sınıf usulünün uygulanmasında etkin olmuştur (Ergin, 1940: 373, 384).

Diğer okullarda olduğu gibi Tıbbiye'de de yurtdışında eğitim görenlerin etkileri görülmektedir. İkinci bölümde Paris'te tahsil görenler arasında zikrettiğimiz Bogos döndüğünde Tıbbiye'ye Fransızca öğretmeni olarak atanmıştır. Bu öğrencilerden Kaspar aynı okulda fizyoloji, Serandi Hariciye kliniğinin derslerini, Saib ise histoloji derslerini vermiştir (Kahya, 1997: 13, 19, 40). Osmanlı tıbbiyesinin ilk mezunu olarak Paris'te ihtisas yapmak için giden Hekim İsmail Paşa ise dönüşünde Cerrahhane müdürlüğüne atanmıştır. Ardından Tıbbiye Nazırı olan İsmail, 1847'de "paşa" unvanıyla padişahın başhekimisi olmuştur. Paris'te eğitim gören İsmail Paşa ilk tıp dergisini çıkaran olmakla da dikkat çekmektedir (Berkes, 2003: 234).

Daha sonraki yıllarda genel uygulamaya paralel olarak öğrencilerin Osmanlı Tıbbiyesinden mezun olduktan sonra ihtisas için yurtdışına gittikleri görülmektedir. Askeri Tıp Okulu İç Hastalıkları Kliniğine atanan Nuri Kenan; Veteriner okulunda botanik dersleri veren Abdi Süleyman; Askeri Tıp okulunda fizyoloji dersleri veren Şemsi Şerif; hayvanlar alemi ve halk sağlığı ile ilgili yazdıkları ortaöğrenim ders

kitapları arasına giren Hüseyin Remzi; Sivil tıp okulunda profesör olan ve daha sonra Berlin’de tüberküloz üzerinde de çalışan Feyzi Hasan; Osmanlı Tıp Cemiyetinin azası ve sivil tıp okulunun kurucularından olan Hasan Mazhar; tıp eğitim dilinin Türkçe olması yönünde verdiği çabalarla öne çıkan Mazhar Paşa; askeri tıp okulunda fizyoloji dersleri veren Mehmed Şakir ve nöroloji konusunda ihtisas yaparak adli tıp öğretim yardımcısı olan İbrahim Şevki ihtisaslarını yurtdışında yaparak Osmanlı tıbbına hizmet eden isimler arasındadır (Kahya, 1977: 39-52).

Sanat ve sanayi dallarında yurtdışında eğitim gören öğrenciler de döndüklerinde alanlarında istihdam edilmişlerdir. 1864 yılında duyulan ihtiyaç üzerine resim tahsilini tamamlayan Süleyman’ın hemen İstanbul’a dönmesi istenmiştir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36). Daha öncesinde yine resim tahsili gören Refail, bir süre maddi sıkıntı çektikten sonra 1853 yılında işe kavuşmuştur (BOA. A.MKT.NZD. nr. 71/54). İstavri Bey ise Osmanlı’nın yeni kurumlarından biri olan Müzehane’de istihdam edilmeden önce Paris’te alçı sanatı (heykeltıraşlık) eğitimi almıştır (BOA. MF.MKT. nr. 34/42). Sanayi Mektebi öğrencileri de hem eğitimini aldıkları alanın Osmanlı üretimhanelerinde istihdam edilirken okulda eğitmen olarak da alan için yeni öğrencilerin yetiştirilmesinde rol almışlardır. 1873 yılında Paris’ten dönen Aziz gündüzleri devlet matbaasında mücellit olarak çalışırken akşamları okulda istihdam edilmiştir (BOA: MF.MKT. nr. 16/38).

Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin istihdam edildiği bir alanın da devlet büroları (kalemler) olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle Tercüme büroları ve Hariciye nazırlığının bürolarında Batı dili, kültürüne ve batı tarzı bürokratik işleyişe aşina kişilere ihtiyaç duyulması bu alanlarda yurtdışında eğitim gören öğrencilerin istihdamının önemini hissettirmiştir. Babasının görevinden dolayı Paris’te bulunduğu yıllarda Saint-Louis Lisesinde tahsil gören Ahmet Vefik (Paşa) 1838 yılında Babıâli Tercüme Odasında memur olmuştur (Ergin: 1940: 318). Orta eğitimi Paris’te alıp Osmanlı devlet bürolarında yetişen Ahmet Vefik Paşa, Paris ve Tahran elçiliğinin yanı sıra önemli memuriyetlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Ona ve diğer öğrencilere bu mevkileri sağlayan hiç şüphesiz Osmanlı devletinin bu yüzyılda uluslararası ilişkilerde ve dolayısıyla iç işlerinde ihtiyaç duyduğu Batılı modern bilgiye sahip ve teamüllere aşina olmalarıdır.

1849 yılında kendi talebiyle Paris'e gönderilen Şinasi ise (BOA. İ.HR. nr. 50/2384) devletin ihtiyacına binaen maliye tahsiline yönlendirilmiştir. Edebiyat ilimlerinin yanı sıra maliye tahsili de görerek İstanbul'a gelmesinden sonraki ilk memuriyeti Maarif Meclisinde olmuştur (Mermutlu, 2003: 32). Ünlü bir yazar ve şair olan Şinasi, Osmanlı kültür ve siyasi hayatında etkin bir şahsiyettir. Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkar gazetelerindeki yazılarıyla kendisinden önce başlayan Türkçe gazeteciliğinin bir toplum olayı haline gelmesini sağlamıştır (Mermutlu, 2003: 137). Şinasi'nin yazılarında yurtdışı deneyiminin ve aldığı eğitimin etkisi görülmektedir. Osmanlı Maliyesinde yapılan reformlara yazılarıyla onaylayıcı veya eleştirici ve yön gösterici olarak müdahil olmuştur. Fransa'da bulunduğu yıllarda Fransız maliyesinde staj görmesinin (Mermutlu, 2003: 32) kazandırdığı deneyimle yazılarında Fransız maliyesine, vergi sistemine dair bilgi vermiştir (Mermutlu, 2003: 445). Şinasi'nin din, bilim, medeniyet, siyaset konularındaki düşüncelerinin de yer aldığı eserlerinde Osmanlı reformlarına ilişkin düşünceleri sadece maliye alanıyla sınırlı kalmamıştır. Tanzimat'ın şehircilik alanında yaptığı reformlarda da İstanbul örneği üzerinden taraf olmuştur ve İstanbul'un Avrupa modeline göre imar edilmiş bir şehir karakteri kazanmasının Batılı yaşayışla bütünleşmeyi kolaylaştıracağını savunmuştur (Mermutlu, 2003: 532).

Peki, devletin bu dönemde ihtiyaç duyduğu yenilenme ve modernleşmenin kadrosunu oluşturmak için hiçbir masraftan kaçınmayarak öncelediği (BOA. İ.HR. nr. 4/198) yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasından beklenen verim alınmış mıdır? Osmanlı modernleşmesini konu eden literatürde "başarısızlık" değerlendirilmesinde vurgulanan ehliyetli kadro eksikliğine⁴⁵ çözüm olarak başvurulmuş bu uygulamaya rağmen modernleşmenin beklenen sonuca ulaşmamasının nedeni ne olabilir?

Öncelikle belirtmek gerekir ki; yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının amacı, uygulayıcılarının ifadeleriyle gerekli bilim ve fenlerin öğrenilmesi ve bu alanlarda beceri kazanılmasıdır. Uygulamanın başarı ve başarısızlığını tartışan Osmanlı bürokratına göre, ana sorun öğrencilerin iyi idare edilmemesidir. Disiplin ve idarenin tam olmayışı öğrencilerden tam verimin alınmamasına sebep olurken masrafların artmasıyla sonuçlanmıştır (BOA. İ.HR. nr. 211/12192). Asıl olan modern

⁴⁵ Örnek olarak bkz.: Lewis, 2000: 104.

bilginin öğrenilmesi ve teknik becerinin kazanılması olduğuna göre yurtdışına gidenlerle elde edilen birikimin de yardımıyla burada modern okulların açılması kararı (BOA. İ.HR. nr. 4/198) hiç şüphesiz farklı bir ülkede, farklı bir toplumsal düzende ve farklı bir eğitim sisteminin kuralları altında öğrencilerin idare edilmesinin zorluğunun ve bu aşırı masraflı uygulamanın alternatifi arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim sürecin sonunda, Meşrutiyetin ilanından önce öğrenci gönderme uygulamasının durdurulmasında içerde açılan okullardan alınan verimin de etkisi olduğu açıktır. Fakat yurtdışında eğitim gören öğrencilerin eğitim dahil olmak üzere devlet kurumlarındaki yenilikçi etkileri bu süreçte görmezden gelinemeyecek bir gerçek olarak kendini göstermektedir.

Bununla birlikte gerek yurtdışında iken öğrencilerin disiplin ve idarelerinin daha sıkı tutulmasını ve gerekse döndüklerinde en üst verim alınacak uygun alanlarda istihdam edilmelerini sağlayan daha başarılı bir idare şekli uygulamanın başarısını artırıcı olabilirdi. Daha uygulamanın 20. yılında öğrencilerin durumuna bakılarak hepsinin geri çağırılma ihtiyacı hissedilmesi bu yorumu desteklemektedir. 1851 yılında Paris'e giden Maarif müdürü Kemal Efendi askeri öğrencilerin haricinde diğerlerinin hemen İstanbul'a geri getirilmelerinin daha hayırlı olduğunu bildirerek oradaki öğrencilerin disiplin altına alınamadıklarını kaydetmektedir (BOA. İ.HR. nr. 75/3658). Yine dönen öğrencilerden dokuzunun istihdam edildikleri gemi sanayinde ilerleme kaydedememeleri şikayete sebep olmuştur. Öğrencilerin eğitim gördüğü Paris'teki elçi, öğrencilerin yeterince çalıştırılmadıkları ve dönmeden önceki imtihanlarında dikkatli olunmadığı yönünde uyarılmıştır (BOA. MF.MKT. nr. 16/167).

Daha önce sözü geçtiği üzere yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasının nizamnamesi 1914 yılında Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. Buna paralel olarak bu tarihi takip eden yıllarda öğrenci göndermenin verimli bir uygulama olup olmadığına dair tartışma gündemi oluşturan bir konu olarak görünmektedir. Bu tartışma bağlamında Mehmet Servet'in (1336: 44) uygulamayı eleştirenlere cevaben savunucu bir karakterde kaleme aldığı makalede yaptığı değerlendirme uygulamadan istenilen verimin alınamayışının bir sebebi olarak kayda değer görünmektedir. Mehmet Servet öncelikle yurtdışına gönderilen öğrencilerin çok faydalı olmadıkları yorumunun bir önkabul haline gelmesini esefle karşılamaktadır. Ona göre bu

öğrencilerden yeterli verimin alınamamasının ana sebebi, bu öğrencilerin vatanlarına döndükten sonra ihtisaslarıyla hiç ilgisi olmayan alanlarda istihdam edilmeleri veya başıboş bırakılarak kendilerinden faydalanılma yoluna dahi gidilmemesidir. Çünkü bu takdirde de bu kişiler işsiz ve aç kaldıkları için alanları dışında görevleri kabul etmek zorunda kalmışlardır.

1851 yılında beş yıllık tahsilden dönen dört öğrencinin iş talebi için verdikleri dilekçe de öğrencilerin takibindeki ihmalkarlığa örnek teşkil etmektedir. Bu dört öğrenci (Lebib, Remzi, Hilmi, Vehbi) İstanbul'a dönmüşlerdir ve fakat ifadelerine göre, çalışacakları bir işleri olmadığı gibi geceleyecekleri bir yerleri dahi yoktur. Durumlarını beyan eden bu dilekçeden sonra bu dört kişi Tercüme Odasına memur olarak atanmıştır (BOA. İ.HR. nr. 87/4270).

Paris'te eğitim görerek gelen Nazım Efendi ise İstanbul'da Mahrec-i Aklam'dan da mezun olduktan sonra Hariciye kalemine memur olarak atanmıştır. Burada da bir süre stajyer olarak görev yaptıktan sonra maaşlı memur statüsüne yükselebilmiştir (BOA. MF.MKT. nr. 31/7). Bu örnekte de görüldüğü gibi, yurtdışında eğitim gören öğrenciler, yabancı bir merkezde aldıkları eğitimden kazandıkları bilgiyi memleketlerinin şartlarına ve kurumsal teamüllerine uyarlamak zorunda kalmışlardır. Bu uyumsuzluk yurtiçindeki okullara ağırlık verilmesinde etkin bir sebep olarak görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı yüksek okullarından mezun öğrencilerin de modern mesleki formasyonu edinebilmek için yurtdışında staj ve ihtisas yapmaya devam etmeleri zorunlu görülmektedir (BOA. İ.HR. nr. 211/12192).

Bilimsel ve mesleki uyumun yanında iklim farklılığından doğan uyumsuzluk da bu dönemde görmezden gelinemeyecek bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce beyan ettiğimiz üç ölüm vakasından başka hava farkından ve çalışma şartlarından doğan hastalıklar üç büyük Avrupa merkezinde de dikkat çekmektedir. Londra'da eğitim gören Rauf, şehrin havasından etkilenmiştir ve göğüs ağrıları başlamıştır. Başarılı bir öğrenci olduğu için ve Fransızca da bildiği için geri gönderilmek yerine Paris'e nakledilmiştir (BOA. A.AMD. nr. 78/22; İ.HR. nr. 143/7493). Yunus ve Eşref ise barut imalini imalathanesinde öğrenmektedirler. Ancak barutun sağlıklarını olumsuz etkilemesi onları tahsillerini devam ettiremeyecek hale getirmiştir. Dil bilgilerinin olması ve Londra'nın şartlarına

alışmış olmalarından dolayı bunlar da geri gönderilmek yerine daha hafif bir iş olan tüfek imaline geçirilmişlerdir (BOA. HAT. nr. 827/37465). Londra’da çalışma ortamının olumsuzluklarından dolayı hastalanan diğer öğrenciler ise demir dökümhanesinde çalışan iki Bulgar çocuğudur. Bunlarsa daha fazla devam etmeleri mümkün olamayacağı için geri gönderilmişlerdir (BOA. İ.HR. nr. 4/148).

Nureddin “havasına, suyuna alışamadığı için” Paris’ten geri gönderilirken (BOA. İ.HR. nr. 154/8143) Nusret Bey ve yine bir tıp öğrencisi hava değişiminden hastalanarak iyileşemedikleri için Viyana’dan İstanbul’a geri gönderilmişlerdir (BOA. İ.HR. nr. 48/2292; İ.HR. nr. 150/7917).

Uygulamanın verimliliği tartışılırken öğrencilerin üstün başarılarından da bahsetmek gerekmektedir. Gerek elçilerden gelen raporlarda gerekse gidilen merkezlerin maarifi ve ilgili kurumlarınca yapılan değerlendirmelerde Osmanlı öğrencilerinin başarıları övülmektedir. Daha öğrenciyken alanı olan tıbbi dair tercüme ettiği eser takdirle karşılanan Serandi bu başarılı öğrencilerden biridir. Eseri basılarak Osmanlı Tıbbiyesinde okutulmuştur (BOA. İ.HR. nr. 11/556). Viyana’daki askeri öğrencilerden Ahmed Sırrı ise yazdığı risaleyle dikkatleri üzerine çekmiş ve Avusturya İmparatorundan altın madalya almak suretiyle ödüle layık görülmüştür (BOA. İ.HR. nr. 135/6992). Yine Londra’da demir eritme ve kalıba dökme eğitimi alan çocuklardan Yenaki, kendi çabalarıyla bir top dökerek Londra elçisine göndermiş ve elçinin takdirlerini toplamıştır. Elçi bu tahsili alan çocukların güzel çalıştıklarına ilişkin raporunu İstanbul’a gönderirken Yenaki’nin başarısından da bahsetmiştir (BOA. HAT. nr. 829/37498 G; HAT. nr. 831/37529-F). 1862 yılında Fransız Harp okuluna giriş sınavlarında Osmanlı öğrencilerinin başarısı da kayda değerdir. Zira kontenjanı sınırlı bu okula girmeye hak kazanan Osmanlı öğrencileri söz konusu sınavda diğer yabancı öğrencilerle birlikte Fransız öğrencilerini de geride bırakmışlardır (BOA. İ.HR. nr. 191/10699). Bu tarihten iki yıl sonra yapılan genel sınavda da öğrencilerin çoğunun üstün başarı gösterdikleri görülmektedir (BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36).

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin Osmanlı Devletinin 19. ve 20. yüzyıllarında eğitim, bilim, teknoloji, kültür, sanat hayatlarının modernleşmesinde etkili olduğu söylenebilir. Fakat bu öğrencilerin araştırmaya dayalı yeni bilgileri

retme ve yerli bilim geleneğini oluşturma yönünde eksik kaldıkları eleştiri konusudur.⁴⁶ Modernleştirme literatüründe bu duruma açıklama olarak yeniliklerin, bilgi ve teknolojinin nakledilmesiyle yetinilerek bunların zihniyet ve dünya görüşü halini alamaması gerekçe gösterilmektedir.⁴⁷

Yurtdışına ğrenci gönderme olgusu üzerinden bu durumu sınıadığımızda bu süreçte asıl amacın modern bilgi ve tekniğin öğrenilerek Osmanlı Devleti'nin koşullarına uyarlanması olduğu görülmektedir. Uygulayıcıların, zihni yapılarını ve dünya görüşlerini modern bilim ve teknolojiye engel olarak görmedikleri ve bunların değiştirilmesi yönünde de bir kaygıya sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Literatürde yer alan zihni yapının ve dünya görüşünün modern bilgi ve tekniği üretecek şekilde değişmesi gerektiği yorumu, anakronik bir değerlendirme şekli olarak görülmektedir. Bunun, başka bir medeniyette üretilen bilgi ve teknolojinin o medeniyetin sosyo-kültürel yapısı göz ardı edilerek aktarılıp aktarılamayacağı konusu ile birlikte tartışılması gerekmektedir. Zira bu durum dışardan alınan bilgi ve teknolojinin kendi sosyal, siyasal ve ekonomik kurumlarımıza nasıl uyarlanacağı sorununu birlikte getirmektedir. Osmanlı Devleti incelediğimiz dönemde modernleşme politikaları çerçevesinde yurtdışına ğrenci gönderme uygulamasına başvurmuştur ve süreç içerisinde verimlilik değerlendirmeleri yaparak; yurtiçinde modern bilginin retildeği alternatif kanallar oluşturarak dönemin sonunda uygulamaya son vermiştir.

⁴⁶ Bu türden bir eleştiri için bkz.: İhsanoğlu, 1998: 295.

⁴⁷ rnek olarak bkz.: Tanpınar, 1997: 64; Turhan, 2002: 185.

SONUÇ

Türk modernleşmesi farklı disiplinlerce çeşitli boyutlarıyla ele alınmış olmasına karşın modernleşmenin en önemli uygulama alanlarından biri olarak ortaya çıkan yurtdışına öğrenci gönderme olgusu hakkında yapılan araştırmalar son derece sınırlıdır. Gönderilen öğrencilerle ilgili tek monografik eser *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)* başlıklı çalışmadır⁴⁸. Yine İngiltere'ye giden ilk öğrencilerin dolaylı anlatım içinde konu edildiği⁴⁹ ve Paris'teki Mısır ve Ermeni okullarında okuyan Osmanlı öğrencilerinin ele alındığı⁵⁰ iki makale vardır. Ayrıca DPT tarafından desteklenen bir proje olarak *Türkiye'nin Yenileşmesi Sürecinde Yurtdışında Okuyan Öğrenciler*⁵¹ başlıklı elektronik bir veri tabanı oluşturulmuştur. Fakat yurtdışına öğrenci gönderme olgusunun sosyolojik çözümlemesini yapan araştırma mevcut değildir.

Bu çalışmada yurtdışına öğrenci göndermenin başladığı ve süreklilik kazanarak kurumlaştığı süreç olarak Tanzimat dönemi esas alınmıştır. Öğrenci gönderme uygulaması 1830 yılında başlasa da bir modernleşme politikası olarak ortaya çıkışını hazırlayan 18. yüzyıl Osmanlı modernleşme tarihinden söz etmek gerekmiştir. Bu sebeple modern eğitim almış **kadroya ihtiyacın** doğduğu ve Batıyla kurulan ilişkinin yeni kanalları olarak daimi elçiliklerin kurulduğu 18. yüzyıl tarihi konu bağlamında ele alınmıştır.

Devlet hesabına yurtdışında eğitim alma uygulamasına yönelik ilk girişimler ve bu uygulamayı hazırlayıcı ilk örnekler Avrupa'da kurulan elçilikler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Elçilerin orada yetişen çocukları ve bu elçiliklerde görevli memurlar, Batıda meydana gelen siyasi, bilimsel, teknik gelişmelerin izlenerek Osmanlı İmparatorluğu'na aktarıldığı kanallar olmuşlardır.

Eğitim tarihlerinde Avrupa'ya tahsil için ilk öğrenciyi III. Selim'in gönderdiği söylenmektedir. Adının İshak olduğu söylenen bu öğrencinin yabancı dil

⁴⁸ Şişman, 2004.

⁴⁹ Kuran, 1967.

⁵⁰ Şişman, 2003.

⁵¹ Yediyıldız, 2003.

bilgisinden hareketle Mühendishane-i Berri Hümayun Başhocası İshak Efendi olduğu rivayeti dillendirilmektedir. Fakat III. Selim'in Paris'e gönderdiği kişi, Kral XVI. Lui'ye mektuplarını götürmekle görevlendirdiği başka bir İshak'tır. İshak Bey'in diğer bir görevi de yabancı dil öğrenmek, Avrupa'daki ordu talim usullerini rapor etmektir. Üstlendiği görevi de tam anlamıyla gerçekleştiremeyen İshak'ın bütün tahsilini İmparatorluk bünyesinde tamamlayan ve ciltler dolusu kitaba imza atmış bir alim olan İshak Efendi'yle isim benzerliği dışında bir ilgisi yoktur.

Bütün masrafları devlet tarafından karşılanarak devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda tahsil görmeleri için yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması II. Mahmut döneminde, **1830** yılında başlamıştır. Daha önce özellikle gayrimüslimlerden çocuklarını yurtdışında okutanlar yok değildir. Fakat bu tarihten itibaren devlet politikası olarak ve masrafları devlet tarafından karşılanarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir.

19. yüzyıl Osmanlı tarihini konu eden eserlerde yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına başvurulmasında dört ana sebebin öne çıktığı gözlenmektedir. Bunlar; orduya ehliyetli subay ihtiyacı, açılan modern okullara eğitimci ihtiyacı, devlet bürolarına memur ihtiyacı ve gelişen Osmanlı sanayine kadro ihtiyacıdır. Arşiv kaynaklarını merkeze alarak yaptığımız çalışma da öğrenci gönderme uygulamasına başvurulmasına yönelik literatürde öne çıkan bu saikleri doğrulayıcı olmuştur. Ancak belgelerin ortaya koyduğu tablo, olgunun daha **kapsamlı** ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Zira Osmanlı Devleti 19. yüzyılda girdiği siyasi ilişkiler çerçevesinde ıslah etme durumunda kaldığı devlet kurumları için gereken modern bilgiyle mücehhez kadronun temini için yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını başlatmıştır. Öğrencilerin gönderildikleri eğitim alanları resimden askerliğe, fotoğrafçılıktan ziraata... **çeşitlilik** göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu girdiği siyasi ilişkiler çerçevesinde yöneldiği ve ihtiyaca en iyi cevap verebilmesi bakımından öne çıkan çeşitli Avrupa merkezlerine çok sayıda öğrenci göndermiştir.

Öğrencilerin tahsil görmeleri için gönderildikleri alanlar ve merkezlerdeki çeşitlilik olgunun kapsamına işaret etmektedir. Osmanlı'nın çağının gereklerine cevap verebilmek için yeniden bir yapılanma sürecine girdiği ve bunun sonucu olarak birçok alanda modern bilgiye sahip ve tekniğe vakıf kadro ihtiyacı doğduğu

anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu yüzyılda fotoğrafçılık ve resim gibi yeni iletişim tekniklerinin nakledilmesi gerekirken geleneksel olarak bilgisine sahip olunan alanlarda da **modern uyarlamaya** gereksinim duyulmuştur. Bu yüzden ziraat, ipek mancınığı üretimi, terzilik gibi Osmanlı meslek geleneğinde uygulana gelen ve fakat modern dönemlerde meslek geleneklerinde yaşanan kırılmayla Batıda geliştirilen biçimine ihtiyaç duyulan alanlarda eğitim görmeleri için öğrenci gönderilmiştir. Bu durum bize olgunun kapsamının literatürde öne çıkan dört saikten **daha geniş** olduğunu göstermektedir ve bu durum, daha derinliğine ve kapsamlı çalışmaları zorunlu kılmaktadır.

Konuyla ilgili literatürde, II. Mahmut'un özellikle eğitim alanındaki reformlarına Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği reformların örnek olduğu açıklamaları baskın olarak öne çıkmaktadır. Yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasında da yine Mısır'ın uygulamalarının yol gösterici olduğu söylenmektedir. Zira Mehmet Ali Paşa 1813 yılında Avrupa'ya öğrenci göndermeye başlamıştır. Mısır'daki gelişmelerin Osmanlı devlet merkezince yakından izlendiği doğrudur. Ancak, araştırmalarımızın bize gösterdiği *sonuçlardan biri*; Mısır örnekliliği sıklıkla gündeme getirilmesine karşın, bu yöndeki uygulamaların Mehmet Ali Paşa **öncesinde** Osmanlı İmparatorluğu'nda başladığı yönündedir. Nitekim Osmanlı modernleşme politikaları kurumsal düzeyde daha önce, III. Selim zamanında, uygulanmaya başlanmıştır ve devlet burslusu olmasalar da yurtdışına öğrenci gönderme örneklerinin II. Mahmut döneminden önce de olduğu gözlenmektedir.

İncelenen dönemde meydana gelen siyasi dönemeçler yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması için de dönüm noktaları olmuştur. Tanzimat 1839 yılında ilan edilmiş olsa da fermanı hazırlayan sürecin II. Mahmut döneminde olgunlaştığı yaygın olarak kabul gören bir tespittir. Çalışmamız sırasında ulaştığımız *sonuçlardan biri* de, öğrenci gönderme uygulamasının da, literatürdeki açıklamaların aksine, **Tanzimat'tan önce** başlamış olmasıdır ve yine Tanzimat'tan önce **gayrimüslim** öğrencilerin de gönderilenler kervanına katılmış olmalarıdır. Tanzimat'ın ilanı öncesinde, askeri tahsil bünyesinde ordu taliminden gemi inşa mühendisliğine, terzilikten kimyagerliğe, subaylıktan topçuluğa kadar çeşitlenen alanlarda

Avrupa'ya, tespit edebildiğimiz, yaklaşık 77 öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerden yaklaşık 9'u gayrimüslimdir.

Bununla birlikte, Tanzimat'ın ilanıyla öğrenci gönderme uygulaması yeni bir evreye girmiştir. Bu yöndeki uygulamalarda kapsam genişlemesinin ve sayısal artışın yaşandığı gözlenmiştir. Tahsil için gönderilen öğrencilerin sayısı artarken alanlarında çeşitlenme meydana gelmiştir. Tarih, coğrafya, resim, müzik gibi temel bilimlerin ve dil tahsilinin yanı sıra ziraat, madencilik, mimarlık - yol, köprü yapımı, teknik resim, resim, hukuk, ipek mancınığı ve silah imali bu dönemde eğitimi alınan alanlar arasına girmiştir. 1856 yılına kadarki bu süreçte tespit edebildiğimiz kadarıyla 99 öğrenci yollanmıştır. Islahat Fermanının ardından ise öğrenci gönderilerinde yoğunluk gözlenmektedir. I. Meşrutiyet'in (1876) ilanına kadar olan sürede yaklaşık, tespit edebildiğimiz 186 öğrenci gönderilmiştir. Bu dönemde çeşitli sanayi dallarında çok sayıda sivil öğrenci de yurtdışında eğitim almıştır.

Bu sürecin sayısal ifadesi şöyledir: Tanzimat'ın ilanına kadar yaklaşık 77, Tanzimat Fermanının ilan edilmesiyle (1839) Islahat Fermanı (1856) arasında yaklaşık 99 ve Islahat Fermanının ilanından çalışmamızı sınırladığımız I. Meşrutiyet'in ilanına (1876) kadar olan süreçte yaklaşık 186 öğrenci gönderilmiştir. Bu süreçte gönderilen, tespit edebildiğimiz toplam öğrenci sayısı 362'dir.

Avrupa merkezlerinden en çok Osmanlı öğrencisini misafir eden merkez olarak **Paris** öne çıkmaktadır. Sonra sırasıyla **Londra, Viyana, Berlin** ve **Liège** vardır. Yurtdışında eğitim gören öğrencilerin sayılarının artmasıyla, bu öğrencilerin idare ve disiplinlerinde ve gittikleri ülkenin eğitim sistemine uyumlarında karşılaşılan sorunlara bir çözüm arayışı olarak Paris'te **okul** açma (1857) deneyimi yaşanmıştır. Daha öncesinde Mısır'dan giden öğrenciler için iki okul açılmıştır. Sayılarının artıp idare ve disiplinlerinde zorlukların baş göstermesiyle öğrencileri tek çatı altında toplama düşüncesi ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki yüksekokullara öğrencileri hazırlayan ortaöğrenim kurumlarının açılmadığı bu dönemde Osmanlı yüksekokulları yeterli donanıma sahip öğrenci mezun verememektedir. Öğrencilerin farklı bir devletin eğitim sistemine geçişlerinin ortaya çıkardığı zorluk da eklenince öğrencileri Fransız yüksekokullarına hazırlaması için Paris'te bir Osmanlı ortaöğrenim okulunun açılmasına karar verilmiştir. 1857-1865

yılları arasında faaliyet gösteren **Mekteb-i Osmani**'nin masraflarının bütçeyi zorlayan bir yük haline gelmesiyle verimlilik tartışmaları baş göstermiş ve Osmanlı Devleti'nde yetkin bir ortaöğrenim kurumunun (Galatasaray Lisesi) açılmasına karar verilerek Paris'teki Mekteb-i Osmani'nin eğitim hayatına son verilmiştir.

Öğrenci gönderme olgusunun kurumlaşarak yaygınlaşmasının toplumda yarattığı akis ve beklentilere bağlı olarak cemaatlerin de okul açma yönünde talepleri ortaya çıkmıştır. Yurtdışındaki gayrimüslim Osmanlı öğrencilerinin dini ihtiyaçları bağlamında **ibadethane** açan ve öğrencilerin ibadetlerini yapabilmeleri için Papaz tayin eden Osmanlı hükümeti, Ermeni cemaatinden gelen okul açma talebini de kabul etmiştir. Fakir Ermeni çocuklarının eğitim aldığı **Mekteb-i Muradyan**'ın masrafları cemaat tarafından karşılsa da okul, Osmanlı elçisi tarafından himaye edilmiştir. Yine elçi tarafından öğrencilerin takibi yapılmıştır ve okulun ders müfredatı Osmanlı Maarifi tarafından belirlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda içinde bulunduğu uluslararası ilişkiler ağı içinde ihtiyaç duyduğu modern bilgi ve teknik beceriye sahip, Avrupa diploması kurallarına aşina kadroları yetiştirmek için kısa vadede yurtdışına öğrenci gönderse de uzun vadede bu kadroları bünyesinde açtığı **modern okullarda** yetiştirmeyi amaçlamıştır. Fakat ilk aşamada bu okulların eğitmen ihtiyacı da temel bir sorun olarak yurtdışına öğrenci göndermeyi zorunlu kılan sebepler arasındadır. Zamanla bu okulların yetkin hale gelmesiyle devlet bütçesi için bir hayli ağır yük haline gelen yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına son verilmek istenmiştir. Bu durumda Osmanlı modern okullarından mezun olan öğrencilerin sadece **ihtisas** veya **staj** yapmak için Avrupa'ya gitmeleri öngörülmüştür. Ve nitekim gerek Osmanlı modern okullarının gerekli nitelik ve niceliğe ulaşması, gerek yurtdışına gönderilen öğrencilerden beklenen verimin alınamaması ve gerekse Avrupa'da meydana gelen siyasi kargaşalardan dolayı incelediğimiz dönemin sonuna denk gelen 1875 yılında yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasına son verilme kararı alınmıştır. Yurtdışına öğrenci gönderme serüveninin ilk perdesi, 1875 yılında öğrencilerin memleketlerine geri çağırılmasıyla kapanmıştır.

Yurtdışına öğrenci gönderme olgusu uygulandığı yıllarda Osmanlı modernleşmesinde merkezi bir role sahiptir. Yurtdışında eğitim görerek dönen

öğrenciler Osmanlı eğitim kurumlarının ve diğer devlet kurumlarının Batı modelinde **yenilenmesinde** önemli roller üstlenmişlerdir. Sadrazamlıktan subaylığa, öğretmenlikten doktorluğa, diplomatlıktan bakanlığa kadar devlet örgütünün çeşitli kademelerinde istihdam edilmişlerdir. Dolayısıyla Batılı bilginin ve tekniğin devlet bünyesine aktarılması amacıyla başlanan uygulamanın amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Kısa vadede çözüm arayışı olarak yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması, Osmanlı modernleşmesine ivme kazandıran bir olgu olarak belirlemiştir ve **modernleşmenin** kendi dinamiklerini üretmesinde etkin olmuştur.

Yurtdışına gönderilen öğrenciler açılan modern **yüksekokullardan** ve devlet **bürolarından** seçilerek gönderilmişlerdir. Gittikleri Avrupa merkezinde bu öğrencilerin idare ve disiplinlerini sağlayan ve tüm ihtiyaçlarıyla ilgilenen ise söz konusu merkezin Osmanlı **elçisi** olmuştur. Ayrıca gittikleri Avrupa ülkesinden öğrencilere bir **gözetmen** tayin edilmiştir. Maaşını Osmanlı Devletinden alan bu gözetmen öğrencilerin dersleriyle, tavır ve tutumlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bu gözetmen, öğrencilerle ilgili hem söz konusu ülkenin ilgili mevkiine hem de Osmanlı elçisine karşı sorumludur.

Çalışmada ulaşılan *sonuçlardan biri* de, gönderilen öğrencilerin **kökenleri** itibarıyla toplumun bütün sosyal kesimlerini içine alabilecek bir çeşitliliğe sahip olmalarıdır. Aralarında üst düzey bürokratların yakınları olduğu gibi çiftçi çocuğu da bulunmaktadır. Kölelikten gelerek yurtdışında eğitim alan ve döndüğünde üst düzey memuriyetlerde bulunanlar da yok değildir. Nitekim ilk gönderilen öğrencilerden **Edhem**, Hüsrev Paşa'nın satın aldığı bir köle iken önce Paşa'nın kendi konağında eğitim almış, daha sonra Paris'te tahsiline devam ederek döndüğünde çeşitli memuriyetliklerden sonra sadrazamlığa kadar yükselebilmiştir. Diğer taraftan öğrencilerin gönderildiği ilk yıllardan itibaren **gayrimüslimlerin** de öğrenci grupları içinde yer alabildiklerini görüyoruz. Devlet hesabına giden 362 öğrencinin yaklaşık **90'ı**, diğer bir ifadeyle dörtte birinin gayrimüslim olduğu dikkat çekmektedir. Öğrencilerin çeşitli toplumsal aidiyetliklerden gelerek yurtdışında eğitim görmeleri ve sonrasında devlet kapısında görev almaları Osmanlı sosyal düzeninin içinde doğal bir olgudur. Bu öğrenciler, devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda eğitim almaya **memurdurlar** ve aldıkları eğitim sayesinde istihdam edilmektedirler.

Öğrencilerin gönderileceği Avrupa merkezinin seçiminde bazı unsurlar öne çıkmıştır. Öncelikle en çok ve uzun süre öğrenci gönderilen merkezin **Fransa** olmasında, bu ülkenin o dönemin Avrupa'sının bilim, kültür ve siyaset merkezi olmasının etkin olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında gönderilecek Avrupa merkezinin seçiminde Osmanlının **siyasi yönelimlerinin** ve ihtiyaçlarının belirleyici olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda uluslararası siyasete göre dönemsel değişimler meydana gelmiştir. Nitekim sonraki süreçte siyasi ilgi ve ihtiyaçlara paralel olarak öğrencilerin gönderildiği bir merkez olarak Almanya öne çıkmıştır. Ayrıca öğrencilerin gönderildiği **Avrupa şehrinin** öğrencilerin tahsil aldığı alanlarda birikime sahip olması, tercih sebebi olarak ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda bahriyeli öğrencilerin ve mühendislerin daha çok İngiltere'ye gönderilirken ordu talimi eğitimi alanların Avusturya'ya yönlendirildikleri gözlenmiştir.

Öğrenci gönderme uygulamasında uluslar arası siyasi dengelerin yansımaları ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda Osmanlı için sıcak cephe olan Rusya karşısında diğer devletlerin konumları Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkilerine yansırken topraklarına kabul ettikleri öğrencilerle ilgili durumlarda da hissedilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı-Rus savaşı devam ederken Avusturya savaşta tarafsız konumda olmasının yanı sıra savaş sürecinde öğrenci kabulünü durdurmuştur. Bunun yanında Avrupa devletlerinin Osmanlı öğrencilerinin kendi okullarında eğitim almalarını istediklerini çeşitli vesilelerle ifade ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla bu devletler için Osmanlı öğrencilerinin kendi ülkelerinde eğitim almalarının **cazip** olduğu anlaşılmıştır.

Yurtdışına öğrenci gönderme olgusu Osmanlı modernleşmesinin bir yapıtaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi dışında, Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin takip edilmesi ve bu gelişmelerin devlet yapılarına uyarlanması olarak gerçekleşmiştir. Yurtdışına öğrenci gönderme de buna paralel ve bu modernleşme politikalarının bir **aracı** olarak Batılı bilginin üretilme tarz ve yöntemlerinin aktarılması için merkezi bir kanal olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu muazzam masrafları göze alarak modernleşme politikalarının uygulayıcı kadrosunu temin etmek amacıyla yurtdışına öğrenci göndermiştir.

Öğrenci gönderme olgusunun ilk örneklerinin ardından uygulamaya dair beklentiler ve sorunlar da belirmeye başlamıştır. Osmanlı bürokrati tarafından uygulamanın hedefleri göz önünde tutularak **verimlilik** değerlendirmeleri yapılmıştır. Bu doğrultuda uygulamadan azami verimi alabilmek için bazı düzenlemelere gidilmiştir.

Çalışmanın gösterdiği önemli **sorun alanlarından** biri, yurtdışında eğitim alan öğrencilerin istihdam edildikleri devlet kurumlarının modernleşmesinde önemli roller üstlenmiş olmalarına rağmen verimlilik tartışmalarında muazzam bir maliyetin ortaya çıkması ve öğrencilerden yeterli verim alınamaması gibi sebeplerden dolayı uygulamaya son verme kararının alınmış olmasıdır. Tespitlerimize göre, öğrencilerin eğitimlerini aldıkları alanlarda istihdam edilmemeleri, gittikleri merkezin eğitim sisteminin önceliklerinin ve aldıkları formasyonun istihdam edildikleri alanla tam uyuşmaması verimliliği azaltan sebeplerdendir. Diğer taraftan Osmanlı modern okullarının açılması ve geliştirilmesiyle, kısa vadeli çözüm arayışı olarak girişilen yurtdışına öğrenci gönderme uygulaması da tekrar değerlendirilmiştir. İhtiyaç duyulan alanlarda devlet bünyesinde eğitim alınmasının imkanlarının üretilmesiyle uygulamaya son verilme kararı alınmıştır. Fakat ele aldığımız dönemden sonraki süreçte öğrenci gönderme uygulamasının tekrar başlamış olması araştırılması gereken yeni bir sorun alanı olarak belirmektedir.

Türk modernleşmesine ilişkin kanaatlere yön veren önemli metinlerde Osmanlı Batılılaşma çabalarının **sathi** olduğu ve Batı'nın gerektiği kadar kavranmadığı, zihinsel yapısının anlaşılamadığı yorumları öne çıkmaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda girdiği siyasi ilişkilerden doğan ihtiyaca binaen yeni kadro yetiştirme ve bu bağlamda yurtdışına öğrenci gönderme uygulamasını incelediğimizde Türk modernleşme sürecine dair geliştirilen açıklamaların farklı bir bakış açısıyla, derinliğine yeniden okunması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yurtdışına gönderilen öğrencilerin iyi bir eğitim almaları ve iyi yetişmeleri için ciddi miktarda kaynak ayrılmasından ve eğitimlerindeki verimin artırılması için gösterilen titizlikten siyasi karar vericilerin aslında modern çağda meydana gelen gelişmeleri kavrayıp devlet bünyesinde üretmeyi ne denli önemsedikleri ve merkeze aldıkları anlaşılmaktadır.

Tez çalışmamızın vardığı önemli *sonuçların* içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşmakta olan **yenidünya** karşısında yeni bir siyaset belirlenmesi ihtiyacının farkında olarak devleti bu yönde güçlendirmek için olağanüstü çaba sarf ettiği bulgusu bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda girdiği siyasi ilişkilerden doğan ihtiyaca binaen yeni kadro yetiştirme amacıyla yurtdışına öğrenci göndermiştir. Öğrenci gönderme uygulamasının tarihi serüveni incelendiğinde Osmanlı'nın büyük bir titizlikle ve muazzam bir bütçe ayırarak uyguladığı bir devlet politikasıyla karşılaşılmaktadır. Bu sebeple Türk modernleşmesine dair geliştirilen görüşlerde, Osmanlı modernleşmesinin sathi olduğu ve kadroların gerekli donanımdan yoksun olduğu şeklindeki açıklamaların tekrar değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu açıdan öğrenci gönderme konusunun bize gösterdiği gibi, Türk modernleşmesinin kapsamlı ve derinliğine araştırmalarla yeni baştan ele alınması bir gereklilik olarak belirmektedir.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

BOA. A.AMD. nr. 53/97
BOA. A.AMD. nr. 25/96
BOA. A.AMD. nr. 30/23
BOA. A.AMD. nr. 31/88
BOA. A.AMD. nr. 33/45
BOA. A.AMD. nr. 45/47
BOA. A.AMD. nr. 46/2
BOA. A.AMD. nr. 48/48
BOA. A.AMD. nr. 53/97
BOA. A.AMD. nr. 7/58
BOA. A.AMD. nr. 71/80
BOA. A.AMD. nr. 71/87
BOA. A.AMD. nr. 76/38
BOA. A.AMD. nr. 77/33
BOA. A.AMD. nr. 78/22
BOA. A.AMD. nr. 79/64
BOA. A.M. nr. 10/12
BOA. A.MKT. nr. 30/64
BOA. A.MKT.MHM. nr. 287/94
BOA. A.MKT.MHM. nr. 29/11
BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/36
BOA. A.MKT.MHM. nr. 290/369
BOA. A.MKT.MHM. nr. 297/45

BOA. A.MKT.MHM. nr. 303/65

BOA. A.MKT.MHM. nr. 312/73

BOA. A.MKT.MHM. nr. 367/1

BOA. A.MKT.MHM. nr. 369/74

BOA. A.MKT.MHM. nr. 41/9

BOA. A.MKT.MVL. nr. 59/57

BOA. A.MKT.NZD. nr. 215/63

BOA. A.MKT.NZD. nr. 255/5

BOA. A.MKT.NZD. nr. 298/12

BOA. A.MKT.NZD. nr. 422/37

BOA. A.MKT.NZD. nr. 7/50

BOA. A.MKT.NZD. nr. 71/54

BOA. A.MKT.UM. nr. 131/55

BOA. A.MKT.UM. nr. 133/41

BOA. A.MKT.UM. nr. 149/47

BOA. C.AS. nr. 1208/54161

BOA. C.AS. nr. 191/8251

BOA. C.AS. nr. 600/ 25290

BOA. C.AS. nr. 695/29175

BOA. C.AS. nr. 969/42200

BOA. C.BH. nr. 65/3052

BOA. C.MF. nr. 118/5892

BOA. C.MF. nr. 4/179

BOA. C.MF. nr. 47/2341

BOA. C.MF. nr. 51/2534

BOA. C.MF. nr. 69/3402

BOA. C.MF. nr. 81/4004

BOA. C.NF. nr. 1/6

BOA. HAT. nr. 1171/46347

BOA. HAT. nr. 1181/46662-G

BOA. HAT. nr. 1184/46720-D

BOA. HAT. nr. 1184/46720-E

BOA. HAT. nr. 1184/46721-B

BOA. HAT. nr. 1185/46735

BOA. HAT. nr. 1185/46746-B

BOA. HAT. nr. 1185/46750

BOA. HAT. nr. 1189/46835

BOA. HAT. nr. 1203/47253

BOA. HAT. nr. 1238/48162-O

BOA. HAT. nr. 1238/48162-U

BOA. HAT. nr. 1239/48202-A

BOA. HAT. nr. 1304/50876

BOA. HAT. nr. 1321/51557

BOA. HAT. nr. 305/18037

BOA. HAT. nr. 309/18272

BOA. HAT. nr. 312/18445

BOA. HAT. nr. 322/18885

BOA. HAT. nr. 527/25932-C

BOA. HAT. nr. 588/28894

BOA. HAT. nr. 661/32265-B

BOA. HAT. nr. 663/32281-E

BOA. HAT. nr. 675/32989

BOA. HAT. nr. 694/33474

BOA. HAT. nr. 701/33726-A

BOA. HAT. nr. 701/33733-F

BOA. HAT. nr. 799/37041-A

BOA. HAT. nr. 827/37465

BOA. HAT. nr. 827/37465-F

BOA. HAT. nr. 829/37497-J

BOA. HAT. nr. 829/37498-G

BOA. HAT. nr. 831/37529-F

BOA. HAT. nr. 833/37557-A

BOA. HAT. nr. 954/40958-F

BOA. HR.MKT. nr. 17/48

BOA. HR.MKT. nr. 2/7

BOA. HR.MKT. nr. 6/9

BOA. HR.MKT. nr. 89/77

BOA. HR.MKT. nr. 94/7

BOA. HR.MKT. nr. 94/7

BOA. HR.TO. nr. 154/22

BOA. HR.TO. nr. 209/47

BOA. HR.TO. nr. 407/42

BOA. HR.TO. nr. 423/53

BOA. HR.TO. nr. 427/6

BOA. HR.TO. nr. 494/91

BOA. HR.TO. nr. 71/31
BOA. HR.TO. nr. 72/4
BOA. HR.TO. nr. 78/33
BOA. HT.TO. nr. 494/91
BOA. HT.TO. nr. 75/80
BOA. Ī.DH. nr. 434/28691
BOA. Ī.DH. nr. 508/34563
BOA. Ī.DH. nr. 522/35547
BOA. Ī.DH. nr. 621/43199
BOA. Ī.HR. nr. 109/5349
BOA. Ī.HR. nr. 11/556
BOA. Ī.HR. nr. 126/6339
BOA. Ī.HR. nr. 133/6834
BOA. Ī.HR. nr. 135/6992
BOA. Ī.HR. nr. 136/7013
BOA. Ī.HR. nr. 137/7068
BOA. Ī.HR. nr. 139/7286
BOA. Ī.HR. nr. 140/7316
BOA. Ī.HR. nr. 140/7320
BOA. Ī.HR. nr. 142/7453
BOA. Ī.HR. nr. 143/7493
BOA. Ī.HR. nr. 147/7729
BOA. Ī.HR. nr. 150/7917
BOA. Ī.HR. nr. 153/8089
BOA. Ī.HR. nr. 154/8143

BOA. Ī.HR. nr. 179/9881
BOA. Ī.HR. nr. 191/10699
BOA. Ī.HR. nr. 206/11896
BOA. Ī.HR. nr. 207/11918
BOA. Ī.HR. nr. 211/12192
BOA. Ī.HR. nr. 218/12682
BOA. Ī.HR. nr. 224/13076
BOA. Ī.HR. nr. 244/14524
BOA. Ī.HR. nr. 256/15259
BOA. Ī.HR. nr. 275/16721
BOA. Ī.HR. nr. 315/20207
BOA. Ī.HR. nr. 322/20766
BOA. Ī.HR. nr. 330/21273
BOA. Ī.HR. nr. 353/1314-Ca-11
BOA. Ī.HR. nr. 39/1844
BOA. Ī.HR. nr. 4/148
BOA. Ī.HR. nr. 4/198 27
BOA. Ī.HR. nr. 40/1863
BOA. Ī.HR. nr. 45/2102
BOA. Ī.HR. nr. 46/2161
BOA. Ī.HR. nr. 46/2292
BOA. Ī.HR. nr. 48/2292
BOA. Ī.HR. nr. 50/2384
BOA. Ī.HR. nr. 62/3039
BOA. Ī.HR. nr. 75/3658

BOA. İ.HR. nr. 77/3778
BOA. İ.HR. nr. 87/4270
BOA. İ.HUS. nr. 12/1310 Za-97
BOA. İ.MVL. nr. 258/9609
BOA. İ.MVL. nr. 276/10742
BOA. İ.MVL. nr. 286/11322
BOA. İ.MVL. nr. 297/12045
BOA. MF.MKT. nr. 16/167
BOA. MF.MKT. nr. 16/38
BOA. MF.MKT. nr. 18/128
BOA. MF.MKT. nr. 24/12
BOA. MF.MKT. nr. 24/72
BOA. MF.MKT. nr. 31/7
BOA. MF.MKT. nr. 34/42
BOA. MF.MKT. nr. 6/76
BOA. Y.PRK.ASK. nr. 19/61
BOA. Y.PRK.NMH. nr. 1/33

B) Telif Eserler

AHMET REFİK: t.y.

Lale Devri, Naşiri: Abdullah Tanrıninkulu – Oktay Erünlü, Ankara, Pınar Yayınları.

AKYÜZ, Y.: 1982

Türk Eğitim Tarihi: (Başlangıçtan 1982'ye Kadar), Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

ALİ RIZA PAŞA: 1293

Mir'atu'l-Cezayir, Mütercim: Ali Şevki.

- ANTEL, S. C.: 1940 “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, Ankara, Maarif Vekaleti Yayınları, ss. 441-462.
- ARNOLD, D.: 2001 **Coğrafi Keşifler Tarihi**, İstanbul, Yöneliş Yayınları.
- AYDIN, C.: 1995 **Mecmua-i Fünun ve Mecmua-i Ulum Dergilerinin Medeniyet ve Bilim Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Danışman: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYDÜZ, S.: 2008 “Derviş Paşa (Kimyager)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, c. 1, ss. 375-376.
- BERKES, N.: 2003 **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- BERMAN, M.: 2002 **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- BEYDİLLİ, K.: 1984 “İgnatius Mouradgea d’Ohsson (Muradcan Tosunyan)”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, İstanbul, sayı XXXIV, ss. 247-297.
- BEYDİLLİ, K.: 1995 **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane**, İstanbul, Eren Yayınları.
- BOSTAN, İ.: 2006 **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- CLARK, E. C.: 2006 “Osmanlı Sanayi Devrimi”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İncelik – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, ss. 499-512.
- ÇATALTEPE, S.: 1999 “III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizamı Cedid Ordusu”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, c. 7, ss. 241-249.

- DOĞAN, R.: 1998 “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XXXVII, ss. 407-442.
- DÖLEN, E. & YILDIRIM, N.: 2003 **Darülfünun’dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- EİSENSTADT, S. N.: 2007 **Modernleşme – Başkaldırı ve Değişim**, İstanbul, Doğubatı Yayınları.
- ERGİN, O.: 1940 **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul, Osmanbey Matbaası, c. 2.
- ERİM, K.: 1940 “Riyaziye”, **Tanzimat ve Müspet İlimler**, ss. 477-483, Ankara, Maarif Vekaleti Yayınları.
- ERSOY, O.: 1959 **Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, Ankara, Güven Basımevi.
- ESAD EFENDİ (SAHAFLAR ŞEYHİZADE): 2000 **Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi: (Bahir Efendi’nin zeyl ve ilaveleriyle) 1237-1241/1821-1826**, Yay. Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- FINDIKOĞLU, Z. F.: t.y. **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İstanbul, Türkiye Felsefi, Harsi ve İctimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, sayı 11.
- GENÇ, M.: 2003 **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- HODGSON, M. G. S.: 2003 **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Yöneliş Yayınları.
- HUBERMAN, L.: 2002 **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- İHSANOĞLU, E.: 1989 **Başhoca İshak Efendi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

- İHSANOĞLU, E.: 1992 “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, ss. 335-397.
- İHSANOĞLU, E.: 1998 “Eğitim ve Bilim”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İstanbul, IRCICA Yayınları, c. 2, ss. 223-361.
- İNAL, M. K.: 1982 a **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul, Dergah Yayınları, c. 1.
- İNAL, M. K.: 1982 b **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul, Dergah Yayınları, c. 2.
- İNALCIK, H.: 2006 a “Tanzimat Nedir?”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İncik – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, ss. 13-35.
- İNALCIK, H.: 2006 b “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İncik – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, ss. 83-100.
- KABACALI, A.: 2000 **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın**, İstanbul, Literatür Yayıncılık.
- KAÇAR, M.: 1995 “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, **Osmanlı Bilim Araştırmaları, İ.Ü.E.F. Bilim Tarihi Bölümünün Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu’na Armağan**, Yay. Haz.: Feza Günergun, İstanbul, İ.Ü.E.F. Yayınları, ss. 209-225.
- KAÇAR, M.: 1996 **Osmanlı Devletinde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishanelerin Kuruluşu**, Yayınlanmamış doktora tezi, Danışman: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAHYA, E.: 1992 “Tanzimat’ta Eski ve Yeni Tıp”, **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, ss. 289-302.

- KAHYA, E.: 1997 **Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimleri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- KARAL, E. Z.: 1940 “Tanzimat’tan Evvel Garplılaşma Hareketleri”, **Tanzimat I, Yüzüncü Yılı Münasebetiyle**, İstanbul, Maarif Vekaleti Yayınları, ss. 13-30.
- KARAL, E. Z.: 1998 **Selim III’ün Hat-tı Hümayunları –Nizamı Cedit– 1789 – 1807**, Ankara, TTK.
- KARAL, E. Z.: t.y. **Osmanlı Tarihi - Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara, TTK, XIII. Dizi – Sa. 16 e6.
- KOÇER, H. A.: 1991 **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, MEB.
- KURAN, E.: 1967 “Türkiye’nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü”, **VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara, TTK.
- KURAN, E.: 1990 “Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Gerçekleştirdiğı Reformların Karşılıklı Tesirleri”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri: 28-30 Haziran 1989**, İstanbul, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü, ss. 107-112.
- KÜÇÜK, C.: 2006 “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Millet Sistemi” ve Tanzimat”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, ss. 393-403.
- LEWIS, B.: 2000 **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, TTK.
- MCGOWAN, B.: 2006 “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed. Halil İnalçık – Donald Quataert, c. 2, ss. 759-885, İstanbul Eren Yayınları.
- MEHMED ESAD: 1310 **Mir’ât-i Mekteb-i Harbiye**, İstanbul, Şirket-i Mertebiye Matbaası.

- MEHMED ESAD: 1312 **Mir'ât-i Mühendishane-i Berr-i Hümayûn**, İstanbul, Karabet Matbaası.
- MEHMED REŞAD, v.d.: 1332 “Memalik-i Ecnebiyeye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname”, **Takvim-i Vekayi – Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin Ceride-i Resmiesidir**, 6 Receb, Numara: 1833, ss. 1-3.
- MEHMET SERVET, 1336 “Avrupa’ya Talebe Göndermek Meselesi”, **Genç Yolcular Sanat ve İlim Mecmuası**, İstanbul, Genç Yolcular Neşriyat Şirketi, Matbaa-i Amire, Sayı belirtilmemiş, ss. 43-44.
- MERMUTLU, B: 2003 **Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi**, İstanbul, Kaknüs Yayınları.
- ORTAYLI, İ.: 2006 “Osmanlı Kançılığında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, ss. 285-297.
- ÖZALP, N.: 2000 **Türk Musikisi Tarihi**, İstanbul, MEB Yayınları, c. 1.
- ÖZTUNA, Y.: 1978 **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, c. 6.
- QUATAERT, D.: 2006 “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Ed. Halil İnalcık – Donald Quataert, İstanbul, Eren Yayınları, c. 2, ss. 885-1051
- SARIKAYA, Y.: 1997 **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul, İz Yayıncılık.
- SÉE, H.: 2001 **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, İstanbul, Yöneliş Yayınları.
- SEYİTDANLIOĞLU, M. V.: 2006 “Divanı Hümayundan Meclisi Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, der. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix

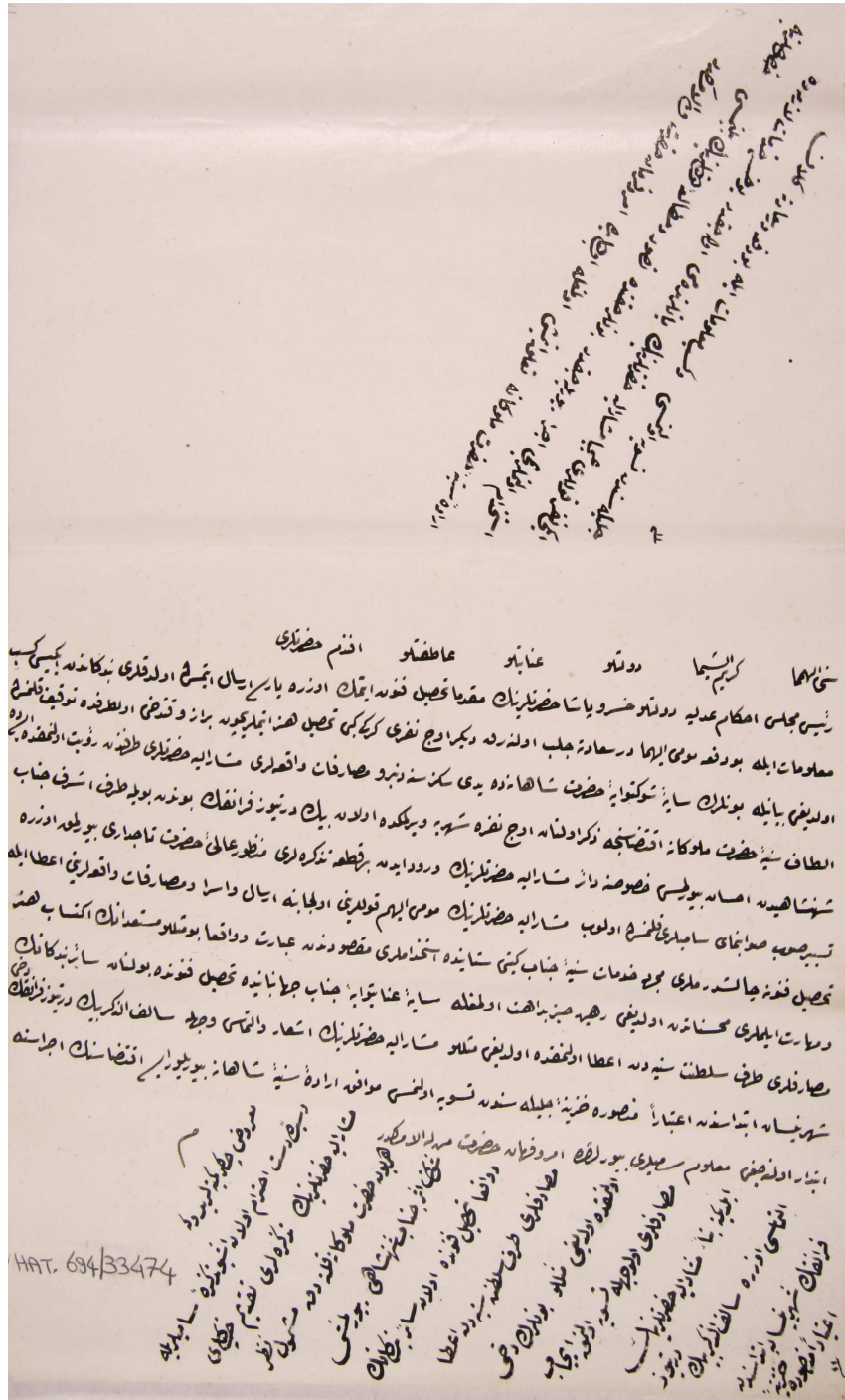
Yayınları, ss. 273-283.

- SEYİTDANLIOĞLU, M.: 1989 “Sultanzâde İshak Bey ve Başhoca İshak Efendi Aynı Kişi midirler?”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c. 6, sayı 1-2, ss. 219-228.
- SHAW, S.: 1971 **Between Old and New The Otoman Empire Under Sultan Selim 1789-1807**, Cambridge, Harvard University Pres.
- SWINGEWOOD, A.: 1998 **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları.
- ŞARMAN, K.: 2005 **Türk Promethe’ler: Cumhuriyet’in Öğrencileri Avrupa’da**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ŞEMSETTİN SAMİ: 2001 **Kâmûs-i Türkî**, İstanbul, Çağrı Yayınları.
- ŞİRVANLI FATİH EFENDİ: 2001 **Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı)**, Yay. Haz.: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- ŞİŞMAN, A.: 2003 “Osmanlı Öğrencilerinin Paris’te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. V, s. 2, ss. 1-9.
- ŞİŞMAN, A.: 2004 **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Ankara, TTK.
- TANPINAR, A. H.: 1997 **19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi.
- TUNA, K.: 2005 **Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine**, İstanbul, Ufuk Kitap.
- TURHAN, M.: 2002 **Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, İstanbul, Çamlıca Yayınları.

- UÇAROL, R.: 2000 **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul, Filiz Kitabevi.
- ULUÇAM, M.: 2008 “Âli Paşa”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, c. 1, ss. 221-222.
- UNAT, F. R.: 1964 **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, MEB yayınları.
- ÜLKEN, H. Z.: 2005 **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları.
- YEDİYILDIZ, B.: 2003 **Türkiye’nin Yenileşme Sürecinde Yurtdışında Okuyan Öğrenciler: Prosopografik Bir Veri Tabanı**, 100K013 Nolu DPT Projesi, (Çevrimiçi), http://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/ARDEB/sobag/sobag1_sonuculan_proje.pdf, 06 Haziran 2009.
- YAYIN KURULU: 2008 a “Hüsrev Mehmed Paşa (Koca)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, c. 1, ss. 598-599.
- YAYIN KURULU: 2008 b “İbrahim Edhem Paşa”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, c. 1, ss. 620-621.
- YAYIN KURULU: 2008 c “Mehmed Emin Paşa (Kıbrıslı)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, c. 2, s. 136-137.
- ZAKIA, Z. “Sultan II. Mahmut’un (1808-1839) Reformları”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, c. 7, ss. 255-257.

EKLER

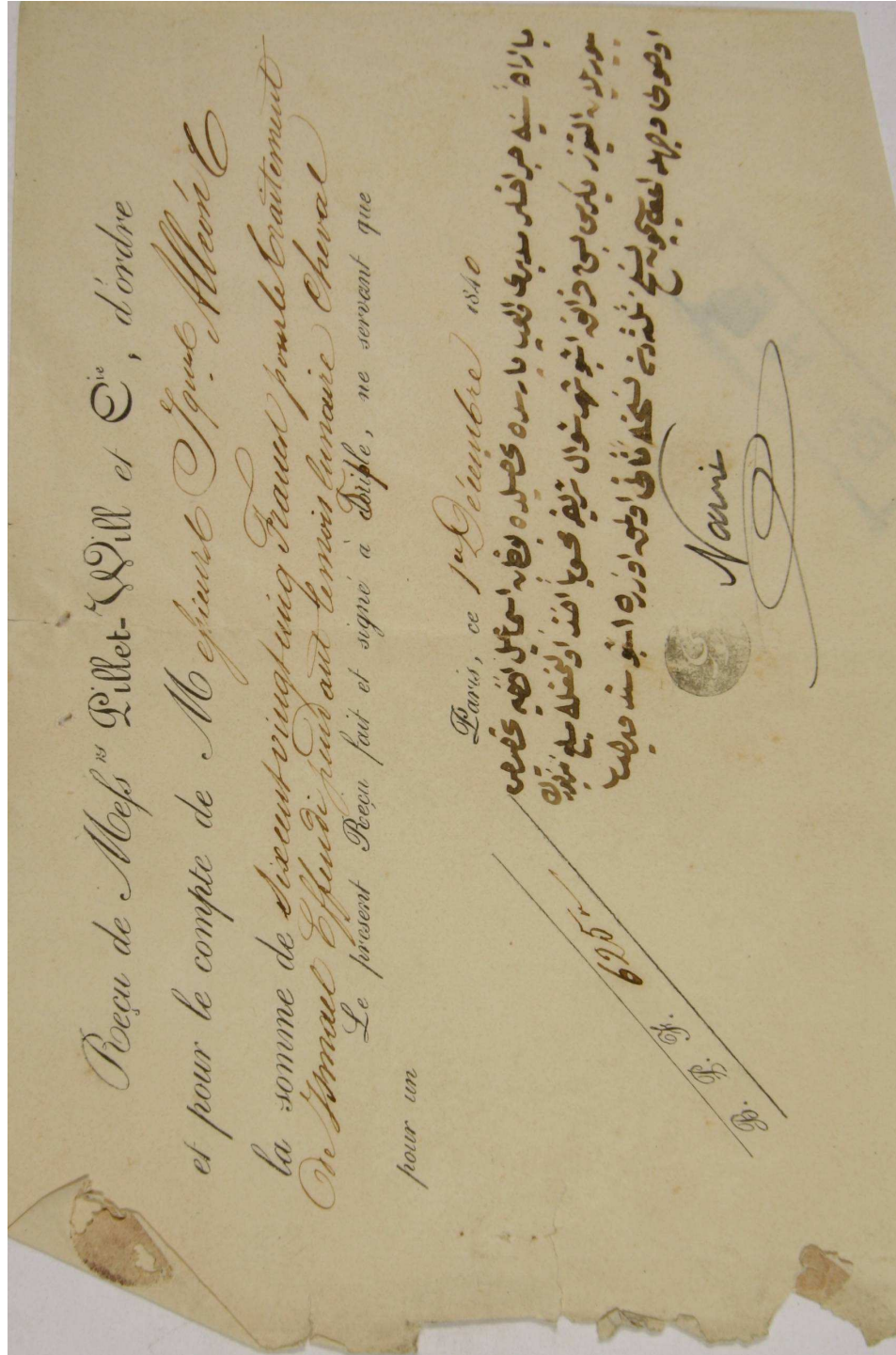
Ek 1: Hüsrev Paşa tarafından gönderilen öğrencilerin 5 kişi olduklarını gösteren arşiv belgesi:

Ek 2: Hüsrev Paşa tarafından gönderilen öğrencilerden dördü:

Ek 4: Poliçe örneği:

Tablo 1: 1857’de Paris’te bulunan öğrencilerin masraf maddeleri:

[illegible]

Canib-i Saltanat-ı Seniyye'den Paris'e izam buyurulan 56 nefer şakirdanın vusulleri tarihinden mektep ve fabrikalara duhullerine kadar vakı olan masarısı mübeyyin bir kıt'a defterin tercümesidir.

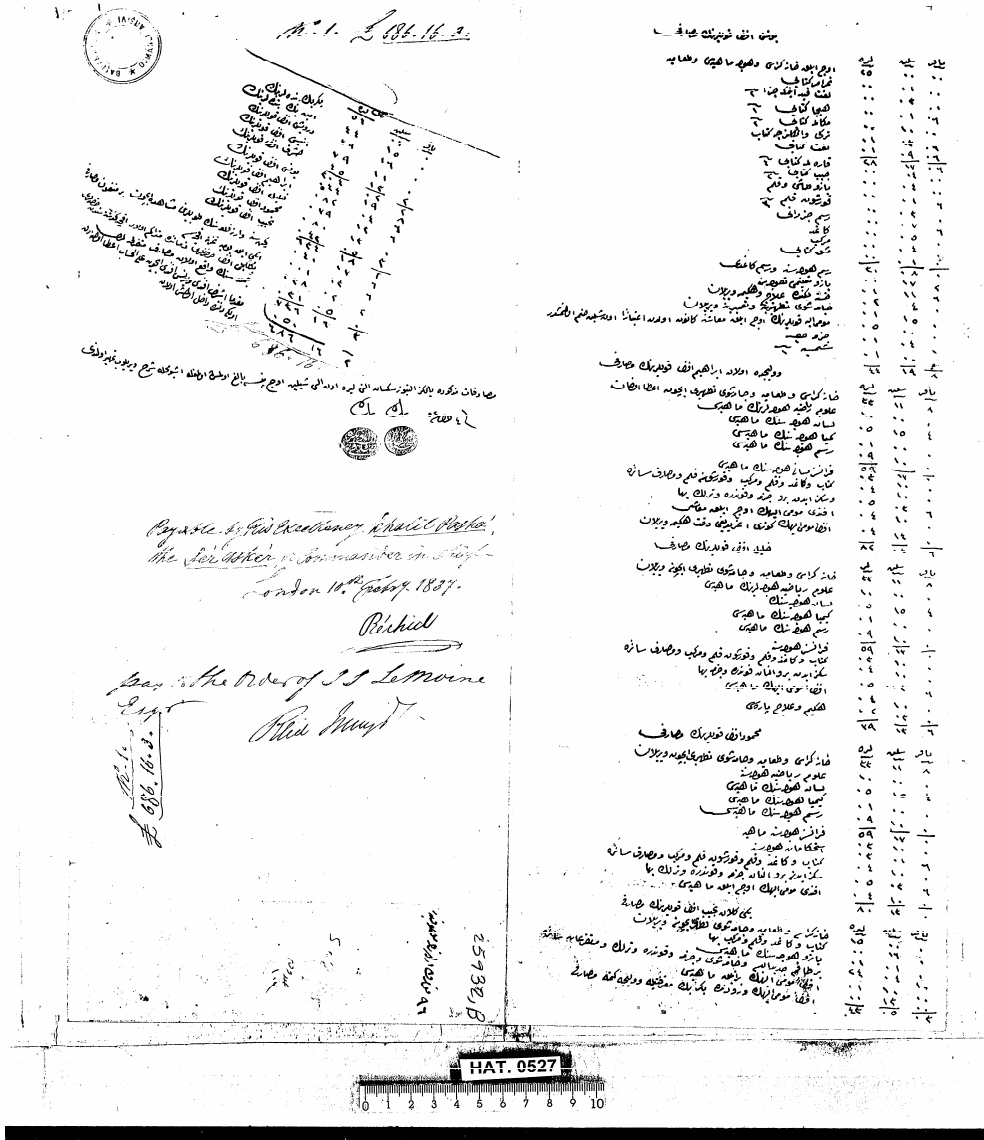
Sent	Frank	
20	104	56 nefer şakirdan ile eşyalarının Paris demiryolundan otele naklolunmaları için verilen hammaliye ve araba ücreti
	800	Şakirdanı mumaileyhimden sonra vurud eden on nefer mühendishane şakirdanının masarısı rahiyeleri
	2240	Çifti yetmişer frank ve kaba çuka olarak 32 nefer tüfenkçilere alınan otuziki ... ile 32 pantolon
	260	Tüfenkçilerin iki zabitanına alınan kırmızı kenarlı iki adet üniforma abası ile iki pantolon ve iki yelek
	240	Siyah çuka olarak zabitanı muma ileyhime alınan iki adet adi aba ile iki pantolon ve iki yelek
	1072	Belkemer sekizer ve iç donu ile fanilaları 8 frank 75'er sent olarak merkum 32 nefer tüfenkçiler için iştira olunan 64 adet iç donu ile fanila ve 64 yelek
	220	Yine 10 nefer mühendishane şakirdanına iştira olunan 20 adet iç donu ile fanila ve 20 adet yelek
	324	Londra ve Berlin ve Viyana'ya azimet etmiş olan 14 nefer şakirdan için iştira olunan 14 iç donu ile faniladan 14 yelek
	388	Beheri 9'ar frank olmak üzere merkum 32 nefer tüfenkçilere iştira olunan 32 adet iş yeleği
	400	Beheri 20'şer frank olarak on nefer mühendishane şakirdanına iştira olunan 20 çift kundura
	1216	Bir çifti 20'şer ve iş için olan diğer çifti 18 frank olarak 32 nefer tüfenkçi için iştira olunan 64 çift kundura
	280	Beheri 12'şer frank olarak keزالik merkum 32 nefer tüfenkçiler için iştira olunan 32 düzine mendil
	272	Beheri 17'şer frank olarak merkume iştira olunan 16 düzine fanila çorap
	1248	Beheri 6'şar frank 50'şer sent olarak merkumün için iştira olunan 192 gömlek
	1152	Beheri 6'şar frank olarak merkumûna iştira olunan 192 iç donu
	120	Beheri 60'şar frank olarak merkumûnun iki nefer zabitanına iştira olunan iki adet yağmurluk
	96	Keزالik merkum tüfenkçilere iştira olunan 32 adet boyunbağı
15	7044	Salifuzzikr 56 nefer şakirdanın Paris'e vusullerinden mektep ve fabrikalara duhullerine ve içlerinden 14'ünün Londra ve Berlin ve Viyana'ya azimetlerine değin vuku bulan lokanta masarısı
	280	Rüstem Bey'in Şatillarol nam silah fabrikasına azimet ve avdeti için vakı olan masarifat
	65	Merkum 32 nefer tüfenkçilerin elbise ve çamaşırlarının

		mezkur fabrikaya nakli için verilen hammaliye
40	1022	10 nefer mühendishane şakirdanına iştirâ olunan on cilt beyanlı lugatıyla 10 nusha mukaleme risalesi ve zabıtanı muma ileyhim için alınan diğer iki adet risale bahası
	290	Muahharan Dersaadet'ten Paris'e gelen 10 nefer mühendishane şakirdanının Felis'te kain Mekteb-i Harbiye'ye azimetleri için masarîf-ı vakıaları
	179	Mekteb-i mezkur müdürü tarafından şakirdan-ı muma ileyhime verilen kitapların bahası
	192	Biri mühendishane şakirdanından ve biri tüfenkçilerden gönderilen iki neferin masarîfı
	25	Merkumlar sıhhatyab olduktan sonra Paris'ten mekteb-i mezkura kadar vakı olan masarîfı rahiyeleri
	416	Şakirdan-ı muma ileyhimin vurudundan olan Paris mekteplerinde bulunan 10 nefer mühendishane şakirdanının mekteb-i mezkura azimetleri için masarîfı rahiyeleri
80	44	Üç sene zarfında 22 şakirdanın gömleklerinin tamiri için verilen
20	25	10 nefer mühendishane şakirdanının 1856 senesi Eylülünün 24'ünden Kanunuula'nın 24'üne yani mekteb-i mezkura azimetlerine değin vuku bulan masarîf-ı müteferrikaları
	215	Bu defa Paris mekteplerinden çıkıp mekteb-i mezkura duhul eden nefer-i şakirdana mekteb-i mezkur idaresi tarafından verilen kitap ve talim-i muhayyerin bahası
8	6891	Mekteb-i mezkur idaresi tarafından 20 nefer mühendishane şakirdanına verilen üniforma ile alamat-ı mahsusanın bahası
	874	Mezkur fabrika idaresi tarafından 32 nefer ameile için mubayaa olunan iş elbisesiyle eşyay-ı saire bahası
	330	50 nefer şakirdanın Paris'e muvasalatlarından mektep ve fabrikalara duhullerine kadar tesviyei levazımatına memur olan şahsın araba masrafı
	28326,55	

Tablo 2: 1837’de Londra’da bulunan öğrencilerin üç aylık masraf maddeleri:

[illegible]

Mühendishane-i Berriyeden bu tarafta tahsilde bulunan bendelerinin Cemaziyelahirin on dokuzunda vaki şehr-i Teşrinievvel-i frenkinin ibtidasından itibaren üç mah zarfında yani Ramazan-ı Şerifin yirmi dördünde tamam olan şehr-i Kanunievvel gayetine değin müddet-i merkume zarfında vuku bulan masarır-ı müteferrika ve maaşlarının ber vech-i müfredat defteridir.

BEKİR BEY BENDELERİNİN MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
6	11	1	Cerr-i eskale dair kitap cilt/1
0	11	1	Yeni tab' olunmuş kebir İngiliz lugatı cilt/1
0	16	4	Üstüc takımı
0	19	0	Kebir ve evsat abanos levazımı 2 adet
0	16	0	Vapur inşası için çelik kalem 4 adet
6	73	9	
0	5	5	Setri adet/1
0	8	1	Yelek adet/1
0	16	1	Pantolon adet/1
0	4	1	Çizme çift/1

6	6	19	
0	17	2	Gömlek adet/6 beheri bakır/6 şilin 9
6	4	0	Gömlek yakası adet/6 beheri bakır/9
0	5	0	Boyun bağı adet/2 bakır/6 şilin/2
0	14	0	Fanila yelek adet/2 beheri bakır/00 şilin 7
0	7	22	
0	15	0	Fanila don adet/2 beheri bakır/6 şilin/6
6	4	0	Askı adet/1
0	12	0	Mendil adet/2 beheri bakır/00 şilin/6
0	6	0	Eldiven çift/2 beheri bakır/00 şilin/3
0	4	0	Çorap çift/2 beheri bakır/00 şilin/2
6	12	25	
0	16	1	Çamaşır tathirine verilen
0	4	8	Hastalığında hekim ve ilaca verilen
0	0	11	Mir-i mumaillehy bendelerinin üç aylık mahiyesi Kanun-i Evvel mahiyesinden itibaren iki lira zam olunmuştur
6	14	4	Ulum-ı riya ziye hocasına verilen üç aylık
0	0	3	Lisan hocasına üç aylık
0	7	54	

EMİN BEY BENDELERİNİN MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
6	11	1	Cerr-i eskale dair kitap adet/1
0	11	1	Yeni tab' olunmuş kebir İngiliz lugatı adet/1
0	16	4	Üstüc takımı
0	19	0	Kebir ve esvat mevazi adet/1
0	16	0	Vapur inşası için çelik kalem 1/adet
6	13	9	
6	0	5	Setri adet/1
0	5	1	Yelek adet/1
0	16	1	Pantolon adet/1
0	4	1	Çizme çift/1
6	18	18	
0	17	2	Gömlek adet/6 beheri bakır/6 şilin 9
0	4	0	Gömlek yakası adet/6 beheri bakır/9
0	5	0	Boyun bağı adet/2 bakır/6 şilin/2
0	14	0	Fanila yelek adet/2 beheri bakır/00 şilin 7
0	15	0	Fanila don adet/2 beheri bakır/6 şilin/7
6	4	0	Askı adet/1

0	12	0	Mendil adet/2 beheri bakır/00 şilin/6
0	6	0	Eldiven çift/2 beheri bakır/00 şilin/3
0	8	0	Çorap çift/2 beheri bakır/00 şilin/2
6	4	25	
0	16	1	Çamaşır tathirine verilen
0	0	11	Mir-i mumaillehy bendelerinin üç aylık mahiyesi Kanun-i Evvel mahiyesinden itibaren bir lira zam olunmuştur
6	14	4	Üç aylık ulum-ı riya ziye hocasına verilen
0	15	41	
0	0	3	Lisan hocasına üç aylık
0	15	44	

DERVİŞ EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
0	10	33	Hane kirası ve taamiye ve maaşı üç aylık ve çamaşır tathiri
0	10	4	Maden ve saire lazım gelen eczaları tecrübe için bir sandık kimya alatu
0	5	0	İlm-i bahs-i kristale dair kitap cilt/1
0	3	0	İngilizce inşa ya dair kitab cilt/1
0	16	2	İlm-i kimyaya dair bazı tecrübe zımnında alınan ecza ve sair lazım olan kağıt ve kalem mesaruf-ı müteferrikası
6	4	41	
0	0	5	Setri adet/1
0	5	1	Yelek adet/1
0	16	1	Pantolon adet/1
0	4	1	Çizme çift/1
6	9	50	
0	17	2	Gömlek adet/6 beheri bakır/6 şilin 9
6	4	0	Gömlek yakası adet/6 beheri bakır/9
0	5	0	Boyun bağı adet/2 bakır/6 şilin/2
0	14	0	Fanila yelek adet/2 beheri bakır/00 şilin 7
0	15	0	Fanila don adet/2 beheri bakır/6 şilin/7
0	5	55	
6	4	0	Askı adet/1
0	12	0	Mendil adet/2 beheri bakır/0 şilin/6
0	6	0	Eldiven çift/2 beheri bakır/00 şilin/3
0	8	0	Çorap çift/2 beheri bakır/00 şilin/2
6	15	56	
6	10	0	Hekim ve ilaca verdiği

0	0	3	Üç aylık lisan hocasına verilen
0	6	60	
0	0	15	London Üniversitesinde ilm-i kimya ve ilm-i madeniyyat hocalarının üç aylık maaşı
0	10	4	Nuri Efendi zamanında yapılmış olan yağmurluk adet/1
0	16	79	

ENİS EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
0	10	33	Hane kirası ve taamiye ve üç aylık mahiyesi ve çamaşır tathiri
0	10	4	Maden ve sair kimyada lazım gelen tecrübe etmek için bir sandık alat
0	5	0	İlm-i bahs-i kristale dair kitap cilt/1
6	16	2	İlm-i kimyada bazı tecrübe zımnında alınan ecza ve sair lazım gelen kağıt ve kalem masarısı
6	1	41	
0	0	5	Setri adet/1
0	8	1	Yelek adet/1
0	16	1	Pantolon adet/1
0	4	1	Çizme çift/1
6	9	50	
0	17	2	Gömlek adet/6 beheri bakır/6 şilin 9
6	4	0	Gömlek yakası adet/6 beheri bakır/9
0	5	0	Boyun bağı adet/2 bakır/6 şilin/2
0	14	0	Fanila yelek adet/2 beheri bakır/00 şilin 7
0	15	0	Fanila don adet/2 beheri bakır/6 şilin/7
6	6	55	
6	4	0	Askı adet/1
0	12	0	Mendil adet/2 beheri bakır/0 şilin/6
0	6	0	Eldiven çift/4 beheri bakır/00 şilin/3
0	8	0	Çorap çift/2 beheri bakır/00 şilin/2
6	15	56	
0	6	3	Üç aylık lisan hocası mahiyesi
0	0	15	London Üniversitesinde ilm-i kimya ve ilm-i madeniyyat hocalarının üç aylık maaşı
0	10	4	Nuri Efendi zamanında yapılmış olan yağmurluk adet/1
0	11	79	

EŞREF EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
0	0	25	Üç aylık hane kirası ve hoca mahiyesi ve taamiye
0	1	0	Gramer kitabı adet/1
0	2	0	Lugat kaydetmeye cüz' adet/1
6	1	0	Hece kitabı adet/1
0	10	0	Mükaleme kitabı adet/1
6	13	1	Türki ve İngilizce lugat kitabı
6	9	6	Lugat
6	17	28	
0	4	0	Karalama kitabı adet/4
0	4	0	Ceyb kitabı adet/4
6	1	0	Yazı taşı ve kalem
0	3	0	Kurşundan kalem adet/2
6	7	0	Resim cüzdanı adet/1
0	4	0	Kağıt
0	5	0	Mürekkep
0	1	0	Meşk kitabı
0	8	30	
8	17	1	Resim hocasına ve resim kağıdı
6	11	1	Yazı talimi hocasına
0	11	3	Hastalığında hekim ve ilaç bahası
0	10	0	Çizme tamiri
0	10	1	Çamaşır tathiri
0	5	0	Esbab ve saire eşya tamiri
0	0	1	Şemsiye adet/1
0	0	5	Mumaileyh kullarının üç aylık mahiyesi Kanun-ı evvel mahiyesinden itibaren on şilin zam olunmuştur.
2	13	45	

YUNUS EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
0	0	25	Üç aylık hane kirası hoca mahiyesi ve taamiye
0	1	0	Gramer kitabı
0	3	0	Lugat kaydetmeye cüz adet/2
6	1	0	Hece kitabı adet/1
0	10	0	Mükaleme kitabı adet/1
6	13	1	Türki ve İngilizce kitap
6	9	1	Lugat kitabı
6	17	28	

0	4	0	Karalama kitabı adet 4
0	4	0	Ceyb kitabı adet 2
6	1	0	Yazı taşı ve kalem
0	3	0	Kurşun kalem adet/2
6	7	0	Resim cüzdanı
0	5	0	Kağıt
0	4	0	Mürekkep
0	1	0	Meşk kitabı
0	8	30	
2	17	1	Resim hocasına ve resim kağıdı
6	11	1	Yazı talimi hocasına
0	4	2	Hastalığında ilaç ve hekime verilen
0	15	1	Çamaşır tathiri ve tamirine verilen
0	0	5	Mumaileyh kullarının üç aylık maaşı Kanun-ı evvelden itibaren on şilin zamm olunmuştur
0	4	1	Çizme çift/1
0	0	1	Şemsiye adet/1
8	19	44	

VOLİÇE'DE OLAN İBRAHİM EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
8	11	33	Hane kirası ve taamiye ve çamaşır tathiri için ita olunan
0	0	10	Ulum-ı riyaaziye hocalarının mahiyeleri
4	15	5	Lisan hocasının mahiyesi
0	0	1	Kimya hocasının mahiyesi
0	10	9	Resim hocasının mahiyesi
0	17	59	
0	10	3	Fransız lisanı hocasının mahiyesi
0	10	4	Kitap ve kağıt ve kalem ve mürekkep ve kurşun kalem ve masarır-ı saire
6	3	5	Ve sekiz aydan beri çizme ve kundura ve terlik baha
0	10	4	Efendi-i mumaileyhin üç aylık maaşı
0	14	4	Efendi-i mumaileyhin gözü ağrıdığı vakit hekime verilen
6	4	82	

HALİL EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
8	11	33	Hane kirası ve taamiye ve çamaşır tathiri için verilen
0	0	10	Ulum-ı riyaaziye hocalarının mahiyesi

4	15	5	Lisan hocasının
0	0	1	Kimya hocasının mahiyesi
0	10	9	Resim hocasının mahiyesi
0	13	59	
0	10	3	Fransızca hocasına
0	10	4	Kitap ve kağıt ve kalem ve kurşun kalem ve mürekkep ve mesarif-i saire
6	3	5	Sekiz aydan beri alınan kundura ve çizme baha
0	10	4	Efendi-i mumaileyhin mahiyesi
0	3	2	Hekim ve ilaç parası
6	13	79	

MAHMUD EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
8	11	33	Hane kirası ve taamiye ve çamaşır tathiri için verilen
0	0	10	Ulum-ı riya ziye hocasına
4	15	5	Lisan hocasının mahiyesi
0	0	1	Kimya hocasının mahiyesi
0	10	9	Resim hocasının mahiyesi
0	17	59	
0	10	3	Fransız hocasına mahiye
6	1	3	İstihkamat hocasına
0	10	4	Kitap ve kağıt ve kalem ve kurşun kalem ve mürekkep ve mesarif-i saire
6	3	5	Sekiz aydan beri alınan çizme ve kundura ve terlik baha
0	10	4	Efendi-i mumaileyhin üç aylık mahiyesi
0	13	80	

YENİ GELEN NECİB EFENDİ KULLARININ MASARIFI			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
0	16	0	Hane kirası ve taamiye ve çamaşır tathiri için verilen
0	1	1	Kitap ve kağıt ve kalem ve mürekkep-i baha
0	1	1	Yazı hocasının mahiyesi
10	4	24	Bir takım cedid elbise ve çamaşır ve çizme ve kundura ve terlik ve müteferriat-ı saire
0	10	1	Efendi-i mumaileyhin bir aylık mahiyesi
0	13	0	Efendi-i mumaileyhin vürudunda Bekir Bey marifetiyle Voliçe'ye gitme masarısı
3	5	43	

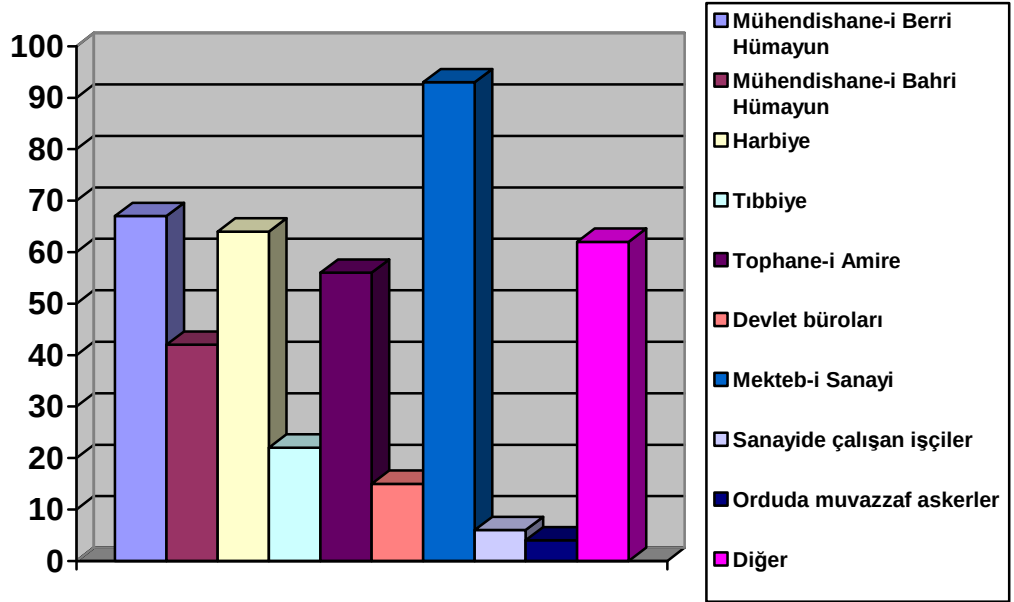
YEKÛN			
BAKIR	ŞİLİN	LİRA	
0	7	54	Bekir Bey bendelerinin
0	15	44	Emin Bey bendelerinin
0	16	79	Derviş Efendi kullarının
0	11	79	Enis Efendi kullarının
2	13	45	Eşref Efendi kullarının
2	2	304	
8	19	44	Yunus Efendi kullarının
6	4	82	İbrahim Efendi kullarının
6	13	79	Halil Efendi kullarının
0	13	80	Mahmud Efendi kullarının
3	5	43	Necib Efendi kullarının
1	18	634	
6	7	40	Geçen sene Varna kalesinin toplarını müşahede için bir mütefennin masarısı
6	13	1	İki aylık yevmiye gazete akçesi
2	2	28	Beylikçi efendi hazretlerinin zamanında müterakim olan akçe güzeştesinden hisseleri
0	5	31	Cümlesinin vaki olan masarısı-ı müteferrikaları
3	16	736	
		50	Mukaddema Eşref Efendi ve Yunus Efendi için ale'l-hesab ita olunarak evvelki deftere dahil olmuş olan
3	16	686	

Mah-i Efrenç Mayıs		
Kariçer	Filorin	
18	360	Me'kulat
40	165	46 mum, hatab, hayvan yemi vesair hane levazımatı
22	440	Çamaşır temizliği için
	58	Uşak mahiyesi
20	24	Tiyatro ve bazı araba ücreti
	143	Zabitan ve şakirdan-ı harçlı sınıf-ı salis dahi işbu mahda ilm-i hesaba bidayetlerinden harçlıkları dahi sınıf-ı sani gibi sekiz filorine zam olmuştur.
57	15	Süvari neferatına nal parası
40	44	Piyade neferatına silah tathiri için ve mahsus sınıf-ı sani ile mekanik talim eden neferata bahşiş
50	46	İlm-i fizik hocasına mahiye ve bazı fizik alati
24	30	Geometri eşkallerinin tersim ve cerri eskal hocasına mahiye
48	36	Sınıf-ı sani için ilm-i cebir hocasına mahiye
44	27	Sınıf-ı salis için ilm-i hesab hocasına mahiye
36	20	Sınıf-ı evvel için coğrafya ve tarih hocasına mahiye
12	19	Sınıf-ı sani ve salis için coğrafya hocasına mahiye
24	38	Resim hocasına mahiye
32	17	İlm-i kitabet hocasına mahiye
24	46	Sınıf-ı salis için Nemçe lisanı hocasına mahiye
48	28	Fransız lisanı hocasına mahiye
48	39	Meç talimi üstadına mahiye
45	28	Flüt üstadına mahiye
	13	Keman üstadına mahiye
	24	Forta piyano üstadına mahiye
20	...	Gitare üstadına mahiye
	...	Klarnet üstadına mahiye
42	55	Kağıt, kalem, mürekkep, boya
38	1354	Yalnız bin üç yüz elli dört filorin otuz sekiz kariçerdir.

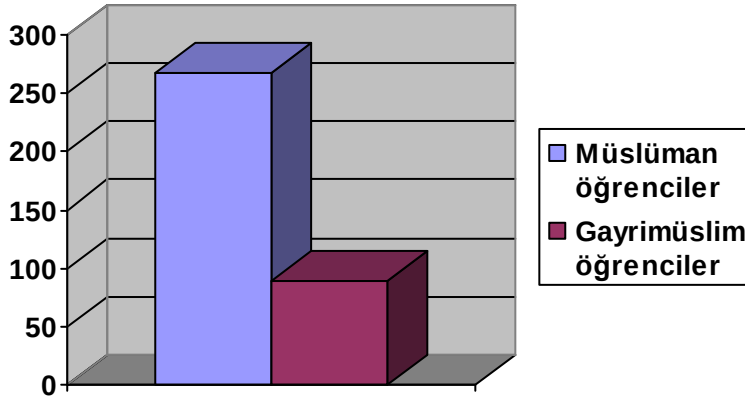
Zuhurat		
Kariçer	Filorin	
40	98	Üç adet cedid eyer takımı ve eyer tamiri
	18	Süvari manevrası için modelalar
52	21	İki adet kebir terenbere ve bazı doğramacı işi
	9	Süvari pantolonlarının tathiri
32	147	Yalnız yüz kırk yedi filorin otuz iki kariçerdir.

Cem'an yekun		
Kariçer	Filorin	
10	1502	Yalnız bin beş yüz iki filorin on kariçerdir.

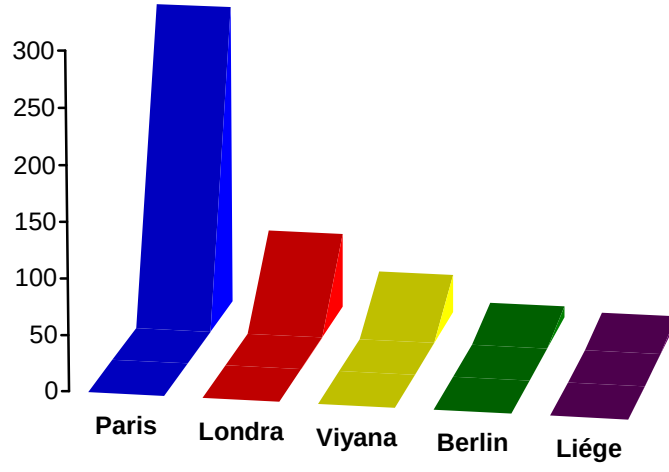
Grafik 1: Öğrencilerin gönderildikleri kurumlar:

Grafik 2: Öğrencilerin dinî/etnik oranı:

Grafik 3: Öğrencilerin gönderildikleri Avrupa merkezleri:

Grafik 4: Dönemsel olarak öğrenci gönderme yoğunluğu:

